

6

1983

létünk

**társadalom
tudomány
kultúra**

létünk

TÁRSADALOM, TUDOMÁNY, KULTÚRA

XIII. évfolyam, 6. szám, 1983. november—december

*„Nem az emberek tudata az, amely létüket,
hanem megfordítva, társadalmi létük az,
amely tudatukat meghatározza.”*

Karl Marx: A politikai gazdaságtan bírálatahoz
Előszó, 1859.

Forum Könyvkiadó, Újvidék

Szerkesztő bizottság

Árokszállási Borza Gyöngyi szerkesztő
Ing. Bacsí Sándor
Bózsó István
Fehér Kálmán
Fejős I. István
Gabrić-Molnár Irén magiszter
Dr. Györe Kornél főszerkesztő-helyettes
Illés Lajos műszaki szerkesztő

Dr. Matkovic József

Borislav Martin magiszter
Dr. Rehák László fő- és felelős szerkesztő
Szilágyi Gábor
Dr. Szórád György
Dr. Tóth Lajos
Dr. Várady Tibor

Szerkesztői tanács

Apró László
Dr. Balla Ferenc
Borza József
Csonti János
Dr. Gyüre István
Földessy László
Franc Lajos
Gere Terézia
Gutási Miklós
Dr. Jankovics József
Kelemen Dezső
Dr. Božidar Kovaček
Borislav Martin magiszter

Dr. Mirnic József

Vladimir Popin
Dr. Rehák László
Szilágyi Gábor
Szirovica Antal
Dr. Teleki György
Tóth István, a tanács elnöke
Dr. Vajda József
Zrilić Ilona

Szerkesztőségi titkár

Terényi Zsófia

A fedőlapot

Sáfrány Imre és Szilágyi Gábor tervezte

Készült a Forum nyomdájában, Újvidéken

A szám kéziratának leadási ideje november 1.

Megjelent 1983. december 30-án.

YU ISSN 0350-4158

TARTALOM

<i>Móra András</i>	Észrevételek a gazdaság területszerkezetének tanulmányozásához Vajdaságban, III. rész	973
<i>Esad Ahmetagić</i>	A kibernetika mint termelőerő	989
<i>Blaženka Despot</i>	Emancipáció és technológia	996
<i>Klein Rudolf</i>	Lakáskultúra III. rész	1013
<i>Krekó Béla— Szórád György</i>	A nagyméretű lineáris programozási problémák megoldási módszereiről	1034
<i>Kovač Žnideršič Ružica</i>	Jelenlegi társadalmi válságok Zoran Vidaković elemzéseiben	1046
<i>Petar Ljubojev</i>	A film, a televízió és az irodalom	1053
<i>Sándor Géza</i>	A zenei nevelés hatása a személyiség fejlődésére	1065
	<i>A nyelvi pragmatizmus és a művészet</i>	
<i>Nenad Mišević</i>	Mi a nyelvi pragmatika?	1075
* * *	Tájékoztató irodalomjegyzék a nyelvi pragmatizmusról	1101
<i>Horányi Özséb</i>	Medici Mária portréjának bemutatása IV. Henriknek	1083
<i>Faragó Kornélia</i>	Beszédhelyzet—beszédaktus—perlokúció	1102
<i>Sebők Zoltán</i>	A nyelvőről és a konkrét költészetéről	1108
	<i>Dokumentum</i>	
* * *	Gazdasági és társadalmi fejlődésünk változásai, II. rész	1111
	<i>Nemzetközi szemle</i>	
<i>Bódis Gábor</i>	Madrid: az európai dialógus megerősítése	1150
<i>Fáy Gábor</i>	A röppentyűtől a halál sugárig	1158
	<i>Könyvszemle</i>	
<i>Novaković Nebojša</i>	Somogyi Sándor: A mezőgazdasági ügyvitelszervezés	1168
<i>Rehák László</i>	Nemzeti kisebbségi tárgyú esettanulmány (Dr. Sándor Mesaroš: Položaj Mađara u Vojvodini 1918—1919. godine)	1169
<i>Rehák László</i>	Egy sajátos szociológiatörténet (Uvod u istoriju sociologije I—II. kötet)	1172
<i>Seregély Tünde</i>	Kornai János: A hiány	1176
<i>Ivan Pančić</i>	Az öngyálkosság pszichés hátteréről (Bíró Miklós: Samo-ubistvo — psihologija i psihopatologija)	1178

Móra András

ÉSZREVÉTELEK A GAZDASÁG
TERÜLETSZERKEZETÉNEK
TANULMÁNYOZÁSÁHOZ VAJIDASÁGBAN

A TERÜLETSZERKEZET VIZSGÁLATÁNAK JELENTŐSÉGE

A gazdaságfejlesztés hatékonyságának jelentős összetevője a *területszerkezet javítása*, ami a hosszú távú társadalmi-gazdasági előrehaladás keretében fontos elemét adja az érintett körzet fejlődésének.

A körzetfejlesztés tanulmányozása a második világháború után vált időszerűvé, ám a területszerkezet fejlesztésének céljait igen eltérő módon jelöltük ki, így az elért eredmények is csak gyérek.¹

A gazdasági tevékenységek súlypontjának áttvedéseiben megmutatkozó területszerkezeti változásokat azzal a céllal kívánjuk vizsgálat alá venni, hogy megállapítsuk azoknak a gazdasági, pénzügyi és egyéb intézkedéseknek a hatékonyságát, amelyek az egyes körzetek fejlődésbeli különbségeinek fokozatos túllhaladására irányultak. A tanulmányozás tárgyául Vajdaságot választottuk Szerbia keretében, mert ennek a területnek — nagysága, lakosainak száma és fejlettségének elért színvonala tekintetében egyaránt — megfelelő gazdasága van a fejlesztési folyamatok optimális kibontakozásához.

A gazdasági tevékenységek a társult munka különböző szervezeteiben bonyolódnak le, amelyek területileg sztochasztikus rendben helyezkednek el. Az újratermelési folyamatok — a nyers- és újratermelési anyagok, a feldolgozó kapacitások és a foglalkoztatás ösztönszerűen kialakult lokációja miatt — igen dinamikus változásokat idéznek elő a területi erőforrásokban, ami döntő módon meghatározza e folyamatok termelékenységét. A változások intenzitása, gyakorisága és nagyságrendje tehát közvetlen befolyást gyakorol nemcsak az egyes munkaszervezetek gazdálkodásának hatékonyságára, hanem az egész társadalmi újratermelés eredményességére, s ezáltal a tartomány általános társadalmi-gazdasági és politikai előrehaladására.

A gazdaság területi szerkezete fontos tényezője a gazdasági és társadalmi fejlődés hatékonyságának, mert közvetlenül kihat:

- a termelési és fejlesztési költségek mértékére;
- a szállítási és általános energiaköltségek alakulására;
- a háttérágazati létesítmények és a helyi erőforrások (termőföldek, nyersanyagbázisok, közutak) kihasználásának költségeire;
- a foglalkoztatás lehetőségeire, különösen a mezőgazdasági körzetekben, ezáltal is enyhítve a már kialakult ipari központokra nehezedő nyomást a munkát keresők részéről;
- az egész körzet általános fejlődésére (ösztönzést nyújtva az energetikai létesítmények, a közlekedés, a posta, az egészségügyi, oktatási és művelődési intézmények fejlesztéséhez, azután a lakásépítéshez, az üzlet-hálózat bővítéséhez, gyermekintézmények létesítéséhez stb.);
- a szociális tényezők kedvező alakulására (szociális biztonság, élet-színvonal, egészségvédelem, művelődési élet stb.);
- ezenkívül egy sor mépesedési, honvédelmi és politikai jellegű kérdés megoldását is befolyásolja.

A gazdaság területszerkezetének és a gazdasági tevékenységek meghatározott súlypontáttevéődéseinek tanulmányozása azért is fontos, mert a leszűrhető tapasztalatok révén tudatos hatást fejthetünk ki a változásokra. Valamely történelmileg meghatározott területi szerkezetet tudatos ráhatással, hosszú távú akcióval úgy alakíthatjuk, hogy növeljük a területi elhelyezkedés arányosságát, s jobban összehangoljuk az adott körzet természeti feltételeivel, állandóan szem előtt tartva a gazdasági és egyéb tevékenységek optimális elhelyezkedésének, a telephelyek helyes megválasztásának általános elveit.

A gazdasági tevékenységek súlypontjának áthelyeződése mindenekelőtt minőségi, nem pedig mennyiségi kérdés, függetlenül attól, hogy milyen pontossággal kvantifikáljuk a súlypontmozgás intenzitását és irányát. A súlypont-áttevéődés rendjének azonosításával döntő módon hozzájárulhatunk a körzetfejlesztés hatékonyságának leméréséhez és a fejletlen vidékek iránti politika érvényesülésének ellenőrzéséhez. Nem is kell külön hangsúlyozni, hogy az így szerzett ismeretek milyen jelentős szerepet tölthetnek be egy racionális megalapozottságú és hatékony hosszú távú fejlesztéspolitikai megfogalmazásában.

Habár ez a tanulmány alig valamivel több mint másfél évtizedet ölel fel, s közvetlenül nem követi következményeiben az egész jugoszláv gazdaság területszerkezeti változásait, ahhoz — megítélésünk szerint — mégis hozzájárul, hogy jobban megértsük fejlődésünk szövevényes folyamatait.

A GAZDASÁGI TEVÉKENYSÉG SÚLYPONT-ÁTTEVŐDÉSEINEK KÖVETÉSI MÓDSZEREI

Valamely adott körzet gazdasági és nem gazdasági tevékenységeinek területi vonatkozásai, amelyeket esetünkben három ötéves tervidőszakon át a kérdéses tevékenységek súlypont-áthelyeződési útjainak követésével

vizsgálunk, bizonyos értelemben kifejezik az újonnan felnövekvő termelőerők működését, és ennek visszahatását a gazdasági és nem gazdasági tevékenységek fejlődésére.

A területi szerkezet elemzésének ezt a módszerét — tudomásunk szerint — nálunk eddig még nem alkalmazták.

Az általuk kidolgozott eljárás lényege az, hogy számítógépes adatfeldolgozással a gazdasági és nem gazdasági tevékenységek nyolc ágazatában kiszámítjuk a súlypont-áttevéődéseket a Szerb SZK szűkebb területe és a két autonóm tartomány, majd pedig az egész köztársaság vonatkozásában. Ez a nyolc összesítő ágazat a következő:

- gyáripar és bányászat,
- mezőgazdaság és erdészet,
- építőipar,
- közlekedés és postaforgalom,
- kereskedelem és vendéglátóipar,
- kisipar, lakásgazdálkodás és közművek,
- művelődési és szociális tevékenység,
- társadalmi-politikai szervezetek és állami szervek.

E tevékenységek súlypontjainak koordinátáit az 1960., 1965., 1970. és 1975. évi adatok alapján számítottuk ki. Ugyanilyen módszerrel meghatároztuk a köztársaság és a tartományok lakosságának súlypont-koordinátáit is, és így kaptuk meg azokat a referenciapontokat, amelyeknek összehasonlításával értékelést adhatunk az egyes tevékenységek súlypontváltozásainak nagyságrendjéről és jelentőségeiről. A különböző tevékenységek súlypontjának mércéjéül a *foglalkoztatottak számát* vettük, ami nem csupán egyetlen hasonlítható közös nevezője a gazdasági és nem gazdasági tevékenységeknek, hanem ezen túlmenően társadalmunkban, amelyben az ember a főszereplő és egyben végső célja minden tevékenységnek, egyúttal kétségtelenül a legjelentősebb paraméter is. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy ily módon az elemzés csupán a társadalmi szektorra terjed ki, amely különösen a mezőgazdaságban és erdészetben csak részét (társadalmunk számára jelentős részét) képezi a teljes ágazatnak.

A lakosság számának súlypont-koordinátáit $S(X^s, Y^s)$ 1961-re és 1971-re, amikor a lakosság összeírását végezték, a következő képlet alapján számítottuk ki:

$$X^s = \frac{\sum_{i=1}^k (x_i \cdot S_i^k)}{\sum_{i=1}^k S_i^k}$$

$$Y^s = \frac{\sum_{i=1}^k (y_i \cdot S_i^k)}{\sum_{i=1}^k S_i^k}$$

melyekben:

X^s, Y^s — a lakosság súlypontjának koordinátái,

x_i, y_i — az egyes községek koordinátái (a földrajzi szélesség és hosszúság fokai),

s_i^k — a lakosok községenkénti száma,

i — a község ($i = 1 \dots k$),

míg az egyes gazdasági és nem gazdasági tevékenységek súlypont-koordinátáinak $P(x, y)$ kiszámításához a következő képleteket használtuk fel:

$$x_{jk}^{\check{}} = \frac{\sum_{i=1}^k (x_i \cdot Z_{ij}^k)}{\sum_{i=1}^k Z_{ij}^k}$$

$$y_{jk}^{\check{}} = \frac{\sum_{i=1}^k (y_i \cdot Z_{ij}^k)}{\sum_{i=1}^k Z_{ij}^k}$$

melyekben:

$x_{jk}^{\check{}}, y_{jk}^{\check{}}$ — az adott tevékenység súlypontjának koordinátái,

Z_{ij}^k — az adott tevékenység foglalkoztatottjainak száma községenként,

j — a tevékenység jele ($j = 1 \dots 8$).

A fenti képletek alkalmazásával egy IBM S/3 típusú számítógépen a meglevő statisztikai kimutatások² alapján kiszámítottuk a lakosság számának súlypontjait $S(X^s, Y^s)$, valamint a kezdeti és végső helyzet koordinátáit, s ezáltal az említett ágazatok súlypontváltozásait is Szerbiában a tartományokon kívül, továbbá Kosovón és Vajdaságban, majd az egész köztársaság vonatkozásában. A kapott adatokat az 1—5. táblázatokban közöljük.

A LAKOSSÁG SÚLYPONT-KOORDINÁTÁI

1. táblázat

	Súlypont-koordináták		súlypont-koordináták	
	x 61	y 61	x 71	y 71
SZÜKEBB SZERBIA	20,97	43,91	20,94	43,95
VAJDASÁG SZAT	20,03	45,42	20,02	45,41
KOSOVO SZAT	220,93	42,56	20,93	42,57
SZERB SZK				
ÖSSZESEN	20,73	44,11	20,72	44,09

A TEVÉKENYSÉG SÚLYPONT-ÁTTEVŐDÉSEI SZÜKEBB SZERBIÁBAN

2. táblázat

	súlypont x60	koord. y60	súlypont x65	koord. y65	súlypont x70	koord. y70	súlypont x75	koord. y75
Gyártóipar és bányászat	20,79	44,20	20,84	44,11	20,81	44,09	20,83	44,06
Mezőgazdaság és erdőszet	20,95	44,03	20,97	44,02	20,96	43,98	20,92	43,98
Építőipar	20,81	44,24	20,79	44,25	20,86	44,29	20,76	44,29
Közlekedés és postaforgalom	20,69	44,38	20,79	44,24	20,75	44,25	20,78	44,24
Kereskedelem és vendéglátóipar	20,72	44,35	20,72	44,32	20,72	44,33	20,74	44,29
Kisipar, lakásgazdálkodás, közművek	20,82	44,22	20,84	44,22	20,81	44,26	20,81	44,23
Művelődés és szociális védelem	20,80	44,22	20,82	44,21	20,83	44,21	20,83	44,20
Társadalmi-politikai tevékenységek és állami szervek	20,75	44,31	20,79	44,28	20,78	44,29	20,75	44,31
Összesen	20,79	44,24	20,82	44,18	20,81	44,19	20,81	44,17

A TEVEKENYSÉG SÚLYPONT-VÁLTOZÁSAI KOSOVO SZAT TERÜLETÉN

3. táblázat

	súlypont x60	koord. y60	súlypont x65	koord. y65	súlypont x70	koord. y70	súlypont x75	koord. y75
Gyáripar és bányászat	20,94	42,65	20,92	42,62	20,91	42,60	20,92	42,59
Mezőgazdaság és erdőszet	20,86	42,53	20,86	42,53	20,83	42,54	20,85	42,51
Építőipar	20,88	42,59	20,97	42,59	20,94	42,63	20,93	42,63
Közlekedés és postaforgalom	20,96	42,57	21,00	42,61	20,97	42,60	20,97	42,59
Kereskedelem és vendéglátóipar	20,91	42,61	20,89	42,59	20,90	42,59	20,92	42,59
Kisipar, lakásgazdálkodás, közművek	20,87	42,52	20,89	42,54	20,91	42,56	20,88	42,53
Művelődés és szociális védelem	20,91	42,58	20,92	42,59	20,93	42,58	20,95	42,58
Társadalmi-politikai tevékenységek és állami szervek	20,93	42,59	20,94	42,59	20,94	42,59	20,96	42,59
Összesen	20,91	42,60	20,92	42,59	20,91	42,59	20,92	42,59

A TEVEKENYSÉG SÚLYPONT-VÁLTOZÁSAI VAJDAASÁG SZAT TERÜLETÉN

4. táblázat

	súlypont koord. x60	y60	súlypont koord. x65	y65	súlypont koord. x70	y70	súlypont koord. x75	y75
Gyáripar és bányászat	19,92	45,46	19,95	45,44	19,98	45,44	19,98	45,44
Mezőgazdaság és erdőszet	19,99	45,51	20,00	45,49	20,01	45,48	20,02	45,46
Építőipar	20,00	45,38	19,89	45,45	19,96	45,42	19,93	45,40
Közlekedés								
és postaforgalom	19,95	45,41	19,96	45,44	19,92	45,44	19,95	45,43
Kereskedelem								
és vendéglátóipar	19,97	45,45	19,93	45,43	19,95	45,42	19,94	45,44
Kisipar, lakásgazdálkodás, közművek	19,96	45,48	19,96	45,50	19,97	45,47	19,93	45,45
Művelődés és szociális védelem	20,01	45,43	20,02	45,41	20,02	45,41	20,00	45,40
Társadalmi-politikai tevékenységek és állami szervek	20,00	45,43	20,00	45,41	20,00	45,39	19,99	45,38
Összesen:	19,97	45,46	19,97	45,45	19,98	45,44	19,98	45,43

A TEVÉKENYSÉG SÚLYPONT-ÁTTEVŐDÉSEI A SZERB SZK TERÜLETÉN

5. táblázat

	súlypont x60	koord. y60	súlypont x65	koord. y65	súlypont x70	koord. y70	súlypont x75	koord. y75
Gyárilap és bányászati	20,55	44,47	20,58	44,39	20,60	44,34	20,61	44,31
Mezőgazdaság és erdőszel	20,32	44,88	20,35	44,84	20,43	44,72	20,43	44,68
Építőlpar	20,64	44,28	20,60	44,37	20,67	44,44	20,61	44,37
Közlekedés és postaforgalom	20,49	44,61	20,57	44,51	20,55	44,48	20,60	44,44
Kereskedelem és vendéglátólpar	20,50	44,60	20,50	44,56	20,54	44,52	20,56	44,46
Kisipar, lakásgazdálkodás, közmlvek	20,56	44,54	20,56	44,55	20,58	44,53	20,58	44,46
Művelődés és szociális védelem	20,61	44,39	20,63	44,36	20,64	44,33	20,64	44,29
Társadalmi-politikai tevékenységek és állami szervek	20,59	44,46	20,62	44,41	20,60	44,43	20,57	44,44
Összesen	20,53	44,51	20,55	44,48	20,58	44,43	20,59	44,39

A SÚLYPONT-ÁTTEVŐDÉS ELEMZÉSE

Az eredmények elemzése rendkívül érdekes jelenségekre derít fényt az 1965-től 1975-ig terjedő időszakra vonatkozóan. Az első jellegzetesség, ami valamennyi társadalmi-politikai közösségre egyaránt érvényes, hogy az össz gazdaság súlypontja északabbra, pontosabban északnyugatra helyezkedik el a lakosság súlypontjától, ami az északi körzetek viszonylag élénkebb összetevékenységre utal.³ (6. táblázat) A P és az S közötti távolság azonban az elemzett időszak alatt fokozatosan csökken (lásd a δ_0 és a δ_z adatait), ami azt mutatja, hogy a déli körzetekben erőteljesebb a fejlődés — a foglalkoztatottak számának alakulása szerint —, tehát a P pont egyre közelebb kerül az S pontokhoz.

A tevékenységek súlypontja tehát idővel áthelyeződött, szoros összefüggésben az egyes tevékenységek fejlődésének intenzitásával az adott községekben. A súlypont-áttevődés összetevőit a 7. táblázat tartalmazza. Az összetevők nagyságát és előjelét az egyes tevékenységek súlypontjainak koordinátái határozzák meg, figyelembe véve az 1960 és 1975 között végbement változásokat.

A TEVÉKENYSÉGEK (P) ÉS A LAKOSSÁG (S) SÚLYPONT-KOORDINÁTÁINAK VÁLTOZÁSAI

6. táblázat

	SZSZK		SZ t. nélk.		KSZAT		VSZAT	
	x	y	x	y	x	y	x	y
P (x_{60} , y_{60})	20,53	44,51	20,79	44,24	20,91	42,60	19,97	45,46
S (x_{61} , y_{61})	20,73	44,11	20,97	43,91	20,93	42,56	20,03	45,52
$\delta_0 = / P / - / S /$	-0,20	0,40	-0,18	0,33	-0,02	0,04	-0,06	0,04
P (x_{75} , y_{75})	20,59	44,39	20,81	44,17	20,92	42,59	19,98	45,43
S (x_{71} , y_{71})	20,72	44,09	20,14	43,95	20,93	42,57	20,02	45,41
$\delta_z = / P / - / S /$	-0,13	0,30	-0,15	0,22	-0,01	0,02	-0,04	0,02

A TEVÉKENYSÉGEK SÚLYPONT-VÁLTOZÁSAINAK ÖSSZETEVŐI A SZERB SZK TERÜLETÉN 1960 ÉS 1975 KÖZÖTT

7. táblázat

TEVÉKENYSÉGEK	SZSZK		SZ t. n.		KSZAT		VSZAT	
	x	y	x	y	x	y	x	y
1	2	3	4	5	6	7	8	9
1. Gyáripar és bányászat	6	-16	4	-14	-2	-6	6	-2
2. Mezőgazdaság és erdőszet	11	-20	-3	-5	-1	-2	3	-5
3. Építőipar	-3	9	-5	5	5	4	-7	2
4. Közlekedés és postaforgalom	11	-17	9	-14	1	2	0	2
5. Kereskedelem és vendéglátóip.	6	-14	2	-6	1	-2	-3	-1

1	2	3	4	5	6	7	8	9
6. Kísipar, lakásgazdálkodás, közművek	2	-8	-1	1	1	1	-3	-3
7. Művelődési és szociális tevékenység	3	-10	3	-2	4	0	-1	-3
8. Társadalmi-politikai szervezetek és állami szervek	-2	-2	0	0	3	0	-1	-5
Összesen	6	-12	2	-7	1	-1	1	-3

MEGJEGYZÉS: Az x és y értékek 10^{-2} részét adják a földrajzi szélességnek, ill. hosszúságnak; $x < 0$ a nyugati irányú, $y < 0$ pedig a déli irányú elmozdulást jelzi.

Mindezeket az adatokat átvittük Szerbia tartományok nélküli, továbbá Kosovo és Vajdaság, a változások összhatását pedig a Szerb SZK földrajzi térképére (1—4. ábrák).

Kezdőpontnak P (O, O) a felsorolt összes tevékenységek 1960. évi közös súlypontját jelöltük meg, s innen húztuk meg az 1-től 8-ig terjedő sorszámokkal jelzett tevékenységek egyedi súlypont-áttevéődéseit szemléltető vektorokat. Az R szimbólum jelzi a súlypont-áttevéődés eredményét. Az áthelyeződés iránya pontosan megfelel a kapott eredménynek, de a változás intenzitását a jobb áttekinthetőség kedvéért háromszorosára növeltük a térkép mértékarányaihoz viszonyítva.

A P pont egész Szerbiában északkeleti irányban tevődik át az S ponthoz közelítve. Kivételt képez a „társadalmi-politikai tevékenységek és állami szervek” súlypontja, amely délnyugati irányban mozog, valamint az „építőipar”, amelynek súlypontja még északabbra kerül (lásd az 1. ábrát).

A súlypont-áttevéődés összeredményét jelző R szimbólum vektorának iránya és intenzitása azt tanúsítja, hogy a gazdasági és nem gazdasági tevékenységek fejlődése Szerbia déli körzeteiben volt a legerőteljesebb, ahol egészen új termelőerők növekedtek fel. Ez egyúttal a termelőerők arányosabb területi megoszlásának mutatója is, ami visszahatásában kedvező módon befolyásolja a teljes társadalmi-gazdasági előrehaladást.

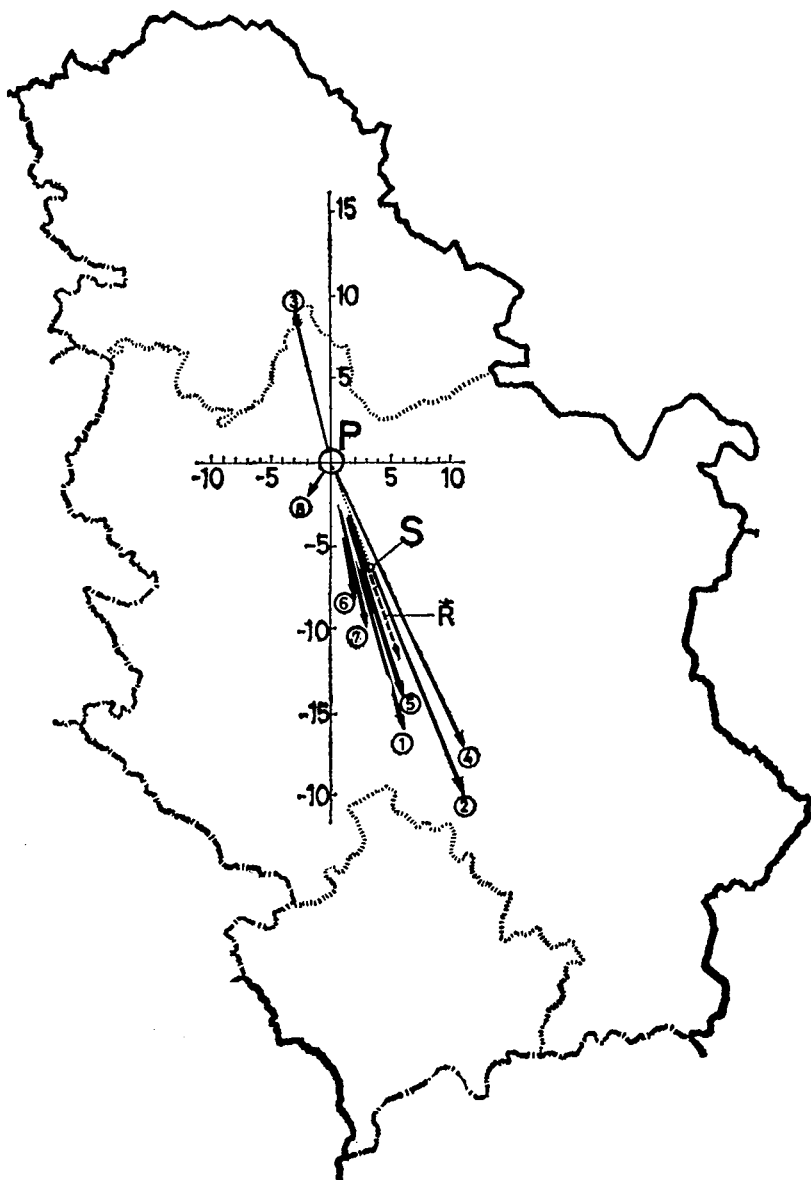
Ez a felismerés ugyanakkor a társadalmi-gazdasági közösségek terület-szerkezeti fejlesztési stratégiájának kidolgozása szempontjából is rendkívül jelentős.

Szerbia tartományok nélküli területére és a Kosovóra vonatkozóan lásd a 2. és 3. ábrát.

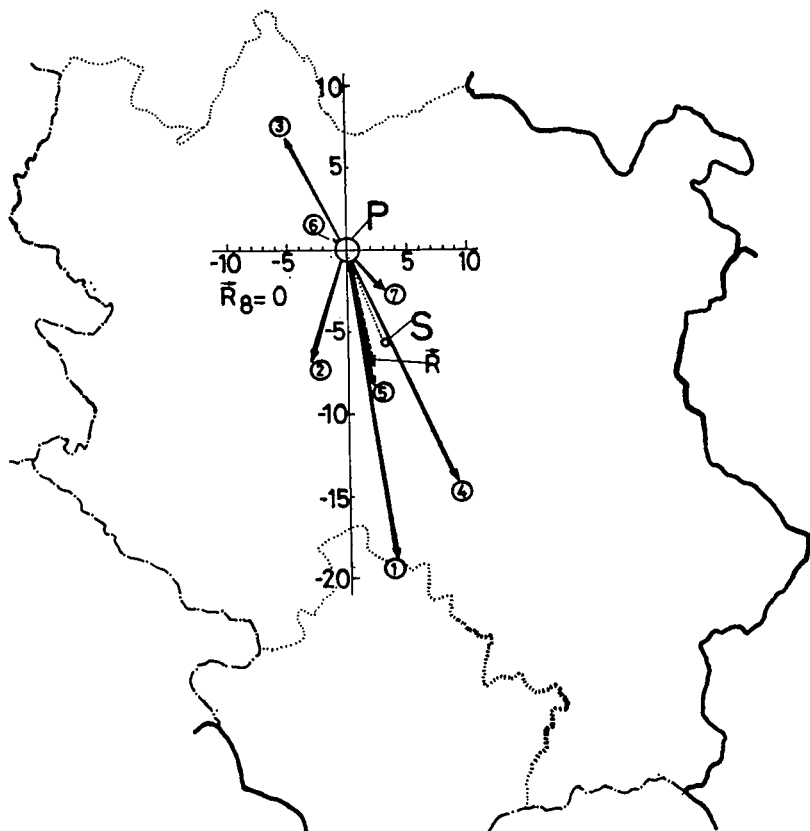
Vajdaságban a P pont ugyancsak déli irányban mozog (lásd az R rezultáns vektorát), az egyes tevékenységi ágak esetében pedig a következő a helyzet:

- a gyáripar és bányászat súlypont-áttevéődése *délkeleti* irányú;
- megközelítően *déli* irányú a súlypont-áthelyeződés a mezőgazdaság és erdőszet, a társadalmi-politikai tevékenységek és állami szervek, valamint a művelődési és szociális tevékenységek esetében;

1. ábra: A tevékenységek súlypont-áttevéődései a Szerb SZK területén (a változások intenzitását háromszorosára növeltük a térkép mértékarányaihoz képest; a sorszámok értelmezése a 39. táblázat szerint).

2. ábra: A tevékenységek súlypont-áttevéődései Szerbiában a tartományokon kívül (a változások intenzitásának jelzése mint fent).

— *délnyugati* irányú a súlypontváltozás a kereskedelem és vendéglátóipar, valamint a kisipar, a lakásgazdálkodás és a közművek vonatkozásában;

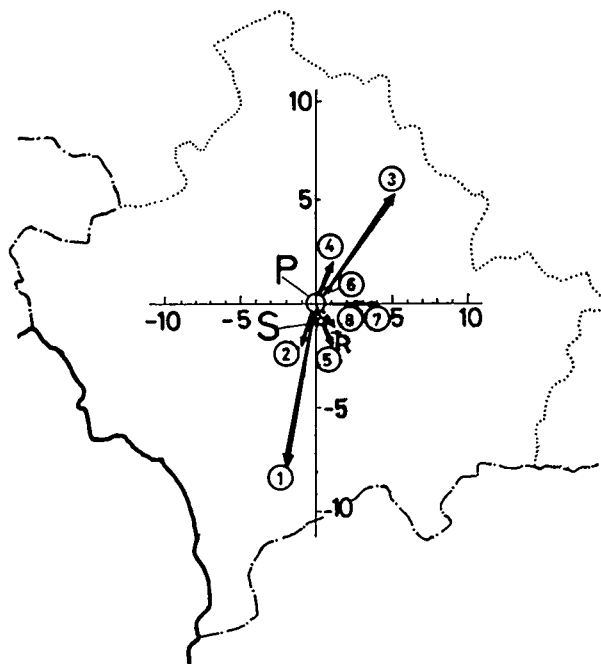
— végül az építőipar súlypontja *északnyugatra*,

— a közlekedés és postaforgalom súlypontja pedig *északra* tevéődött át.

A gazdasági és nem gazdasági tevékenységeknek ezek a területszerkezeti változásai nagymértékben kihatnak az egyes körzetek termelőerőinek sajátosságaira. Vajdaságban a P pont nem délkeleti irányban mozog, az S pont felé, hanem déli irányban, ami azt mutatja, hogy a termelőerők fejlődése Dél-Bánátban nem olyan erőteljes, hogy maga felé „vonná” a súlypontot. Ez annak a tünete, hogy Vajdaság déli részei nem fejlődnek egyenletesen. Ez a felismerés hozzájárulhat ahhoz, hogy a valóságnak megfelelően értékelhessük a fejlesztés módjának és intenzitásának csökkentését Vajdaság nem eléggé fejlett vidékeinek vonatkozásában.

3. ábra: A tevékenységek súlypont-áttevéődései Kosovo SZAT területén (intenzitásjelzés m. f.).

Végül vizsgáljuk meg közelebbről a vajdasági helyzetet

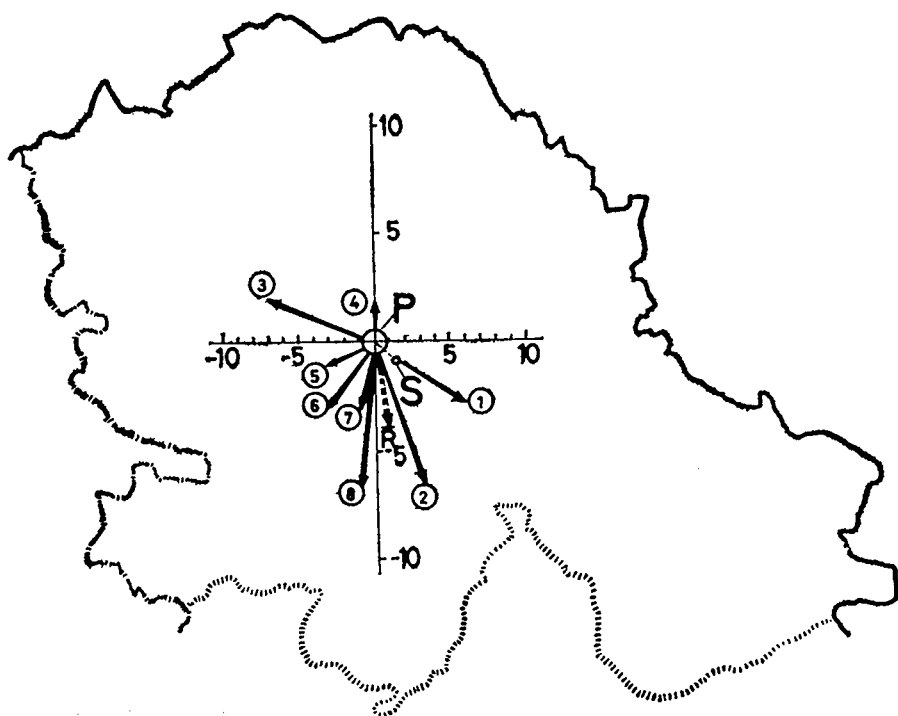

A súlypont-áttevéődésre mindenekelőtt az ipar és a mezőgazdaság volt nagy hatással. Ez a felismerés, amely lényegében nem új keletű, ezzel az elemzéssel igazolást nyert, s most még nagyobb segítséget nyújthat a 2000. évig terjedő új hosszú távú fejlesztési program koncepciójának kidolgozásához.

Jegyzetek

- ¹ A körzetfejlesztés kérdéskörét, a fejlesztéspolitika mércéit és elemeit T. Šuvakov dolgozta fel Mezei I.—R. Davidović—T. Šuvakov: Osnovi političke ekonomije c. művében. Kiadó: Savremena administracija. Belgrad, 1974. 294—305. old.
- ² A statisztikai adatokat a Jugoszláv Statisztikai Intézet 1961., 1966., 1971. és 1976. évi Évkönyveiből vettük — összesen 6120 számszerű adatot a lakosság és a foglalkoztatottak létszámáról.
- ³ Az x kisebb értéke nyugatra, az y kisebb értéke pedig délre eső elhelyezkedést jelent a térképen az eredeti súlyponthoz képest.

4. ábra: A tevékonységek súlypont-áttevéődései Vajdaság SZAT területén (intenzitásjelzés m. f.).

Rezime

Prilog izučavanju prostorne strukture Vajvođanske privrede

Pošto se konstatuje da je razvoj prostorne strukture značajan element regionalnog razvoja, prikazana je u istraživanju prostorna struktura privrede i ostalih delatnosti republike Srbije, teritorije van Pokrajina i Pokrajina sa posebnim akcentom na prostornu strukturu Vajvodine. Istraživanje se vrši putem ispitivanja pomeranja težišta privrednih aktivnosti u periodu između 1960. i 1975. god.

Prostorna struktura privrede neposredno utiče na troškove proizvodnje i razvoja; transporta; utroška energije; korišćenja infrastrukture; mogućnosti zapošljavanja i na niz drugih faktora, koji utiču na razvoj regiona i koji su u ovom iskazu nabrojani. Istovremeno se tvrdi, da je pomeranje težišta privrednih aktivnosti u teritorijalnom pogledu prvenstveno kvalitativni pokazatelj.

Razmatrajući metodologiju praćenja pomeravanja težišta privredne aktivnosti, prikazuje se, da je analiza vršena na bazi svega osam aktivnosti, od kojih su šest pravredne a dve društvene „neprivredne” aktivnosti. Kao mera ponderacije uzet je broj zaposlenih, a obrađen je društveni sektor. Obrada je vršena pomoću

komputera IBM S/3 i na bazi jednačina, koje obrađuje koordinate broja zaposlenih; težišta pojedinih delatnosti; broja stanovnika po opštinama i položaj pojedinih opština. Pri tome su korišćeni statistički podaci. Na bazi istih izračunata su za godine 1960, 1965, 1970. i 1975. težišta broja stanovnika i težišta navedenih oblasti aktivnosti.

Na bazi rezultata takvih istraživanja, vrši se analiza pomeranja težišta privredne aktivnosti. Pre svega se konstatuje, da se težište ukupne privredne aktivnosti nalazi severno odn. severozapadno od težišta stanovništva, što ukazuje na relativno veću aktivnost u severnim reonima. Konstatuje se međutim, da je došlo vremenom do pomeranja težišta aktivnosti, kako u Srbiji u celini, tako i u Vojvodini, prema jugu. U toku tog pomeranja, došlo je:

- do pomeranja težišta industrije i rudarstva prema jugoistoku;
- poljoprivrede i šumarstva prema jugu;
- trgovine i ugostiteljstva, zanatstva i komunalne delatnosti prema jugozapadu;
- građevinarstva prema severozapadu;
- saobraćaja i veza prema severu.

Ova pomeranja su — pored tabela, koje prikazuju koordinate i komponente težišta, na bazi obrade materija računarom — prikazana i šematski na geografskim karticama, što u velikoj meri pomaže shvatanju rezultata istraživanja.

Skreće se pažnja na činjenicu, da ova pomeranja težišta privrednih aktivnosti, u velikoj meri utiču na karakteristike proizvodnih snaga. Na pomeranje težišta privrednih aktivnosti dominantno su uticali industrija i poljoprivreda.

Pomeranje težišta u Vojvodini kreće se prema jugu, a ne prema jugoistoku, jer razvoj proizvodnih snaga u južnom Banatu nije bio (dovoljno snažan da povuče težište prema sebi.

Saznanje o pomeranju privredne aktivnosti u celini i posebno industrije i poljoprivrede, u velikoj meri može uticati na koncepciju dugoročnog programa razvoja Vojvodine do 2.000 god. — konstatuje autor pri završetku ovog dela svojih istraživanja.

Resumee

Beitrag zur Studie der Territorialen Struktur der Vojvodinaer Wirtschaft

Nach der Feststellung, dass die territoriale Struktur ein bedeutendes Element der regionalen Entwicklung ist, wird in diesen Untersuchungen, die territoriale Struktur der Wirtschaft und anderer Betätigungen von Serbien; der Territorie ausser den Autonomgebieten und in den Autonomgebieten mit besonderem Hinweis auf Vojvodina vorgebracht. Diese Struktur wird durch die Verschiebung der Schwerpunkte der Wirtschaftszweige zwischen den Jahren 1960 und 1975 untersucht.

Die territoriale Struktur der Wirtschaft wirkt auf die Produktionskosten, den Energieverbrauch, den Gebrauch der Infrastruktur, den Beschäftigungsmöglichkeiten und verschiedenen anderen Faktoren, die die Entwicklung der Regionen beeinflussen und die in dieser Arbeit vorgeführt werden. Gleichzeitig wird darauf hingewiesen, dass diese Verschiebung in erster Linie ein Qualitätsmerkmal ist.

Die Metodologie betrachtend, wird darauf hingewiesen, dass die Analyse auf Grund der Betrachtung von acht Aktivitäten bearbeitet wurde. Als Ponderationsmass wird die Zahl der Beschäftigten genommen und dabei wird erwähnt dass nur die Gesellschaftsektoren bearbeitet werden. Die Verarbeitung ist mit einem Computer IBM S/3 ausgeführt, auf Grund von Gleichungen, die die Koordinaten der Beschäftigtenzahl, des Schwerpunktes einzelner Betätigungszweige, der Einwohnerzahl, von einzelnen Gemeinden vorlegen. Dabei werden statistische Daten benutzt. Auf Grund dieser werden für die Jahre 1960, 1965, 1970 und 1975 die Schwerpunkte ausgerechnet.

Auf Grund der Ergebnisse dieser Untersuchungen wird die Analyse der Verschiebung des Schwerpunktes der Wirtschaft, ausgearbeitet. Zunächst ist festgestellt worden dass der Schwerpunkt der gesamten Wirtschaft sich in Norden bzw. Nordwesten, gegenüber den Schwerpunkt der Einwohnerschaft befindet, das auf die stärkere Aktivität in den nördlichen Reonen, hinweist. Dagegen ist festgestellt worden, dass in den letzten Jahren, eine Verschiebung dieses Schwerpunktes in südlicher Richtung sich entwickelt hat.

Innerhalb dieser Verschiebung ist entstanden:

- eine Verschiebung des Schwerpunktes der Industrie und Bergbau in südöstlicher Richtung;
- der Landwirtschaft und Forstwirtschaft nach Süden;
- des Handels, der Gastwirtschaft, des Handwerks und der kommunalen Tätigkeiten, in südwestlicher Richtung;
- der Bautätigkeit, nach Nordwesten;
- das Verkehrswesens und der Verbindungen, nach Norden.

Diese Verschiebungen werden — neben den Tabellen, die die Koordinaten und Komponenten auf Grund der Ergebnisse der Arbeit mit dem Computer zeigen — auch mit geografischen Karten vorgelegt.

Es wird auf die Tatsache hingewiesen, dass die Verschiebungen der Schwerpunkte der Wirtschaftsaktivitäten stark auf die Charakteristik der Produktionskräfte einwirken. Eine dominante Beeinflussung auf die Verschiebung wird durch die Industrie und die Landwirtschaft erzeugt.

Die Verschiebung des Schwerpunkt der Wirtschaft, geschieht in Vojvodina, nach Süden und nicht nach Südosten, da die Entwicklung der Wirtschaft im Südbanat nich genug stark war, um die Verschiebung anzuziehen.

Das Erkenntnis des Weges der Verschiebung des Schwerpunktes der Industrie und der Landwirtschaft besonders und der Wirtschaft überhaupt, kann die Konzeption der weiteren Entwicklung Vojvodinas bis zum Jahre 2000 stark beeinflussen, wird am Ende dieses Artikels festgestellt.

Esad Ahmetagić

A KIBERNETIKA MINT TERMELŐERŐ

A kibernetika mint az élő szervezeteket és a gépeket irányító törvényszerűségek összessége, önmaga veti fel a kérdést: tudomány-e¹, vagy a tudomány tudománya, esetleg egy általános világnézet. Tudomány volta mellett foglalnak állást megteremtője, Wiener² is, továbbá A. I. Berg³, A. Kolmogorov⁴, Lerner és sokan mások. Ennek nyomán a kibernetizáció — a kibernetikai elveknek a tudományban és a technikában történő alkalmazása — olyan folyamatot jelent, melyben az ember felszabadul a gyakran ismétlődő tevékenységek szellemi és fizikai megterhelése alól. Ebben nyilvánul meg a kibernetika forradalmi jellege, hisz egyaránt segíti a termelői és a nem termelői ágazatok továbbfejlődését. A tagadó vélemények ellenére — melyek értelmében a kibernetika mint olyan, nem is létezik — mi a létezését fogjuk bizonyítani, hisz fejlődésének eredményei mindenki számára szemmel láthatóak. Idézzük Josse Lemaire⁵ szavait: „A kibernetika a mai napig inkább csak gondolkodásmód, mint valódi tudomány. Különböző diszciplínák szakembereinek együttes műve, olyan szakembereké, akiket a hagyományos módszerekben történt csatlódás sorakoztat egy táborba.” Igaz, hogy a kibernetika még mindig csak kialakulóban van és egy nagyon fiatal tudományág, mi mégis tudományként fogjuk számon tartani, hisz magát az emberi megismerést forradalmasítja és a természet meghódításának eddig nem sejtett területeire vezet.

Marx dolgozta ki a tudományról mint közvetlen termelőerőről szóló tézist, mely a társadalom fejlődése során válik alapvető termelőerővé — illetve azzá fog válni a jövőben —, s ekközben a gazdaság egyre kevésbé fog a munkaidő hosszúságának függvénye lenni, sokkal inkább függ majd a tudomány színvonalától, vagyis a tudomány, a technika és a termelés szoros egységétől. Ahelyett, hogy továbbra is a munkás lenne a termelés folyamatában a legfontosabb tényező, ő ezután csak a gép mellett fog állni.⁶ A társadalmi termelés folyamata csupán a XVII. és XIX. században, az ipari forradalom során teremti meg annak előfeltételeit, hogy a tudomány a közvetlen termelés alapjává váljon. Ezért állítja Marx és

Engels, hogy a huszadik század tudományának legfontosabb tulajdonsága, hogy megszűnik a termelésnek csupán segítőtársa lenni, annak szülőanyjává válik.

A közvetlen termelőerő jellege sok más tudományág, a matematika, a kémia, a biológia, az asztrofizika stb. fejlődését is megkövetelte és megköveteli még ma is. A tudomány egyéb területeinek gyors fejlődése az interdiszciplinaritás szükségességét helyezte előtérbe, ami egyben a kibernetika megjelenését is eredményezte. A kibernetikának, mint új tudományágnak a szerepe igen jelentős a világ megváltoztatására törekvő tudományok sorában.⁷ A természettudományok mellett ugyanis gyors fejlődésnek indultak a társadalomtudományok is, mindenekelőtt a gazdaságtan, a szervezés, az informatika, a piacutatás stb.

A tudomány új feladata, hogy a világban és az életben, valamint a tudósok képzeletében és gondolatvilágában megfejtse és megmagyarázza a „titkokat”. Szerepe nem merül ki a „virtuálisan létező” megsejtésében és leleplezésében. A tudomány ma minden korábbinál fokozottabban sürgeti a gyakorlat kérdését, mintegy menedékre lelve benne, ugyanakkor szélesebb távlatokat és meghódításra váró területeket villant fel előtte. A gyakorlati emberi tevékenység egyre inkább átadja helyét a tudományos módszereknek. Ezt a folyamatot szcientizációnak nevezik.⁸

A kibernetikai irányítással eljutunk oda, hogy fokozatosan eltűnik az irányítás hierarchiájának klasszikus formája, és az elektronikus számítógépek lesznek a közvetítők az emberek és a munka tárgya között. Mindez a technikai újítások mellett társadalmi változásokat is előidéz. A fizikai munka helyett egyre nagyobb szerephez jut a tudományos alapon nyugvó munka, hisz a kibernetika és a számítógépek új munkamegosztást követelnek, mindenekelőtt azt, hogy a technológia és a munkafolyamatokat kontinuitásukban kövessék, az irányító- és a végrehajtó személyek klasszikus viszonya nélkül, immár az ember és a gép közötti munkamegosztásban.⁹

Marx gondolatai a tudományok szerepéről a megismerés folyamatában és a tudományos-műszaki újításokban a fizikai munka gépi technikával való felcserélése felé mutatnak, és a folyamat a megszokás helyett immár a tudományok alkalmazását követeli. Hosszú időre van szükség ahhoz, hogy a tudomány ténylegesen termelőerővé és alapvető termelői tényezővé váljon. Ez a folyamat a nehéziparban kezdődött, és bizonyára még hosszú ideig el fog húzódní. B. M. Kedrov¹⁰ szovjet akadémikus a tudomány, a technika és a termelés összefonódásának három történelmi korszakát különbözteti meg. Először a tudomány fejlődésben messze elmaradt a technikától és kizárólag azokat a folyamatokat volt képes megoldani, melyek már a technika területén alkalmazást nyertek (XVII—XVIII. század). Ez azt jelenti, hogy a tudomány ekkor még nem vált közvetlen termelőerővé. A következő, második periódusban a tudomány fejlődésben utoléri a technikát, párhuzamosan haladnak, miközben egyaránt megoldja azokat a feladatokat is, amelyek már alkalmazást nyertek

a műszaki gyakorlatban és azokat is, melyek újdonságot jelentenek a termelési folyamatokban (XIX. század). Ebben az időben a tudomány a közvetlen termelőerővé válás útjára lép. A fejlődés harmadik szakaszában a tudomány egyre inkább túlhaladja a technikai fejlődést és olyan problémák megoldását is vállalja, melyek elméleti feltételezéseken és előzetes tudományos kutatásokon alapulnak, és amelyek a termeléssel és a gyakorlattal általánosan vannak kapcsolatban. A tudomány egyre inkább előre tekint, magára vállalva az előrelátás és a prognózálás szerepét is. Ebben a korszakban a tudomány, vállalva a vezető szerepet a tudomány—technika—termelés rendszerében, egyre nagyobb mértékben válik közvetlen termelőerővé.

A tudomány és a technika területén bekövetkezett változások az embert a korábbinál lényegesen más helyzetbe hozták. A tudományos-technikai forradalom lehetővé teszi a számára, hogy a közvetlen végrehajtó szerepet felcserélje a folyamatok ellenőrének, a programozónak és a konstruktőrnek a szerepével. Más tekintetben a társadalmi körülmények, melyeknek keretében ezek a vívmányok alkalmazást nyernek, döntő szerepet játszanak annak kialakulásában és meghatározásában, hogy ez a technika az emberek szolgálatába áll-e, vagy pedig a felettük való dominancia eszközévé válik. Műszaki vonatkozásban ez a termelési technológia javulását, új anyagok és az energiatermelés újabb módozatainak alkalmazását, a képesítés fokozását, az irányítás tökéletesítését stb. jelenti. Szociális szempontból pedig az osztálytársadalmakban a kizsákmányolás és az emberek feletti dominancia megnövekedéséhez vezet. Csak az öngazgatási viszonyok közepette van meg a reális lehetősége annak, hogy a munka felszabadítását eredményezze.

Az öngazgatás a termelőeszközök feletti tulajdonviszony dominanciája alól felszabadított embernek megteremti a lehetőséget a sokoldalú fejlődéshez, ezzel egyetemben pedig a lehetőséget a tudomány és a technika további tökéletesítéséhez is. Marx a szabadság birodalmának létrejöttéről beszél, mely az anyagi termelés túlsó oldalán van, így írva le a kialakulásához szükséges társadalmi feltételeket: „Ezen a téren a szabadság csak azt jelentheti, hogy a társadalmasult ember, a társult termelők észszerűen szabályozzák, közös ellenőrzésük alá vetik a természettel való anyagcseréjüket, ahelyett, hogy az mint valk hatalom uralkodna rajtuk; ezt az anyagcserét a legkisebb erő felhasználásával, az emberi természethez legméltóbb és ennek legmegfelelőbb feltételek mellett hajtják végre.”¹¹ Kétségtelen, hogy mindezeket a feltételeket csupán az öngazgatás nyújthatja, ahol a termelőerők a tulajdonviszonyokból eredő béklyóktól mentesen fejlődhetnek.

A tudományos-technikai fejlődés összetettsége egyfelől az új energiaforrások és gépek, új technológiák, új termékek és új világok felfedezésében nyilvánul meg, másfelől az emberi viszonyok terén szociális és érdekkeveredések jönnek létre. A modern technika és a technológia ugyanakkor nem jelenti egyben az ember felszabadulását is, hisz a kizsákmányolás mindenkor az ember termelési folyamatban elfoglalt helyétől függ. A

technika hatalmánál fogva hozhat áldást és boldogságot, de ugyanakkor a kizsákmányolók kezében az elnyomás gyilkos erejű eszköze is lehet.

A harmadik vonatkozása a nyersanyag-kiaknázás megnövekedésében nyilvánul meg, gondot okozva ezzel a világtermelésben, nyersanyag, energia- és élelemhiányt idézve elő. A szerzők lényegében egyetértenek abban, hogy a tudomány csupán olyan társadalmakban fejlődhet, melyek lehetővé teszik a felszabadult kreatív személyiség kialakulását.

Az új technikai és az új technológiai eljárások mind több tudományos munkát és szakembert igényelnek az irányítás és a termelés terén történő összetett műveletek végrehajtásához, és ez megköveteli az egyre magasabb fokú képzettséget is, s ugyanakkor a nagy teljesítőképességű gépek és a termelési folyamatok automatizálása egyre inkább társadalmisítja a munkát. Mindezek azt mutatják, hogy ezek az új viszonyok a fejlődésükhöz szükséges legkedvezőbb talajra az öngazgatású társadalomban lelnek. A technika és a technológia önmagában nem hoz felszabadulást az ember számára, nem jelent gazdagodást sem, de ugyanakkor nem oka az emberi elidegenedésnek, a munkanélküliségnek és a kizsákmányolásnak sem. Ezért elengedhetetlenül szükséges a kibernetikához és a számítógépekhez — a modern termelőerők reprezentánsaihoz — történő közeledés esetében szem előtt tartani és tanulmányozni azokat a társadalmi viszonyokat is, melyek a termelőeszközökhöz való viszonyuk folytán minden más társadalmi körülményt is meghatároznak.

Miloš Sindić síkraszáll egy, a mi körülményeinkhez mérten adekvát szervezeti és irányítási mód kiépítéséért, és ehhez a feltételeket a kibernetika fejlődésében látja. „A mai napig sem rendelkezünk a döntéshozatalnak egy olyan elfogadható teóriájával, mely megfelelne szocialista öngazgatásunk elméletének és gyakorlatának. Úgy tűnik, hogy a döntéshozatal egy ilyen valós teóriájának kiépítése, illetve az egész rendszer — az öngazgatás elveinek, módszereinek és technikájának — kidolgozása egyedül a kibernetika, a dinamikus karakterű összetett rendszerek irányításának tudománya segítségével lehetséges. A probléma egyéb megközelítési formái csak rész megoldásokat eredményezhetnek.”¹²

A tudományos-technikai progresszió és annak modern ismertetőjegyei a tudományos-műszaki forradalom keresztül a munka és az ember felszabadulásához vezetnek. Ez a felszabadulás az emberi szükségletek kielégítésének magas fokán valósítható meg, automatizációval (ami a tudományos-műszaki forradalom technikai részét) és a humánusabb emberi viszonyok kialakításával (ami a forradalom szociális részét jelenti).

Jugoszláviában a tudományos-műszaki fejlődés szoros kapcsolatban van az öngazgatás fejlődésével. Mert egyfelől a tudományos-műszaki fejlődés szakembereket és anyagi alapokat követel, másfelől a gazdaságban történő társulás a tudományos-műszaki fejlődésnek előfeltételeket teremt.

A gyorsabb fejlődés feltételei a nagyobb fokú társulásban és a társult munkában részvevő dolgozóknak a megvalósított jövedelem feletti uralmában rejlenek.

A kibernetikáról mint tudományról, valamint annak az új termelőerők

keretein belül betöltött szerepéről szóló ismertetésünket összegezve a következőket állapíthatjuk meg:

— a társult munka fejlődéséhez és működéséhez szükség van a tudományok nagyobb fokú alkalmazására, és

— szükség van a tudományos munkára, mely megfelelő mennyiségű társadalmi anyagi eszköz kiválasztását és az alkotómunka kellő mértékű jutalmazását követeli.

Mák Ferenc fordítása

Jegyzetek

- ¹ „A tudomány olyan megállapított és ellenőrzött törvények összessége, melyek alapján a tényekben változások mennek végbe, és egy meghatározott térben változások állnak be az egymás közötti viszonyokban is.” (Dr. S. Marjanović: *Organizacija rada organizatora i rukovodilaca*, 2. o.)
- ² N. Wiener: „A kibernetika célja, hogy a közös nyelvet és a megfelelő technikát kifejllessze a célból, hogy az irányítás és a kommunikáció problémája egyetlen fogással leírható legyen és hogy megtalálja az ötletek és a technika megfelelő repertoárját, hogy ezzel a kinyilatkozás egyes tulajdonságai besorolhatóak legyenek a közös fogalmakba.” (Dr. S. Marjanović: *Primenjena kibernetika... című könyvéből* 29. o.)
- ³ A. I. Berg: *A kibernetikáról mint a célszerű folyamatok vezetésének tudományáról* beszél.
- ⁴ A. Kolmogorov a kibernetikáról mint az információkat valamilyen rendszer vezetésének céljából átdolgozó tudományról beszél.
- ⁵ Josse Lemaire: *Izazov kibernetici*. 62. o. Centar za društvene djelatnosti omladine RK SOH, Zagreb, 1971.
- ⁶ Milorad Simić, *Savremenost*, 1973. 1—2. szám, 94. o.
- ⁷ „A számítógépet az új termelőerők reprezentánsaként, a technika és a tudomány egyesülésének szimbólumaként is szemlélhetjük.” (Lokman Zubčević: *Pregled 1982/4*. Sarajevo, 465. o.)
- ⁸ A szcientizáció folyamata négyféle formában zajlik: „1. a tudományos-kutató tevékenység és a tudományos megismerés mennyiségének robbanásszerű növekedéseként; 2. a tudománynak és a tudományos módszereknek az emberi tevékenység minden területén történő növekvő tendenciájú alkalmazásaként; 3. a tudománynak és a mai társadalmak technikai és természeti fejlődése fő determinánsává váló átváltozásaként; 4. a lakosság képzettségi szintjének hirtelen növekedéseként.” (M. Mesarić: *Savremena znanstvenost-tehnička revolucija*, válogatott tanulmányok, I. kötet) *Komunist*, Beograd, 1973. 28. o.
- ⁹ „A termelés új technológiája és a technológiai folyamatok irányítása a klaszikus, üzemekre és részlegekre tagolt gyárak szerkezetének megváltozását eredményezte, hisz ezt a rendszert éppen a termelés folyamatának összekapcsolt, programozott és szinkronizált technológiája tette feleslegessé. A vezetők egyre inkább függnék munkatársaiktól, nincs többé helye a parancsoknak, helyükbe az együttműködés és a koordináció lép.” (Lokman Zubčević: *Pregled 1982/4*, Sarajevo, 462. o.)
- ¹⁰ B. M. Kedrov: *Razvijanje forme i todnosa između nauke i tehnike*. Összegyűjtött munkái. Nauka, Moszkva, 1981. 12. o.

- ¹¹ Marx: A tőke, III-ból; In: Marx—Engels—Lenin: A történelmi materializmusról, Kossuth, Budapest, 1967. 134—135. o.
- ¹² Miloš Sindić: Informacije i samoupravljanje. Industrijska Istraživanja 1964/2, Beograd, 98. o.

Rezime

Kibernetika kao proizvodna snaga

Autor počinje sa definicijom kibernetike i utvrđuje da je to skup zakonitosti o upravljanju živim organizmima i mašinama. Istovremeno kaže, da je kibernetika proces, u kojem se primenom kibernetičkih principa u nauci i tehnici, čovek oslobađa od duhovnog i fizičkog opterećenja kod često ponovljenih aktivnosti.

Kibernetika je rezultat interdisciplinarnosti u nauci i to, u domenu matematike, hemije, biologije, astrofizike itd. Putem kibernetike, električni računari postepeno likvidiraju klasičnu hijerarhiju upravljanja, zahtevajući istovremeno novu podelu rada.

U daljem tekstu, autor ukazuje na historijske tipove spajanja nauke, tehnike i proizvodnje i na činjenicu, da u sadašnjoj etapi razvitka, nauka postaje neposredna proizvodna snaga i preuzima vodeću ulogu u trojnom sistemu: nauka—tehnika—proizvodnja. To znači istovremeno u klasnim društvima, dominaciju nad ljudima, a u samoupravnom društvu uslove za služanje tehnike ljudima, u cilju oslobođenja rada.

Takav razvoj zahteva sve veći nivo obrazovanja ljudi za upravljanje, sa proizvodnjom, na bazi rada visoko-produktivnih i automatskih mašina.

Autor citira Miloša Sindića, te likazuje da: „... razrada celovitog sistema — principa, metoda i tehnike — samoupravljanja moguće je jedino, na osnovama kibernetike...”.

Svoj članak, autor završava sa primedbom o razvoju naučno-tehničkog programa Jugoslavije i konstatuje, da je taj razvoj povezan sa razvojem samoupravljanja tj. sa većim udruživanjem i ovladavanjem udruženih radnika celokupno stvorenim dohotkom.

Resumee

Die Kibernetik als Produktionskraft

Der Verfasser fängt seine Ausführungen mit der Definition der Kibernetik an. Er stellt fest, dass die Kibernetik die Masseneinheit der Gesetzmässigkeiten der Steuerung lebender Wesen und Maschines, ist. Gleichzeitig behauptet er, dass die Kibernetik, ein Prozess ist, in dem — durch die kibernetischen Grundsätzen in der Wissenschaft und Technik — der Mensch von den seelischen und physischen Belastungen befreit wird, die in den sich oft wiederholenden Aktionen, entstehen.

Die Kibernetik ist das Resultat der interdisziplinären Auffassung mehrerer Wissenschaften: der Mathematik, Chemie, Biologie, Astrophysik usw. Mit ihrer

Hilfe, liquidieren die Rechenmaschinen stufenweise die klassische Hierarchie der Regelung und führen gleichzeitig eine neue Arbeitsteilung an.

Im Weiteren, weist der Verfasser auf die hystorischen Atten der Bindungen der Wissenschaft und der Technik, hin, sowie, dass in der heutigen Entwicklungsstufe, die Wissenschaft im Dreibunde: Wissenschaft — Technik — Produktion, die führende Rolle übernommen hat. In den Klassengesellschaften heisst das Domination, über den Menschen, in der selbstverwalterischen Gesellschaft jedoch, die Voraussetzung, dass die Technik dem Menschen zur Befreiung der Arbeit dienen kann.

Solche Entwicklung verlangt je höheren Bildungsnivo der Menschen, um die Arbeit mit hochproduktiven und automatischen Maschinen, verwalten zu können.

Der Verfasser zitiert, aus einer Arbeit von Miloš Sindić: „... die Durchführung des ganzen Systems — der Grundsätze, Methoden und Technik — der Selbstverwaltung, ist nur mit Hilfe der Kibernetik möglich...“.

Der Verfasser beendet seine Ausführungen, mit der Betrachtung des jugoslawischen technischen Vorschlusses und stellt fest, dass sie mit der Selbstverwaltung verbunden ist, d. h. mit breiterer Assoziation und voller Beherrschung des gesamten Einkommens, seitens der vereinigten Arbeiter verbunden ist.

Blaženka Despot

EMANCIPÁCIÓ ÉS TECHNOLÓGIA

Az emancipáció és a technológia kapcsolatának a vizsgálata során az emancipáció marxi meghatározása a legalkalmasabb kiindulópont: „*Min- den emancipáció az emberi világnak, a viszonyoknak visszavezetése magára az emberre.*”¹ Az emberi világnak, az emberi viszonyoknak pusztán az emberre való vonatkoztatása az emancipáció és a technológia vonatkozásában megköveteli, hogy a technológia emberi léptékű legyen. A legfőbb gondot a technológia fogalmának a meghatározása okozza. A technológia különböző definíciói arra engednek következtetni, hogy a technológia fogalma nem is olyan egyszerű, egyértelmű. Az általános értelemben vett technológia, amelyet a lexikon „az iparban, a fizikai, vegyi és egyéb eljárásokra, az anyagok feldolgozási módozataira és eszközeire vonatkozó ismeretek összességéeként” határoz meg, jelentős ikhatással van magának az emancipációnak az értelmezésére.

Az iparban a fizikai, vegyi és egyéb eljárásokra, az anyagfeldolgozási módokra és eszközökre vonatkozó ismeretek, folyamatok összessége egyértelműen meghatározhatja az emberi világnak, a viszonyoknak magára az emberre való visszavezetését. A technológia ilyen nemű körülhatárolása tulajdonképpen általánosan definiálja a korszerű termelési mód lényegét, a legfejlettebb termelőerőket. Ez a technológia határozza meg a tudomány és az ismeretek alkalmazását a modern ipari társadalmak termelési folyamatában. Ez a definíció értékelés és társadalmi jelentőség nélkül is a technológia és az emancipáció értékelésen alapuló kapcsolatára utal, mert úgy tűnik, hogy nem lehet kérdésessé tenni az ismeretek és folyamatok összességének kapcsolatát és az emberi világnak, a viszonyoknak magára az emberre való visszavezetését. A tudomány és annak a termelési folyamatban való felhasználása a korszerű termelési mód elengedhetetlen feltétele, az ember természetéhez való viszonyulásának szükségszerű velejárója, generikus lényének megnyilvánulása. A modern ember mint generikus lény az említett módon körülhatárolt technológia által jut kifejezésre. Azt is mondhatnánk, az említett módon definiált technológia

hozzájárul ahhoz, hogy az emberi világot, a viszonyokat egyértelműen lehessen visszavezetni magára az emberre. Az emancipációnak a marxi definíciója mellett ezt a meghatározást csak akkor fogadhatjuk el, ha az emberi világnak magára az emberre való visszavezetéséről van szó, tehát magáról a termelésről, a modern társadalom történelmi értelemben vett termelési módjáról, amely a természettel szemben technológiai viszonyt alakít ki. Marx definíciója szerint az emancipáció az emberi világnak, a viszonyoknak visszavezetése magára az emberre. A technológia említett definíciója semmiféle emberi viszonyokra nem enged következtetni. Minden emberi és társadalmi viszonytól független, s így a marxizmus szempontjából kívül esik az osztályviszonyokon. A technológia pusztán tudomány, alkalmazott tudomány, olyan ismeretek összessége, amelyekre az élet korszerű újatermeléséhez van szükség. Ezek az ismeretek függetlenek a társadalmi és osztályviszonyoktól, s így ennek a technológiának a birtokbavétele csupán előfeltétel annak megértéséhez, hogy miként kerül sor az *emberi viszonyoknak* magára az emberre való visszavezetésére. Amennyiben az emancipáció és a technológia korrelációját kiegészítjük az emberi viszonyokkal, akkor felmerül a politikai emancipáció kérdése. A technológia fogalmának általános meghatározása érintetlenül hagyja a termelésben jelenvaló emberi viszonyokat. Mivel az emberi viszonyok megváltoztatásáról van szó, azoknak magára az emberre való visszavezetéséről, ezért a visszavezetés kívül esik a technológia szféráján, az emberi viszonyoknak az emberre való visszavezetéseként már politikai küzdelemnek számít, s a politikai emancipáció fogalmkörébe utalhatjuk. A technológia csak a politikai emancipáció közvetítésével kerülhet kapcsolatba az emancipációval. A politikai emancipációt viszont a polgári társadalom hozta létre, amely az embereket önző egyénekre és állampolgárokkra osztotta fel. Ugyanakkor realizálta a gazdaság és a politika, a polgári társadalom és a politikai állam kapcsolatát. „A politikai emancipáció az ember redukálása egyrészt a polgári társadalom tagjára, az *önző független* egyénre, másrészt az *állampolgárra*, az erkölcsi személyre.”²

Nem elég csupán a politikai forradalom által kapcsolatba hozni egymással a technológiát és az emancipációt, mert éppenséggel maga a politikai emancipáció tette lehetetlenné az emberi viszonyoknak magára az emberre való visszavezetését. Ez az adott viszonyok közepette magát az embert homo duplexszé, önző egyénné és állampolgárrá tette. A technológia említett definícióját a reálszocializmus országokban a politikai emancipáció másfajta értelmezésére alapozva fogadták el mind az elméletben, mind a gyakorlatban. Úgy vélik, hogy a politikai emancipáció csak a proletárdiktatúra által teljesedhet ki. Az emberi lényt önző egyénre és állampolgárra felosztó polgári társadalomban a politikai emancipáció az államosított vagy társadalmiasított termelőeszközök birtokbavételében jut kifejezésre. Úgy vélik, hogy a polgári társadalom és a politikai állam közötti szakadékot, amely a politikai emancipáció végkövetkezménye, a gazdaság és a politika kapcsolatának megváltoztatásával át lehet hidalni. Mégpedig azáltal, hogy a gazdaságot alárendelik a politikának. Az átvett

technológia ideológiailag „szocialista módon” jut kifejezésre, az emberi viszonyoknak magára az emberi viszonyokra való visszavezetését pedig az állam és a társadalom azonosításának tekintjük. Maguk a termelési és emberi viszonyok változatlanok maradnak, de a technológia változatlan értelmezése mégis átalakulást hoz a tulajdonviszonyokban és az emancipáció területén. A gazdaság fölé helyezett politikai szféra a technológia semleges definícióját teszi magáévá és közvetlen kapcsolatba hozza az emancipációval. A szocialista állam, a „szocialista államiság” az ember generikus lényeként jut kifejezésre, de egyáltalán nem áll módjában a polgári életmód újratemmelődését megszüntetni.

Az állami és a politikai tényezőnek az emberi világot és az emberi viszonyokat magára az emberre visszavezető emancipációval szembeni túlértékelése (valójában az emancipáció figyelmen kívül hagyásával azonos. „Csak ha a valóságos egyéni ember visszafogadja magába az absztrakt állampolgárt és, mint egyéni ember, a maga empirikus életében, a maga egyéni munkájában, a maga egyéni viszonyai között az *emberi nem lényévé* vált, csak ha az ember a maga »force propre-jait« (»tulajdon erőit«) *társadalmi* erőkként ismerte fel és szervezte meg, s ennél fogva a társadalmi erőt nem választja el többé magától a *politikai* erő alakjában, csak akkor valósult meg az emberi emancipáció.”³

A technológiát minden megfontolás nélkül nem hozhatjuk kapcsolatba az emancipációval, főleg ha úgy véljük, ennek a kapcsolatnak a politikai emancipáció közvetítésével kell létrejönnie. Mivel a tudomány, annak alkalmazása, az ismeretek és a szakértelem magától értetődő kapcsolatban áll az emancipációval, nyilvánvaló, hogy szükségszerűvé válik a technológia fogalmának az újraértelmezése. Az említett definíció elégtelen ahhoz, hogy körülhatároljuk az emancipáció előfeltételét képező emberi viszonyokat, s ezért ezeknek a technológia definíciójában kell helyet szorítani, mivel a technológia már önmagában véve egyfajta emberi viszony, osztályviszony hordozója.

II.

A technológiának mint meghatározott emberi és társadalmi viszonynak a meghatározása már annál a pusztán történelmi ténynél fogva is szükségszerű, miszerint ezt a szót először Johann Beckman használta Entwurf einer allgemeine Technologie című művében 1806-ban.⁴ Ismeretes, hogy az anyag fizikai, vegyi és egyéb megmunkálásával kapcsolatos tudomány és ismeretek minden korban más szinten volt. A technológia fogalmának meghatározására, illetve az általános technológia körvonalazására csak 1806-ban került sor. Nyilvánvaló tehát, hogy az anyagfeldolgozás olyan ismereteiről és módzatairól van szó, amelyek nemcsak mennyiségileg, hanem minőségileg is különböznek a korábbiaktól, tehát a tudomány, a tudás és a termelés kapcsolatát szolgáló egész társadalmi termelés megújulásáról. A tudomány az ismeretek és azok alkalmazásának új viszonyán

alapuló megújult társadalmi termelés, s a termelési folyamatok összességével foglalkozó tudomány eltérő módon határozza meg a termelésben érvényesülő *emberi viszonyokat*. Ezek az újonnan kialakult emberi viszonyok, amelyek a tudománynak az anyagfeldolgozás fizikai, vegyi és egyéb módozatairól szerzett ismeretei alapján fogalmazódtak meg és *technológia* néven váltak ismertté, s minőségileg új társadalmi és emberi viszonyokhoz, a fejlett kapitalizmus viszonyaihoz vezettek. A technológia és az emancipáció kapcsolatát csak kapitalista technológiai kapcsolatként értelmezhetjük. A technológia lehetővé teszi a fejlett kapitalizmust és meghatározott emberi viszonyok kialakulását, de maga is azok által feltételezett. Éppen ezért a technológia és az emancipáció kapcsolatba hozatala magától értetődővé teszi, hogy a technológiát, meghatározott társadalmi viszonyként kezeljük. A technológia és az emancipáció kapcsolatáról elmondottak alapján újrafogalmazhatjuk a technológia fogalmát: A technológia az általános és a közös munka történelmileg meghatározott viszonya. Mivel a munka két fajtájának, az általános és a közös munkának a történelmi kapcsolatáról van szó, s mivel a munka egy olyan önmagában és önmagáért létező fogalom, amelyre visszavezethetjük emberi világunkat, az emberi viszonyokat pedig magára az emberre, így kapcsolatba lehet hozni a technológiát és az emancipációt. Ha manapság magától értetődőnek tűnik számunkra a technológia és az emancipáció viszonya, illetve az, hogy a technológia az emancipáció előfeltétele, akkor az azért van, mert a technológia fogalma magában foglalja az általános és a közös munka korszerű értelemben vett kapcsolatát. Marx *Az érték-többlet átalakulása profitná* című munkájában a következőket mondja: „... általános munkának számít mindennemű tudományos munka, feltalálás, felfedezés. Az általános munka csekélyebb része az élő emberekkel kialakított kooperációból, jelentősebb része pedig az egész tudománytörténet ismereteinek az eredményéből adódik. A közös munka az egyének közvetlen kooperációja.” Amennyiben a technológiát az általános és a közös munka, a tudomány és az egyének kooperációjának a viszonyaként határozzuk meg, akkor ezzel a technológiát az emberi viszonyok történelmileg meghatározott szférájaként, a tőke és a munka termelési viszonyaként határoljuk körül. A technológia és az emancipáció kapcsolatának magától értetődő meghatározása során feltétlenül fel kell hívnunk a figyelmet arra, hogy kapcsolatuk a tőke és a munka viszonyából következik. A technológia mint az általános és a közös munka, valamint az emberi viszonyok eredője, a tőke és a munka viszonyán alapul, s ezért az emberi világ és *viszonyok* nem egyszerűsíthetők le magára az emberre a technológia kritikátlan átvitelével. A technológia feltétele a fejlett tőkés termelési mód, meghatározott emberi, azaz társadalmi és osztályviszonyok, amelyek közepette az öröklött manufakturális termelőeszközök és az általuk eredményezett munkamegosztás magának a kapitalista termelési módnak, a profitnak az érdekében alakult át. Az öröklött manufakturális termelőeszközök nem biztosítanak hatékony értéktermelést, érték-többletet, tőkefelhalmozást. A hatékony értéktermelés szükségszerűvé teszi a

munkafolyamat további felosztását, mégpedig olyan egyszerű részekre, hogy az egyes műveletek végzését gépek vehessék át. Az áru- és pénzgazdálkodáson, az absztrakt munka egyenértékű cseréjén alapuló tőkés termelési mód a termelőeszközökkel végzett konkrét munkát a munkamegosztással kénytelen volt absztrakt munkává átalakítani, hogy helyét elfoglalhassa a szerkezet — a gép. Az egyes műveletek absztrakt gépezettel való felcserélhetősége megszünteti a termelőeszközök sajátos önállóságát és géppé teszi őket.

A termelőeszköz nem más mint állandó tőke — capital fixe —, az állandó tőke pedig a tőke legmegfelelőbb formája. Minden tőke úgy viszonyul a munkához, mint géphez. Az általános és a közös munka viszonyát, a tőke és a munka kapcsolatát kifejező technológia az élőmunkával szemben álló gép viszonyát fejezi ki. A munkamegosztás által atomizált és értelmetlenné vált élőmunka a gépi berendezés szolgálatában szükségszerűen átalakul általános munkává. A gépi munkamegosztás megcsontosodott társadalmi, emberi viszonyt fejez ki, ezáltal a munkás és a gép közötti munkamegosztás helyreállítójává válik. Technológiáról, mint az általános és a közös munka történelmi viszonyának kifejezőjéről csak a tudományos alapokra helyezett termelésben lehet szó, ahol a termelőeszköz mint capital fixe jelentkezik és ahol ez az állandó tőke az élőmunka és a gép kapcsolataként egzisztál. A technológiai találmányok csak akkor használhatók fel a gépi berendezések rendszerében, ha az általános társadalmi munka tudományos jellegűvé válik, s ha a termelőeszközök már nem funkcionáló berendezést mint állandó tőkét az egyének kooperációja, a munkásosztály, az élőmunka helyettesítheti közös munkaként. A tőke úgy párosítja a közös munkát és a tőkét, hogy az élőmunka veszítsen fizikai erejéből, s így a szakéntelem, a szakmai jártasság ne a munkásban, hanem a gépezetben, az üzemben jusson kifejezésre. Ezeknek a munkaformáknak a tudományos kombinációja az üzemekben egységes egészként hat. A munka társadalmi jellege a munkástól függetlenül is objektíve létezik. Ebből is következik, hogy a technológia és az emancipáció kapcsolatba hozása csak az emberi viszonyoknak magára az emberre való visszavezetése által lehetséges, tehát a munka társadalmi szellemének a megszüntetése által, amely objektíve a dolgozóktól függetlenül létezik. A munka társadalmi lényegének a munkástól független objektív létét nem szüntethetjük meg politikai emancipációval. Ez egyrészt elidegeníti az emberi viszonyokat a politikai, állami szférában, másrészt pedig változatlanul hagyja az általános és közös munka, a tudomány és az egyéni együttműködés kapcsolatát. A termelőeszközök államosítása vagy társadalmosítása nem társadalmosítja az élőmunka és a gép kapcsolatát, sem pedig a kombinált üzemi munkát. A gép, a capital fixe az élőmunkával ellentétben tőkés nélküli tőkésviszonyokat tenmel ki. Azért van szüksége a munkás élőmunkájára, hogy eltulajdoníthassa többletmunkáját. Hogy ez a munka ne válhasson kizsákmányolássá, az értéktöbblet elsajátításává, az egész problémakör áttevődik a többletmunka elosztására, a munka szerinti javadalmazásra. A technológia és az emancipáció viszonyát

nem lehet keresztülvinni, mert a technológia már önmagában véve az általános és a közös munka, a tudomány és az egyéni együttműködés történelmileg és tőke által meghatározott viszonya. A technológia és az emancipáció viszonyának rendezése szükségszerűvé teszi az általános és a közös munka összefüggéseinek tematizálását.

A korszerű marxista elmélet nem dolgozta ki kellőképpen a technológia és az emancipáció kapcsolatának előfeltételét képező általános és közös munka összefüggésrendszerét. Az első tévedés a termelőerők és a termelési viszonyok — mint külön entitások — strukturalista szemlélete. Ez a szemlélet az emancipációt a magántulajdon politikai forradalom általi felszámolásában látja, a termelőerőket, a technológiát pedig önmagában véve valamiféle semleges vagy kedvező tényezőnek fogadja el. A tőkés viszonyok által kialakított, a munkástól független társadalmi tényezők társadalmisítását a magántulajdon politikai megszüntetése által véli megvalósítani. Vitathatatlan, hogy a termelőerők semlegességének és a termelési viszonyok osztályjellegének az eszméje a korszerű szocialista társadalmnak ténylegesen fejletlen termelőerőknek az eredője. Az ilyen gyakorlati nehézségek szolgálnak alapul az „elméletek” kidolgozásához. Vizsgálódásaink során azonban nem állhatunk el a történelmileg és tőkés viszonyok által meghatározott általános és közös munka, a technológia forradalmasítási kísérletétől.

Maga Marx, de különösen Engels sem foglalt állást egyértelműen a termelőerők meghatározásával kapcsolatban. A termelőerők fejlesztéséért *A Kommunista Párt kiáltványában* fejezték ki legnagyobb elismerésüket a burzsoáziának: „A burzsoázia alig százéves osztályuralma alatt tömegesebb és kolosszálisabb termelőerőket hozott létre, mint valamennyi leünnemzedék együttvéve. A természeti erők leigázása, gépi berendezés, a vegyészet alkalmazása iparban és földművelésben, gőzhajózás, vasutak, villamos távírók, egész világrészek megművelés alá vétele, folyók hajózhatóvá vétele, lándobbantásra a földből előpattanó egész népeiségek — mely korábbi század sejtette, hogy a társadalmi munka méhében ilyen termelőerők szunnyadnak!”⁵

A burzsoázia társadalmi munkájának az ilyen elismerését — amennyiben nem a marxizmus közvetíti felénk — a termelőerők valamiféle sajátos struktúrájának, semleges technológiának vélhetik, illetve az általános és közös munka társadalmi viszonyának. Mivel azonban a marxizmus számára a technológia problémája mindig is gazdasági jellegű volt, s mivel a polgári termelési módot szigorú bírálat alá vette a klasszikus marxizmus (*A politikai gazdaságtan bírálatához* és *A tőke* című műveikben), így a polgári tudomány bírálata elsősorban a polgári közgazdaságnak, a polgári társadalom abszolutizált tudományágának a kritikáját jelenti. Say, Ricardo, Smith írásainak komoly figyelmet szenteltek, mert csak az ő kritikájukra lehet alapozni a politikai gazdaságtan bírálatát. Szövegeikben jelen van a marxi általános munka fogalma, amely nagyrészt az egész történelem tudományos vívmányain alapul. A technológiával, a termelőerőkkel kapcsolatos általános munka ugyan nem tölt be

elsődleges szerepet érdeklődésében, de szórványosan előfordul az Ure és Babbage közgazdászokról írt bírálatában. Ure és Babbage sokkal inkább megalapítói és sokkalta jobban hatottak a technokrácia elméletének kialakulására, mint Saint Simon Marxra és Engelsre. Az általános munka elméletére gyakorolt hatásukról pedig kevesebbet tudunk, mint a technológia értelmezésének területéről. Engels „a gyári rendszer cinikus apologetájának” nevezte Babbaget, mégpedig azért, mert mind Babbage, mind Ure csak a gyári rendszer objektivitásáról és egzakt jellegéről vesz tudomást, mellőzve minden jellegű szociális és osztálykérdést. Függetlenül attól, hogy ilyen értelemben foglaltak állást a technokrata eszmékkel kapcsolatban, és hogy a termelőerőket önállóaknak tartották, aligha mondhatnánk, hogy Ure és Babbage nem gyakorolt hatást Engelsre. Mivel a technológiának mint az általános és közös munka történelmileg meghatározott viszonyának a fontosságára való tekintettel el kell oszlatnunk a Babbage és Ure közgazdászok Engelsre gyakorolt hatásával kapcsolatos kételyeket, ezért idézzünk egy terjedelmesebb részt Engelsnek *A tekintélyről* című munkájából: „Egy nagy gyár önműködő mechanizmusa sokkal zsarnokibb, mint a munkásokat foglalkoztató kistökések valaha is voltak. Legáltalábbis, ami a munkaidőt illeti, a gyárak kapujára fel lehet írni: »Lasciare ogni autonomia, voi che entrate!«* Az ember a tudomány és a leleményesség segítségével uralma alá vetette a természeti erőket, de azok bosszút állnak rajta azzal, hogy az őket kiaknázó embert a társadalmi szervezettől független igazi zsarnokságnak vetik alá. Aki el akarja törölni a tekintélyt a nagyiparban — magát a nagyipart törölné el, megsemmisítené a gőzzel működő fonodákat, hogy a rokkához térjenek vissza.”⁷

A reálszocializmus országaiban gyakran megfelelnek a technológiának mint az általános és közös munka kapitalista viszonyának a pontos feltérképezéséről, mégpedig igen gyakran éppen a marxi és engelsi nézetekre hivatkoznak teljesen kintikátlanul és nem veszik figyelembe korunk társadalmának történelmi dimenzióit, azt hogy a technológia olyan lehetséges kataklizmákkal járhat, amelyeket politikai emancipációval nem lehet megoldani. Az NDK-ban kiadott *Philosophischer Wörterbuch* például nem tartja nyilván a technológia fogalmát. A termelési módot a termelőerők és a termelési viszonyok egységeként határozza meg. A termelőerőt pedig a termelőeszközök és az emberi munka kölcsönhatásaként kezeli. A termelőeszközök birtoklása a forradalom központi kérdése: „A szocializmusban a legfontosabb termelőeszközök társadalmasítása által szűnik meg a munkaerő és a termelőeszközök közötti elkülönülés, valamint a magántulajdon következtében létrejött munkaerő-felhasználás.”⁸ A technológia kérdésének a termelőerők és a termelési viszonyok kapcsolatára való leegyszerűsítése mechanikusan és strukturálisan is elkülöníti egymástól a termelőerőket és a termelési viszonyokat. A termelőeszközök magántulajdonának a megszüntetése ebben az ideológiában is megoldja a munkás és a gép viszonyából adódó gondokat, az emberi viszonyokat, hisz meg-

*„Ki ide belépsz, mondj le minden önrendelkezésről!” (Dante)

szünteti a kizsákmányolást. A magántulajdon megszüntetése így közvetítést jelent a kapitalista vagy szocialista technológia és az emberi viszonyokat magára az emberre visszavezető emancipáció között. Sőt mi több, a megszüntetett magántulajdon, mint domináns emberi viszony megszünteti a munkatermelékenységnek, az általános és közös munka kapcsolatának a magántulajdon következtében korlátozott jellegét.

A technológiával — mint az általános és közös munka tőkés viszonyával — kapcsolatos elgondolásaink szerint ez azt jelentené, hogy az általános és közös munka viszonya sokkal hatékonyabb a magántulajdon terhéől megszabadított termelési viszonyok közepette, mint a hatékonyságot, a profitot szolgáló körülmények között.

A tőkés termelőerők és termelési technológia megfontolás nélküli átvétele az „átszellemült csodával”, a géppel szembenálló munkást a technológiai ésszerűség törvényeinek teszi ki. A technológiai ésszerűség szó szerinti átvétele a munkára való szocialista joggal és a munkaviszonyból eredő egyéb kiváltságokkal járó emberi és termelési viszonyok közepette a hatékonyság elve alapján konstruált gépezeten megvalósított munkatermelékenység — a termelékenység növekedését meghirdető ideológiától függetlenül — elmarad a magántulajdonosi viszonyok közötti optimális-tól. A valóság kitartó szembeszegülése ez az ideológiával.

Mivel a gép már többé nem az állandó tőke legmegfelelőbb formája, de még mindig nem változott meg a munkás és a gép közötti munkamegosztás, a reálszocializmus országainak egyes ideológusai megkísérelték bevezetni a „technikai elidegenedés” fogalmát, hogy azzal válaszolják meg az ideológia és a tényleges emancipáció nyilvánvaló meghasonlását, miközben továbbra is megmaradnak a politikai emancipáció platformján. A „technikai elidegenedés” fogalmát azzal indokolták, hogy nem fordul elő Marxnál, mert nem szembesült a szocializmus problémáival: 1. A szocialista forradalom során birtokba kell venni az anyagi és a technikai bázist, 2. a munka műszaki bázisának jelenlegi heteronóm jellege különbözőképp juttatja kifejezésre a munkások motivációit és megelégedettségét, valamint a foglalkoztatottak kezdeményezéseit, 3. más ütemben haladnak a munkához fűződő követelmények és azok megvalósítási lehetőségei, 4. kellő eszmei-politikai tevékenység nélkül fennáll a lehetősége, hogy divergens folyamatok jönnek létre a munka jelentősége és a termelők vele kapcsolatos egyéni tudatában, 5. nincs túlságosan biztos harmónia a termelés automatizálása és a dolgozók alkotói részvételének fokozása között.”⁹ A technikai elidegenedés” így kialakított fogalma alapján megállapították, hogy „a munkának mint a kommunista termelési mód legfontosabb lét-szükségletének a kialakítása mélyreható dialektikus folyamat”.

A „technikai elidegenedés” fogalmának, mint az adott társadalmi viszonyok leegyszerűsített technológiai problémájának a bevezetésére tett kísérletet végérvényesen megkérdőjelezték azzal az állítással, hogy ezekben a vitákban „nem értékelik azt a törekvést, hogy a kommunizmus anyagi-műszaki bázisának a létrehozásával a munka tartalma egyre jobban egységesül alkotói potenciáljával”.

A termelőerők és a termelési viszonyok kapcsolatában viszonylag újak számít a „technikai elidegenedés” fogalmának bevezetésére tett kísérlet. Amíg a „technikai elidegenedés” fogalmának megkérdőjelezését illetően nyilvánvaló az ideológia hatékonysága, addig a „technikai elidegenedés” kérdéskörének felölelése során látszólagos a termelésben dolgozó valóságos helyzetének az ideológiától való mentesítése, hisz nyilvánvaló elsőséget biztosítunk a termelésnek. A technológiának mint az általános és a közös munka osztályjellegű kapcsolatának az értelmezése szempontjából figyelemre méltó a francia és az olasz kommunista teoretikusok vitája a termelőerők és a termelési viszonyok elvont ellentmondásának „mechanisztikus” és „revizionista” jellegéről. A termelőerők fogalmának újraértékelését a reálszocializmus jól ismert definíciója alapján felvetni — miszerint a termelőerő a termelőeszközök és az emberi munka kölcsönhatása — csak azt jelentheti, hogy ez a kölcsönhatás az *egyének univerzális jellegével* azonos. E. Balibar¹⁰ a következőképpen definiálta: „*A termelőerők a tényleges kisajátítást hordozzák magukban, tehát az egyéni univerzalitás történelmileg emancipációra mozgósító erői.* A termelőerők a termelési viszonyokkal való absztrakt szembeállítás nélkül a *tényleges kisajátítás* viszonyait jelentik. Ez azt jelenti, hogy: 1. A termelési viszonyok nem képeznek valamiféle külön struktúrát. 2. A termelési és újratermelési folyamat egyesíti a termelőket, a munka tárgyát és eszközeit 3. A tényleges kisajátítási viszonyok nem csupán jogi értelemben vett kisajátítással azonosak. Az univerzális egyén történelmi értelemben vett emancipációs erő, a technológiával mint az általános és közös munka tökéletes kapcsolatával szemben oly módon jut kifejezésre, hogy a termelési és újratermelési folyamatban szorosan együvé tartoznak a termelők, a munka tárgya és eszköze. Ezzel veszi kezdetét a munkamegosztás felszámolásának történelmi folyamata. A tényleges kisajátítási viszonyok mint a munkamegosztás felszámolására irányuló folyamatok a technológia demokratikus birtoklását, az alternatív technológia megválasztását jelentik, s ezáltal egy választási lehetőségen alapuló társadalom kialakulását teszik lehetővé, természetesen abban az esetben, ha az alternatív társadalom a kapitalista termelési módnak megfelelő termelőeszközöket átalakítja az új termelési mód eszközeivé.¹¹

Az egyén univerzalitását majd csak akkor mérhetjük a *szabadidővel*, ha a gépi termelési folyamatban megszűnik az általános és a közös munka viszonya, s a társult egyének élőmunkájának értelmetlen műveleteiből táplálkozó általános termelőmunka.

Az általános és a közös munka technológiai viszonya az igazgatás, a vezetés és a végrehajtás, a termelőeszközök társadalmi tulajdona és az öngazgatás különböző területein, a termelési folyamatban pedig a termelőknek, a munka tárgyának és eszközeinek a társadalmisítása által az adott technológiával történelmileg új termelési folyamatokat indít el. A polgári társadalom a meglévő termelőeszközöket a tőke érdekeinek megfelelően transzformálta, s így vált a technológia az általános és a közös munka kapcsolatává, a szocialista öngazgatás viszont az adott technológia átalakítását az általános és közös munka kapcsolatának megváltozta-

tásával, a munkamegosztás felszámolásával kezdte meg. Az emancipáció mint az emberi világnak magára az emberre való visszavezetése a technológiával fennálló kapcsolatnak megfelelően az egyén univerzális termelőereje által feltételezett, amelynek sajátos mértékegysége a szabadidő.¹²

III.

Az emancipáció és a technológia viszonya lényegében attól függ, hogy miként értelmezzük közvetítő jellegüket, valamint hogyan értelmezzük a technológia fogalmát. Ha a technológia fogalmát strukturalista úton leegyszerűsítjük a semlegesnek vett termelőerőkre, akkor az emancipációra csak a politikai forradalom, a termelési viszonyokban végbement változások által kerülhet sor, mint ahogyan a reálszocializmus országában ezzel többnyire a dolog be is fejeződött. Az embernek az emberi világra és az emberi viszonyokra való visszavezetése tulajdonképpen a polgári társadalom és a politikai állam ellentétének a leküzdését jelenti a termelési viszonyok változása közepette, a proletárdiktatúrában, az etatista rendszerben. A technológiának mint az általános és közös munka termelési viszonyai között kibontakozó emberi összefüggéseknek, az emberi világnak a figyelmen kívül hagyása következtében megszűnik az a „történelmi lehetőség”, hogy felvázoljuk magának a munkának a problémakörét, s az általános és a közös munka viszonyát. Az emberi világnak és az emberi viszonyoknak magára az emberre való visszavezetése nem jelenti az ember mint természeti lény és anorganikus kiegészítője, a természet történelmi viszonyának áttekintését. Ha az embernek mint természeti lénynek a természethez való viszonyát a történelmi materializmus alapján értékeljük, akkor megállapíthatjuk, hogy mindig a történelmileg adott termelési mód függvénye. „A természet sem objektíve, sem szubjektíve nem egyenlő az emberi lénnel.”¹³

A technológia mint az általános és a közös munka sajátos történelmi viszonya egyben a természet objektív és szubjektív értelmezésének történelmi formája. A természet, ahogyan az ember számára adott, a technológia, a tőkés termelési mód által közvetített, tehát „kapitalista természet”. Ha valaki nem ismeri el a természet historikus jellegét, azt hogy a technológia miként változtatta azt meg az emberi lény számára, akkor csak ahistorikusan értelmezheti, olyasvalaminek tekintheti, ami független az embertől. Ilyen alapokról indulva a természetet ismeretelméletileg úgy fogják fel, „mint a tudattól függetlenül létező dolgok és jelenségek összességét. Ilyen értelemben a természet azonos a filozófiai értelemben vett anyag fogalmával”.¹⁴ A technológiának mint az általános és a közös munka viszonyának az értelmezéséről lemondani annyi, mint elmulasztani a lehetőséget, hogy az univerzális egyén kapcsolatot alakíthasson ki a természettel, hogy azt objektív és szubjektív vonatkozásában, kapitalista jegyeitől függetlenül megismerje, és megérthesse a „szocialista természet” jellegét.¹⁵

A hazai praxis-filozófia érdeme, hogy filozófiai, ismeretelméleti és kritikai szempontból felszámolta a „tükrözésméletet”. A természet történelmietlen, az emberi tudattól független felfogása nem más, mint az emancipáció és a technológia viszonyának egyértelmű filozófiai értelmezése, az emancipációnak a politikai emancipáció általi értelmezése, ami az embert valódi értelemben vett politikai lényvé teszi.

A tényleges kisajátítási viszonyok alapján meghatározott emancipáció és technológia az előfeltétele egy emberarcú természetnek, az emberi természet kialakulásának, annak, hogy a természetet saját anorganikus testrészének tekinthesse. Ebből viszont az következik, hogy a történelmet a természet és az ember folyamatos megújulásának, kettőjük kapcsolatának kell tekinteni.

Az embernek mint természeti és történelmi lénynek az emancipációja nem más, mint mindazoknak a természethez fűződő kapcsolatainak a felszámolása, amelyeket a technológia, az általános és a közös munka viszonya határoz meg. Ez az emancipáció az ember természeti lényének és a természet emberi lényének a történelmi kapcsolatát jelenti.

Az ahistorikus természetszemléleten alapuló absztrakt politikai emancipáció, amely megakadályozza, hogy az ember az *emberi nem lényévé* váljon empirikus élete, *egyéni munkája és egyéni kapcsolatai* során, az embert elvont lénynek, állampolgárnak tekinti. Az ember fogalmának elvontsága, keletkezésének a természettel kapcsolatos történelmietlensége jelen van már magában az *ember* kifejezésben, amely nem utal nemekre. Az *ember* fogalma férfit és nőt foglal magába, de amikor *emberre* gondolunk, az magától értetődően azt is jelenti, hogy a férfit embernek tekintjük, de hogy a nőt is, azt már külön kell hangsúlyozni, hogy megértsék. Ez nem más, mint a nemeknek az ember fogalmára való metafizikus és religiózus leegyszerűsítése. Ahogyan az ember mint természeti lény a természethez történelmi értelemben viszonyul, s ezáltal a természet objektíve és szubjektíve megváltoztatja hozzávaló viszonyát, ugyanolyan történelmi értelemben vett kapcsolat része a férfi és a nő is, egyrészt a különböző nemek, másrészt pedig a természethez való viszonyulás síkján. A természet fogalmának az emberi tudattól független leegyszerűsítése és elvonatkoztatása az emancipációt a termelési viszonyok szférájába helyezi át és politikai emancipációvá módosítja. Az elvonatkoztatott állampolgár független a természettől és a nemektől.

A reálszocializmus a technológiának — azaz az emberi lénynek a természethez mint saját anorganikus részéhez való történelmi viszonyulásának — a feltérképezése nélkül nem teheti kérdésessé, hogy az ember fogalmából miért hiányzik a természeti jelleg, a nemi vonatkozás, s miként is kell értelmezni a férfi fogalmát, hisz azoknak nem kölesönöz sajátos jelentést. Nem lehet kérdésessé tenni, hogy milyen természeti lények közötti kapcsolat feltételez olyan beszédet, amelyet kapcsolatuk külső szimbólumának tekinthetünk. Maga a viszony természetes jellegű, független a történelemtől, az emancipáció pedig az *ember* emancipációjával azonos, az osztályéval, mégpedig a megváltozott termelési viszonyok közepette,

amelyek nem tűrik meg sem a „technikai elidegenedést”, sem pedig a természettel kialakított, a történelem által közvetített kapcsolat során létrejött nő és férfi „természeti” lényének különböző megítélését.

A reálszocializmus a valódi értelemben vett birtokbavétellel járó viszonyokról, az emberiség emancipációval járó történelmi erejéről, és az emancipációt az átvett technológia útján politikai emancipációvá redukálva eredménytelenül kísérletezik a polgári társadalom és a politikai állam ellentmondásainak a leküzdésével. Sőt mi több, nihilizmusával megfeledkezik szellemi örökségéről, Hegel filozófiájáról, amelyből a gondolati filozófia egy igen lényeges fogalma, a proletariátus kisarjadt. Ebben a filozófiában azonban az államnak mint az abszolút szellem objektív realitásának mégis van egy sötét alapja — a család. Valamiféle természetesség, tözsgyökeresség jellemzi Hegelnél a szokásrend, a polgári társadalom és az állam kapcsolatát. De a természet ún. fekete pontját jogilag szabályozni kell, meg kell szüntetni természetességét, pusztán biológiai és nemi újratermelő jellegét. A természet akadályt képez az abszolút szellem előtt, szükségszerűség és egyben a szabadság objektuma, lehetőség arra, hogy a szabadság meggyökerezzen az államban. Ahhoz, hogy az állam az abszolút szellem realitása, tehát objektív szellem lehessen, természetes alapját, a családot úgy kell módosítani, hogy képes legyen önmagán túllépni, beilleszkedni a polgári társadalomba, s azáltal az államba. A család az államban nyeri el értelmét, amely értelmet kölcsönöz a természeti lények kapcsolatának, hogy érvényesülhessenek a polgári társadalomban. A jogi, illetve szellemi átalakulásra a családban kell sort keríteni, hogy a nemek megszűnjenek pusztán természeti lényekként létezni, s minden egyes családtag feladja önálló létezését, hogy a család egészet alkotthasson. De az önállóságnak ez a feladása és az átalakulás a legkülönbözőbb módon mehet végbe. Az állampolgárok szabadságának előfeltételét képező magántulajdon jogi megfogalmazását *A jogfilozófia alapvonalai* című művének 171 paragrafusában fogalmazza meg: „A családot mint jogi személyt mások irányában a férjnek mint családfőnek kell képviselnie.” Az átminősítésre azzal a feltétellel kerül sor, hogy a nő természetibb lény, tehát távolabb áll a szellemtől és csak a családi életben nyeri el emberi, jogi identitását és szabadságát, amelyet a 166. paragrafusban körvonalazott: „A férj helye alapvetően az államéletben, tudományos területen stb. van, dolgozik és küzdelmet folytat a külvilággal és önmagával, önnön megosztása által éri el belső harmóniáját, a nyugalmat és az érzelmi biztonságot a család jelenti számára, amelyben a nő alapvető rendeltetést tölt be, s szerető ragaszkodásában rejlik szokás szerinti meggyőződése.”

Mi Engels véleményét tartjuk elfogadhatónak, aki Hegel abszolút filozófiáját és a III. Frigyes Vilmos monarchikus államberendezése iránti elfogultságát bírálva a következőket mondja: „Ennek a következtetésnek sajátos formája persze onnan ered, hogy Hegel német volt, és neki is, mint kortársának, Goethének, kis filisztercsof lógott a tarkóján. Goethe

is, Hegel is, mindegyik a maga területén olümposzi Zeusz volt, de a német filisztert egyiküknek sem sikerült soha teljesen levetkőznie.”¹⁷

Ettől a filiszterségtől eltekintve Marx egész Hegel bírálata alapján megállapíthatjuk, hogy a spekulatív filozófia legfontosabb igazsága a polgári társadalom és a politikai állam ellentmondásait feszítő proletariátus. A hegeli filozófia bírálatainak proletariátus fogalmát vizsgálva az emancipáció problémakörének két síkja válik láthatóvá. A hegeli filozófiának ahhoz az ellentmondásához, hogy az ember akkor szabad, ha magántulajdonnal rendelkezik, de akkor is ember, ha nincs semmi a birtokában, hozzátartozik az az ellentmondás is, amely a nő és a férfi eltérő nemi helyzetéből következik. A hegeli filozófia az emancipációval kapcsolatos problémák két síkjára hívja fel a figyelmet: Az osztály- és nemi jellegűre, amelyek közül az egyiket a természet, a másikat pedig a szabadság és a társadalomban elfoglalt hely határozza meg.¹⁸ A nő természete sokkal jobban szembeszegül a szellemmel, azaz a szabadsággal, mint a férfié.

A proletariátus elvont igazságának megvalósulása a szocialista forradalomban, a magántulajdon megszüntetésében jut kifejezésre. A reálszocializmus országokban úgy vélik, hogy a magántulajdon megszüntetésével a politikai emancipáció következtében az emberi világ és az emberi viszonyok ismét emberi léptékűvé válnak.

A „technikai elidegenedést” nem ismerő befejezett politikai emancipáció szerint — amely számára ismeretlen a „technikai elidegenedés” — a női emancipációnak nincs osztályjellege, s az emberi világnak magára az emberre való visszavezetése magában foglalja a nőt is, hisz a nemeknek az abszolút szellem objektív államában betöltött különböző helyzetük alapvetően a tulajdonviszonyok, a magántulajdon szférájától függ.

A szocialista állam a termelési viszonyok változása során a jog és a törvényhozás szférájában szabályozza a nemek egyenjogúságát, a nőnek és a férfinak természetéből adódó sajátos jellegét, gyűjtőfogalomként pedig nem a metafizikus — religiózus „ember” fogalmát, hanem a „munkás” szót használja. A szocialista állam munkájának más munka szerinti díjazásának — mint alapvető szocialista elvnek — a területén ideológiailag nincs szükség női emancipációra, mert már leszűkül a munkásra, a munkásosztály pedig a kritikátlanul átvett technológia alapján a jövedelemszerzés és -elosztás szférájában ideológiailag éli át az emancipációt, azaz a saját lényéhez való visszatérést.

Az emberi emancipáció feltételét képező tényleges emancipáció lehetősége, illetve az embernek és az *emberi viszonyoknak* magára az emberre való visszavezetése kettős oszpadát rejt magában:

1. A technológia feltétel nélküli elfogadása lehetetlenné teszi a tényleges kisajátítási viszonyokat, az emberiség történelmi értelemben vett emancipációs erejét. Ez egyben akadályokat gördít az általános és a közös munka problémakörének a feltérképezése elé is. Éppen ennek a megfontolásnak a megakadályozása teszi lehetetlenné a természethez való újszerű, szocialista objektivitású és szubjektivitású viszonyulást.

A természetnek az emberi tudattól független értelmezése megakadályozza a „munkásokat”, hogy rátaláljanak emberi léptékükre. Különösen vonatkozik ez a nőkre, akiknek a „női természetét” külön determinánsnak tekintik az emancipáció során. A nő munkásként osztozik a munkásosztály emancipációjának sorsában, de mivel nő is, így „sajátos” emancipációját jogilag, társadalmi és politikai szempontból csak a munkásosztály önnön újratermelési gondjaként ismeri fel.

„Sajátosságainak” elismerése kizárólag az ahistorikus jellegű szülésre korlátozódik (anyavédelem, munkafeltételek, szüléssel járó kedvezmények).¹⁹

A technológiának mint az általános és a közös munkának a kritikátlan átvétele következtében kritikátlan lesz az ember és a természet, különösen a női természet viszonya. A nők és a férfiak tényleges életfeltételeiben megnyilvánuló egyenlenséget elméletileg a legjobb esetben is Marx *A gothai program kritikája* című írására vezethetnénk vissza, miszerint a munka szerinti díjazás mint jog, polgári jog, akárcsak a többi, hisz egyenlőtlen egyéneket mér azonos mércével — a munkával, s így ténylegesen egyenlőtlen viszonyokat alakít ki közöttük. A polgári társadalom által eredményezett egyéni és képességbeli különbségeket ebben az esetben a természeti lehetőségek egyenlőtlenségének tekinthetjük. Az emancipáció megakadályozása vagy az érintetteknek a saját természeti, változatlan alapjukra való leegyszerűsítése egyébként a rasszizmus egyetlen legitim formája.

Ha itt még azt is figyelembe vesszük, hogy „ezek a visszasságok a kommunista társadalom első szakaszán, ahogy az a tőkés társadalomból hosszú vajúdas után éppen megszületett, elkerülhetetlenek”, akkor világossá válik számunkra, hogy milyen lehetőséget jelent a nemeknek a „munkás” fogalmára való leegyszerűsítése. A munkásosztály éppen erkölcsi téren volt kitéve leginkább a polgári társadalomszemlélet beszüremelésének. Ez a lényege annak a lukácsi tézisnek, miszerint a munkásosztálynak meg kell szabadulnia a bér munka viszonyai által ráerőszakolt lealázó hatásoktól.

2. Az *emberi viszonyoknak* magára az emberre való megfontolás nélküli visszavezetése, tehát olyan körülmények között, amikor ez a viszony a gyakorlati életben továbbra is fenntartja a munkamegosztást, az állam — amely most már nem az abszolút szellem objektivitása, hanem emancipációjának a megtestesítője — a polgári társadalomtól változatlan formában átvett termelési viszonyok közepette szintén fenn kell hogy tartsa a család—polgári társadalom (a szükségletek rendszere)—állami összefonódó kapcsolatát. Az egyének szocializálása és az emancipáció ideológiai jellegűvé tétele szükségszerűen a család és az állam szoros kapcsolatához vezet. A család így már nem az állami abszolút szabadság objektivitásának sötét, természeti alapja, hanem az élet újratermelésének tényleges, empirikus tényezője. Szerepköre az egyének szocializálása, hogy meghatározott módon bekapcsolódhassanak az élet újratermelésébe, tehát az etatisztikus szocialista viszonyokba. A politikai forradalom és a poli-

tikai állam tekintélyét nem lehet fenntartani tekintélyes patriarchális család nélkül. Éppen ezért a reálszocializmus ateista jellegére való tekintettel sem számolta fel végérvényesen a patriarchális monogám család keresztény alapját, annak munkamegosztását, anyakultuszát. Az ilyen családban különbözik a nő „természete” a férfiétól, „természetesnek” veszik az adott munkamegosztást és a kispolgári erkölcsöt.

A család és az állam kapcsolatát a régi társadalomtól öröklött „anyajegyek” biztosítják. Ezek az „anyajegyek” leginkább a nő szerepét befolyásolják, a „természetére” hivatkozva többnyire sorsszerűvé teszik, s így marad számára a magánélet, mert képtelen bejutni a „munkás” kategóriába.

A „misztikus magvától” megtisztított hegeli forradalmi módszer az említett „kis filisztercopfot” meghagyta a reálszocializmusnak is.

Amennyiben az emancipáció és a technológia kapcsolatát az emberi világnak és az emberi viszonyoknak magára az emberre való visszavezetése jellemzi, akkor lehetővé válik a valódi értelemben vett kisajátítási viszonyok bevezetése. Az emberiség történelmi és emancipációs törekvéseinek eredményeként létrejött valódi értelemben vett kisajátítási viszonyok bevezetésére csak a reálszocializmus problémáinak feltérképezését követően, illetve az emancipáció politikai emancipációként való értelmezésével kerülhet sor. Ez a problémameghatározás csak a munkamegosztás általános és közös munkára való felosztásának folyamatos felszámolásában, a munkamegosztás általános megszüntetésén, a természettel szembeni technológiai ésszerűség problémáinak a felvetésén alapulhat. Csak egy ilyen jellegű problémafeltárás és az azon alapuló alternatív jellegű szocialista öngazgatás teszi láthatóvá, hogy milyen hangsúlyozott jelentősége van a női emancipációnak az emberi világnak és viszonyoknak magára az emberre való visszavezetése szempontjából.²⁰

A nőnek a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt tényleges, empirikus helye az emberi emancipáció hatalmas forradalmi lehetőségeit rejt magában. Az ehhez vezető út azonban nem rövid, mert a nőnek a „munkás” fogalomkörébe való besorolása egyaránt elködösíti a munkás és az emberi értelemben vett női létet, hisz „minden létezőnek létre kell jönnie, így az embernek (nőnek) is megvan a maga kialakulási folyamata, ami a kialakulás tényeként egyben a korábbi tudatos megszüntetése is”.

Fordította Garai László

Jegyzetek

¹ Marx: A zsidókérdéshez. Marx—Engels művei I. kötet, Budapest, 1957., 371. oldal

² Uo. 371. oldal

³ Uo. 371. oldal

⁴ Mayer Lexikon, Lipcse, 1876.

- ⁶ Marx—Engels: A Kommunista Párt kiáltványai. Marx—Engels művei IV. kötet, Budapest, 1957., 446. oldal
- ⁶ Ure és Babbage Marxra és Engelsre gyakorolt hatásával kapcsolatban lásd: Exzepte über Arbeitsteilung, Maschinerie und Industrie (historisch-kritische Ausgabe, transkribiert und herausgegeben von Rainer Winkelmann, Ullstein Verlag, 1981., Frankfurt/M.—Berlin—Wien)
- ⁷ F. Engels: A tekintélyről. Válogatott művek I. kötet, Kossuth Kiadó, Budapest, 1963., 625. oldal
- ⁸ Philosophisches Wörterbuch, Lipcse, 1975.
- ⁹ Philosophie und historischen Fragen der technischen Wissenschaften, Drezda, 1978.
- ¹⁰ Lásd: MUS 1, Belgrád, 1978.
- ¹¹ Lásd: Despot, Blaženka: Maschine und arbeitsmittel, Salzburger Jahrbuch für Philosophie, 1978/79., 221—229. old.
- ¹² Lásd: Despot, Blaženka: Kakva je tehnologija potrebna samoupravljanju? Socijalizam, 4. sz. Belgrád, 1979.
- ¹³ Marx—Engels: Rani radovi., 287. oldal
- ¹⁴ Philosophisches Wörterbuch, A természet fogalmi meghatározása.
- ¹⁵ Lásd: Despot, Blaženka: Povijest i socijalistička priroda. Socijalizam, 1. sz., Belgrád, 1980.
- ¹⁶ Hegel: A jogfilozófia alapvonalai
- ¹⁷ Engels: Feuerbach és a klasszikus német filozófia felbomlása. Válogatott művek II. kötet, Kossuth Kiadó, Budapest, 1963., 329. oldal
- ¹⁸ Lásd: Létünk 5. sz., Szabadka, 1982.
- ¹⁹ Lásd: Despot, Blaženka: Povijest i priroda žene. Dometi, 2. szám, Rijeka, 1980.
- ²⁰ Lásd: Žensko pitanje u socijalističkom samoupravljanju. Socijalizam, 11. szám, Belgrád, 1981.

Rezime

Emancipacija i tehnologija

Za promišljanje i tehnologije polazimo od Marksova određenja emancipacije: „Svaka emancipacija je *svodenje* čovjekovog svijeta, čovjekovih odnosa na samog čovjeka.” Različite definicije tehnologije svjedoče o tome, da pojam tehnologije nije niti jednostavan, niti jednoznačan.

Problem mogućnosti stvarne emancipacije žene kao pretpostavke ljudske emancipacije, odnosno *svodenje* čovjeka i *čovjekovih odnosa* na samoga čovjeka upada u dvostruku zamku:

1. Neproblematiziranje tehnologije kao općeg i zajedničkog rada ostavlja neproblematizirani odnos čovjeka spram prirode i posebno prirode žene.

2. Real-socijalizam nije nikada do kraja tematizirao kršćanski temelj patriarhalne monogamne porodice, podjele rada u njoj, kult materinstva, usprkos svojem ateističkom usmerenju.

Odnos stvarnog prisvajanja kao rezultat historijsko-emancipativne snage čovječanstva otvara se tek problematiziranjem real-socijalizma, odnosno razumjevanja emancipacije kao političke emancipacije. Tek u takvom problematiziranju

i na njemu utemeljenom socijalističkom samoupravljanju kao alternativnom društvu, vidi se problem emancipacije žena kao posebno važan za svodenje čovjekova svijeta i odnosa na čovjeka samog.

Resumee

Emanzipation und Technologie

Bei der Erfassung der Technologie beginnen wir mit der Definition von Marx über die Emanzipation: „Jede Emanzipation ist die Zuleitung der Welt des Menschen; der menschlichen Verhältnisse an den Menschen selbst.“ Verschiedene Definitionen der Technologie beweisen, dass dieser Begriff weder einfach, noch eindeutig ist.

Das Problem der Emanzipation der Frauen, als Vorbedingung der menschlichen Emanzipation überhaupt, d. h. die Zuleitung der menschlichen Verhältnisse auf den Menschen selbst, enthält eine zweiseitige Falle:

1) Die Nichtproblematisierung der Technologie, als allgemeiner und gemeinsamer Arbeit, erzeugt die nichtproblematisierte Verhältnisse des Menschen, gegenüber der Natur und insbesondere, Natur der Frauen.

2) Das reelle Sozialismus hat — trotz der atheistischen Richtung — die christliche Grundlage der patriarchalen, monogamen Familie, die Arbeitsteilung in derselben, das Mutterschaftskultus, bis zum Ende thematisiert.

Das Verhältnis der tatsächlichen Expropriation als des Ergebnisses der historisch-emanzipativer Kraft der Menschheit, wird erst durch die Problemstellung des realen Sozialismus vorgebracht bzw. durch das Verständnis der Emanzipation als politischer Emanzipation. Erst durch solche Problemstellung und auf dieser Grundlage aufgebaute Selbstverwaltung, als Alternativgesellschaft, kann man das Problem der Frauenemanzipation als besonders wichtig für die menschliche Welt und für die Verhältnisse der Menschen selbst betrachten.

Klein Rudolf
LAKÁSKULTÚRA

III. RÉSZ

A LAKÓK VÁGYAI

A) CSALÁDI HÁZ BIRTOKLÁSÁNAK VÁGYA

Sok szerző egyetért abban, hogy a lakáspreferencia-vizsgálatok felületesek és tartalmatlanok, mivel a lakók pillanatnyi véleményét fejezik ki, ami az adott lakáskörülményeik nagyfokú befolyása alatt áll. Ahhoz, hogy e vizsgálatok ismeretértékét növeljük, a kutatást ki kellene terjeszteni a motívumok vizsgálatára is — konkrét esetben: miért vágyódnak családi ház után, illetve miért nem kívánják azt. Ily módon nagyjából sikerül kiszűrniünk a vaktában adott válaszokat.

A későbbiek során, amikor azokat a törvényszerűségeket tárjuk majd fel, amelyek szerint változnak a lakók vágyai, kívánságai az iskolai végzettségtől, életkortól és családmagyságtól függően, látni fogjuk, hogy a kutatás során kapott eredmények pontosan beleilleszkednek az említett törvényszerűségekre, ami a kutatás szavahihetőségét támasztja alá.¹

Nagyszámú kutatás tanúsítja, hogy a legvonzóbb a családi házas beépítés, függetlenül attól, hogy különálló, iker-, vagy sorházról van-e szó. Itt kell megjegyezni, hogy az effajta építkezés — Angliát kivéve —, Európa-szerte drágább a többlakásosnál. Nálunk Angliához hasonló a helyzet: az egyénileg épített lakástér 1 m²-re közel felével olcsóbb, mint a társadalmilag épített ugyanekkora lakástér. E paradoxon feltárása ugyan kívülről esik a lakáskultúra tárgykörén, de hatása nem hanyagolható el. Az a dolgozó, aki munkaszervezetétől nem kap lakást — átlagosan 80% körüli az arányuk —, nem vásárol lakást, mert a házépítés olcsóbb. Kivételt képeznek az idősebbek, akik nem szívesen vállalják az építéssel járó kockázatot, vagy a magányosan élők, akik jobban érzik magukat, ha maguk körül, azaz a környező lakásokban „éreznek” valakit. Ez egyúttal magyarázat arra is, hogy miért népszerűbb nálunk az egyéni építkezés, mint külföldön. Nem néveszthetjük szem elől természetesen a hagyományokat sem. Környezetünkre a rurális tradíciók a jellemzőek, ezenkívül az önkifejtés egyik módjának is tekinthetjük, a mindennapi munka egyhangúsága ellensúlyozásának a magánépítkezést. A

kutatás során a kérdést úgy tettük fel, hogy építenének-e, ha volna rá pénzük. A külföldi kutatások is hasonlóan fogalmazták meg a kérdést, ezért választottam én is ezt a megfogalmazást.

140 megkérdezett háztartástól 138 választ kaptam. Közülük 112 (81,5%) igenlően nyilatkozott, és mindössze 26 (18,5%) válaszolta, hogy akkor sem építene, ha volna rá pénze. Az építési készség a 30 évesek korosztályánál a legkifejezettebb (91%), a korral ez a vágy csökken; a legidősebbek az esetek többségében elutasítják az építés gondolatát.

A család létszáma a másik tényező, melyet a preferencia-vizsgálatnál figyelembe vettem. Az építés iránt leginkább a négytagú családok érdeklődnek (92%), s ez az arány a nagyobb, illetve a kisebb létszámú családok esetében csökkenő irányú. A nagy létszámú családoknál logikus volna a nagyobb házépítési készség, de anyagi lehetőségeik rendszerint szerényebbek, s ezért nem is gondolhatnak rá, ezért inkább úgy nyilatkoznak, hogy nincs is szükségük saját házra.² A négynél kevesebb tagú családoknál a családi ház iránti igény is kisebb: csak 84% vágna bele az építésbe, a kéttagú családoknak már csak 71%-a építene, ha volna is pénze, ezzel szemben a magányosok 80%-a nemleges választ ad.

Harmadikként az iskolai végzettség szempontjából vizsgáltam a házépítéssel kapcsolatos kérdésre adott válaszokat. Az eltérések kevésbé kifejezettek, mint az előző két szempontnál. A lakásépítés lehetőségével legnagyobb arányban (85%) a középfokú képzettségűek élnek, legkevésbé viszont (75%) a főiskolai és egyetemi képzettségűek. Kelet- és Nyugat-Európában végzett kutatások szerint is az egyetemet végzettek némileg kisebb hajlandóságot mutatnak a családi ház építése iránt.

A családi ház preferencia-vizsgálatának lényeges eleme, hogy a vizsgált személy milyen jellegű és milyen nagyságrendű városban él. A nagyvárosok esetében még a városközpont és a külvárosok lakói között is mutatkozik különbség. Mivel az én kutatásom kizárólag Szabadkára vonatkozik, e tényező vizsgálata nem volt lehetőség.³

A családi ház, illetve a többlakásos lakóház iránti vonzódás kapcsán még egy jelenségre felfigyeltünk, ez pedig a szokás: olyan lakáskörülményekre vágnak, amit megszoktak. Ez kiváltképp a családi házak lakóira érvényes. A szokás hatalmát más vizsgálatok is tanúsítják. E tényező többféleképpen nyilvánul meg, attól kezdve, hogy az emberek nyíltan megmondják, hogy ehhez szoktak, egészen addig, hogy kevésbé kritikusak az eddigi lakásfeltételeket illetően.

B) A CSALÁDI HÁZ ÉPÍTÉSÉRE HATÓ MOTÍVUMOK

E fejezet bevezető részében már kifejtettem, hogy a preferencia-vizsgálatnak csak úgy van értelme, ha feltárjuk a motívumokat is; konkrét esetben azokat az okokat, melyek hatására a lakó családi házban kíván lakni, vagy elutasítja ezt a lehetőséget.

A megkérdezettek közül 112 család válaszolt úgy, hogy vállalkozna

az építésre, tőlük 176 választ kaptunk. A házépítés motívumainak rangsora a következő:

a) A legerősebb motívum, 65 válasszal (37⁰/₀) az udvar használata.

b) Valamivel kisebb arányú, de még mindig viszonylag magas esetszámú az a válasz — 59-es előfordulással (34⁰/₀) —, hogy a családi házat a lakó a saját ízlése szerint alakíthatja ki.

c) A harmadik motívum, 28 válasszal (16⁰/₀), hogy a szomszédoktól elszigetelődhessen, vagyis senkit se zavarjon, de őt se zavarhassa senki.

d) A válaszadók negyedik, meglehetősen kisszámú csoportját (10⁰/₀) az a lehetőség motiválja, hogy ha majd felnőnek a gyerekek, legyen hol élniük.

e) Az ötödik kiemelt motívum, mindössze 3⁰/₀ esetszámmal a pénz befektetése.

Az említett öt motívum arányosan oszlik meg az életkori kategóriák között.

C) AZ EMELETES HÁZBAN VALÓ LAKÁS MOTIVÁLTSÁGA

A leggyakoribb motívum, mely a többemeletes házban való lakás mellett szól (62⁰/₀ gyakorisággal) az, hogy a családi ház építése sokba kerül, nagy lemondásokkal jár. Nem szabad azonban szem elől téveszteni, hogy amennyiben a lakást is vásárolniuk kellene, jóval kevesebben választanák az emeletes házban való lakást. Tudni kell ugyanis, hogy a megkérdezettek kiutalt lakásokban laknak, így egészen más szemmel néznek erre az egész problémakörre, mint akik így nem jutottak lakáshoz.

A másik gyakori motívum (46⁰/₀), hogy a házépítés sok elintézni valóval, még több gonddal jár.

A gyakoriság szempontjából a harmadik helyre került az a motívum, hogy a családi ház építésére alkalmas telkek távol esnek a városközponttól (27⁰/₀), majd pedig a ház karbantartásával kapcsolatos gondok és anyagi lemondások következnek.

A biztonsági szempont — a több emeletes lakóház biztonságosabb az erőszakos és a vagyon elleni bűncselekmények szempontjából a családi háznál — megkérdezettek számára nem jelent sokat, ugyanígy az sem, hogy a ház túlságosan a városhoz köti az embert (mindkét motívum 4—4⁰/₀ gyakorisággal jelentkezik).

Amint az elmondottakból kitűnik, a családi ház, illetve a többemeletes lakóházban levő lakás iránti preferenciát gazdasági, pszichológiai, higiéniai és szociológiai motívumok határozzák meg.

D) A CSALÁDI HÁZ ÉPÍTÉSÉNEK A LAKÓK ÁLTAL NEM EMLÍTETT MOTÍVUMAI

Jóllehet a családi ház építését elsősorban az embernek az a törekvése határozza meg döntően, hogy olyan környezetben éljen, amely nyugal-

mat és feloldódást biztosít számára, elhamarkodott következtetésre jutnánk, ha ezt egyedüli motívumként fogadnánk el, anélkül, hogy elmélyülnénk más — mindenekelőtt a pszichológiai és szociológiai — szférák vizsgálatában. Itt elsősorban olyan társadalmi tényezőkre gondolok, mint amilyen a szociális státus (státus-önigazolás a lakásmód által), vagy a kulturális modellek (tömegesen elfogadott viselkedési formák).

1. A szociális státus

Olyan társadalmi környezetben, ahol a lakás jellege és belső berendezése státusszimbólumként jelentkezik (a tőkés államok többségében, de nemcsak ott), ahol a társadalmi helyzetet aszerint is mérik, hogy az embernek van-e háza, és hogy milyen háza van, a családi házban való lakás igénye fokozottan megnyilvánul az egyes társadalmi rétegeknél. Ezt általában racionalizálják, hamis indoklással leplezik a valóságot.

Azokban a társadalmi rendszerekben, ahol az értékek nivelláltak — írja J. Musil —, ahol a lakással kapcsolatos kiadások viszonylag alacsonyak, az emberek inkább titokban igyekeznek tartani jövedelmüket, nem hogy hivalkodnának vele. A lakásépítés jellege, és egyáltalán a lakásmód, sokat veszít státusszimbólum-jelentőségéből. Ezekben az országokban tehát a házépítés motiváltsága ritkábban szociológiai, sokkal inkább biológiai, pszichológiai, illetve esztétikai indítékú.

2. A kulturális modellek kisszámú ember viselkedési formái, melyeket a többség — többek között a lakásépítészet esetében is — követ. Szép példája ennek a paraszt-barokk: a parasztház az urasági kastély, vagy a gazdag polgárház elemeit veszi fel. Magasabb szinten a nagytőkések veszik át az uralkodói palota elemeit. Ez a hatalom hordozóival való egyfajta azonosulás, mely által az egyén (természetesen csak önmaga szemében) a példaképhez válik hasonlóvá. Hasonló hatást fejtenek ki az emberekre ma a filmek és a folyóiratok: a családi házat az emberekre mintegy rákényszeríti a fogyasztói társadalom (az előregyártott elemekből készült házak tenmelői), hogy a nép figyelmét a fogyasztásra irányítsák (Marcuse). Így a birtoklás a létezés céljává válik (Fromm). Ily módon a családi ház a status quo fenntartásának fontos láncszemévé lesz.

E) ÉRZELMI MOTÍVUMOK

A házépítés burkolt szociológiai motívumai mellett említésre méltók az érzelmi motívumok is. Az emberek élete két nagy szektorra osztható: a munka és a szabadidő. Ez a két szektor merőben eltérő egymástól. Míg a munka erő- és figyelemösszpontosítást igényel a javak megszerzése érdekében, a szabadidő ennek a szöges ellentéte, azaz mentes a létért való küzdelem szorongásaitól, és természetesen a fizikai nehézségektől. A családi ház mint a szabadidő anyagi kerete a „szabad élet”, a zavartalan lét szimbólumává vált.

Emellett a családi ház a boldog családi élet jelképe is, azaz bizonyos mértékben eszköz mivoltából céllá lép elő. Robert Merton rámutatott arra, hogy az angol nyelvű kifejezés: a „home ownership” a „house ownership” helyett tanúskodik egy bizonyos érzelmi színezetről a családi házat illetően.⁴ A helyzet nálunk is hasonló. A családi ház is egy olyan jelkép, amely arra ösztökéli az embereket, hogy az anyagi javak megszerzésében lássák életük értelmét. Egy anyagi alap feltétlenül szükséges, de a családi ház manapság legtöbbször nem csak az, amit legjobban igazol az a körülmény hogy az újonnan épült családi házak városunkban lényegesen nagyobbak, mint amekkorára egy családnak szüksége van. Az emberek nem tudják, hogy a család boldogsága nem egyenesen arányos a ház nagyságával, sőt a túl nagy ház építése még több lemondásra kényszeríti a családot, ami a harmonikus élet rovására mehet.

F) A CSALÁDI HÁZ PREFERENCIÁJÁNAK ÉPÍTÉSZETI-URBANISZTIKAI KÖVETKEZMÉNYEI

A kutatási eredményekből kitűnik, hogy Nyugat-Európában, de nemcsak ott), a családi házhoz való vonzódás legfőbb indítéka az individualizmus (önkifejtés). Érdekes nyomon követni, mit értenek az individuális fogalma alatt a családi házak építői nálunk. Mint már írtam, a nem említett motívumokat gyakran racionalizálják; a családház-építők egyes motívumai éppen az individualizmusban racionalizálódnak. Bennünket elsősorban a formai értelmében vett individualizmus érdekel.

Egyénien lakni azt jelentené, hogy ne úgy lakjunk, mint mások. Aki azonban már tervezett családi házat, jól tudja, hogy az építetők figyelmét számtalanszor olyan apró részlet köti le, melyeknek semmi közük az egyéni lakáshoz. Az emberek folyóiratokkal jöttek hozzám, ilyen lépcsőt, olyan bejárati boltívet, amolyan kandallót vagy ürdőszobát mutogattak, kifejezve azt a kívánságukat, hogy nekik is ilyen legyen. Gyakran olyasmit kérnek, mint ami a szomszédnak van, csak szebbet, így több alkalommal kénytelen voltam megnézni, mi az, ami a szomszédnál „olyan szép”. Előfordult, hogy változtatni kellett az ötletterven, mert a feleség a lakás közepébe egy háromkarú virágállványt is magában foglaló lépcsőházat igényelt. A lakás funkcionális beosztásával kapcsolatos beszélgetés rendszerint az ilyen részletek letárgyalása után kerülhet csak sorra.

A fenti példákat azért sorakoztattam fel, hogy illusztráljam, mennyire egyéni az egyéni, illetve hogy mennyire ki van téve mindez a folyóiratokkal, tömegkommunikációs eszközökkel való manipulációknak. E jelenség formai következményeit Alexander Mitscherlich a következőképpen sommázza: „Ez az individualizmus a státusbizonyítást rejti magában, a leszűkült esztétikai fantáziák gátlástalan kiélését, önmaga identitása jelképeként. Ezt az ál-egyeniességet a tulajdonos ízléstelen, tolatkodó stílusa dokumentálja.”⁵

Az ilyen viselkedésből — folytatja Mitscherlich — hiányzik az esztétikai normák tiszteletben tartása, egy irányadó közösségi esztétikai szabály, amely azonban bizonyos határokon belül az egyének „játékteret”, variációlehetőséget biztosít. Ez teszi széppé pl. a dubrovnikai Stradunt, vagy a párizsi bulvárokat, melyeknek építői szigorúan tartották magukat az előírt méretekhez, az építési vonalhoz, a homlokzati párkányok megállapított magasságához, a kapuk szélességéhez, de nem zárkóztak el a lakók egyéni kívánságai előtt sem, amit a párizsi házak kovácsoltvas erkélykorlátjainak finom eltérései, „variációjai” tanúsítanak.

Az építészetben az esztétika útján történő önkifejtés és önmegvalósítás magában véve nem is elítélendő; ennek eredményei a Loire vagy a Rajna völgyének csodaszép kastélyai. Napjainkban azonban ez mégis másként nyilvánul meg, mert a hagyományossal való szakítás (a modern építészet bevezetése) óta nincs meg az építészetnek az a koherens formanyelve, mely mindenkire nézve kötelező volna (hasonló folyamat játszódik le a többi művészetben is). A másik körülmény, amit nem szabad figyelmen kívül hagyni, az új építőanyagok alkalmazása, melyek jelenléte és felhasználási lehetősége (például a vasbetoné) mentesít a szerkezeti formálás korábbi megkötéseitől, korlátaitól. A harmadik ok, hogy nem érvényesek azok a „játékszabályok”, melyek előbb, a történelmi stílusok korában úgyszólván kötelezőek voltak. (Létezik ugyan a modern építészetben az a szabály, hogy az építészetnek igaznak kell lennie — felfedve a szerkezetet, sőt az utóbbi időben még a szerelvényeket is, mint például Beaubourg Párizsban, de ehhez az elvhez csak a szakemberek, az építészek tartják magukat.)

A formanyelv szabadsága jól jött a kiváló építészeknek, például a Modern Mozgalom megalapítóinak, akikben megvolt a mértéktartás is: nem visszaélni ezzel a szabadsággal. Az átlagos építetőnek azonban, aki rendszerint nyomást gyakorol a tervezőre (a tervező pedig általában közbűös a ház külseje iránt: őt az egésznek csak az anyagi oldala — a pénz érdekli) sok ez a szabadság; az eredmények pedig rendszerint naivak, vagy éppenséggel groteszkek.

A tömegek nem értik az architektúrát és egyáltalán a modern művészeteket sem, ami kedvező feltételeket teremt a giccs elburjánzásához. Brent C. Brolin a giccset a kapitalizmus fejlődésével hozza összefüggésbe, amikor is rohamosan nő a javak fogyasztóinak száma (a kulturális javaké úgyszólván), de a műveltségi szint messze elmarad a hűbéri társadalom kis számú fogyasztójának kulturális színvonalától.⁶ Ezek szerint a giccs eltűnésére csak akkor számíthatunk, amikor majd az emberek műveltségi szintje eléri (mi több: meghaladja) anyagi lehetőségeik szintjét.

G) A LAKÓK KÉSZSÉGE, HOGY RÉSZT VEGYENEK ÉLETTERÜK KIALAKÍTÁSÁBAN

„Lakni annyit jelent, mint nyomot hagyni magunk
után”

(Walter Benjamin)

Említettem, hogy a lakások nagy részét előve úgy tervezik, hogy még a bútor elhelyezése is adva van, és pedig egyetlen módon, ahogy azt a tervező elképzelte. Egyéni elképzelések kibontakoztatására alig van lehetőség: csak a bútor színe, a szőnyegek, az apró használati és dísz tárgyak megválasztása lehet egyéni. A bútorok nagyjából minden gyártónál azonosak. (A lakásokban tett látogatások alkalmával meggyőződhettem, hogy ezeket rendszerint öblös fotelokkal, hasonló rekamiékkal, szabvány méretű, többé vagy kevésbé díszített szekrénysorokkal rendezik be.)

A participáció lehetősége kapcsán hangsúlyozni szeretném, hogy a lakók egyéni megoldásainak túl kellene jutniuk a bútor színének és díszítésének megválasztásán: módot kellene adni azok elrendezésére, a helyiségek számának, az ezek közötti kommunikációnak a befolyásolására. Más kérdés, hogy lakóink mennyire érettek ilyesmire? döntenek. Ez a kutatás és korábbi szabadkai tapasztalataink (a félkész lakásokkal kapcsolatosan) ebből a szempontból kedvező eredményeket ígérnek.

A családi ház iránti preferenciát tárgyaló fejezetből emlékezünk, hogy a meghatározó motívumok egyike (35% gyakorisággal) az, hogy érvényesíteni tudja a lakó ízlését. Az elmondottak alapján nyilvánvaló, hogy erre a lakások többségénél nincs lehetőség — már a bútorok egyéni ízlés szerinti elhelyezése szintjén sem. A participációnak azt kellene lehetővé tennie, hogy a lakó megvalósíthassa sajátos elvárásait, melyeket a lakások általában kizárnak. A kisebb lakással az egyéni kívánságok kielégítésének lehetősége is csökken. Egy négyszobás lakás például kielégítheti egy négytagú család igényeit, még különböző nemű gyerekek esetében is, a kétszobás lakásban viszont sokkal kisebb ennek az esélye. Más szóval: minél kisebb a lakás, annál nagyobb szerepe van a participációnak. Mivel az építőanyagok drágulását nem követi arányosan a lakásépítésre fordítható eszközök növekedése, a lakások alapterülete veszélyesen csökken. A lakók participációja, ami magában foglalja a félkész lakás befejezését, ezt a tendenciát megállapíthatná, illetve lelassíthatná, tekintettel arra, hogy a félkész lakás jóval olcsóbb, illetve ugyanazért a pénzért nagyobb lakást lehetne építeni.

Mivel a társadalmi, illetve az egyéni építkezés költségei között jelentős a különbség, aránytalanul nagy az érdeklődés a magánház-építés iránt. Ez az irányvétel a város terjeszkedése szempontjából sem kívánatos. A kiutat a participációban kellene keresni, ami vonzóbbá tenné a több lakásból álló lakóház-építést. Ezt ki kell egészítenünk még azzal, hogy a dolgozónak, ha lakáshoz akar jutni, saját eszközeit is be kell majd fek-

tetnie. Szinte biztosra vehető, hogy fontolóra fogja venni: lakásra fizessen-e be, vagy inkább saját házat építsen, ami megfelel ízlésének és szükségleteinek.

Azon motívumokat elemezve, melyek az embereket magánház-építésre indítják, megismertük a tömbházakban való lakással kapcsolatos véleményeket is. Egyet — a saját udvart — kivéve, az összes többi motívum, amely családi ház építésére serkenti az embereket, kielégíthető olyan társadalmi lakásépítéssel, amelyben a lakó részt vehet lakótere kialakításában.

Ez a részvétel elméletileg háromféle lehet:

1. Pénzügyi participáció. (A lakó saját anyagi eszközeit fekteti be a lakásba, ill. a szabadkai példánál a sorházba. Ennek az elvnek egy fejlettebb változata lenne, ha a félkész házat, ill. lakást kiutalnák a lakónak, mint ahogy ma a kész lakásokat utalják ki. A félkész lakás viszont lényegesen olcsóbb, és így ilyen mindenki kaphatna, nem pedig csak minden harmadik polgár. Ezt aztán a lakó maga fejezné be bizonyos építészeti előírások betartása mellett, ami lehetővé tenné, hogy a lakások mások számára is használhatók legyenek, ami biztosítaná az egészséges ingatlan-forgalmat.)

2. Kreatív participáció. (A lakó térbeli, azaz építészeti elképzeléseit valósíthatja meg ízlésének, szükségleteinek és természetesen anyagi lehetőségeinek megfelelően.)

3. Fizikai participáció. (A lakó két keze munkájával járul hozzá lakótere kialakításához.)

A gyakorlatban egyik típus se létezik önmagában, hanem ezek keveréke található a participatív építkezések legtöbbszörénél. A Szabadkán általam tervezett és jelenleg kivitelezésben levő participatív sorházépítés (a Tesla-telepen) mindhárom komponenst magába foglalja.

A participáció elve még négy eddig nem említett érveléssel támasztható alá:

1. a kezdeti beruházás kisebb,

2. a participáció lehetővé teszi a lakóter észszerűbb kihasználását, tekintettel arra, hogy a lakó tudatában van önmaga sajátos igényeinek, melyeket a lakásnak ki kell elégítenie,

3. nagyobb az azonosulás, az önkifejtés lehetősége, tekintettel arra, hogy a lakó ebben az esetben nem passzív,

4. a társadalmi lakásépítés vonzóbbá tételével csökkenne a magánház-építés, ami viszont a város terjeszkedését mérsékelné.

Ha tervszerűen akarunk közeledni a félkész lakások építéséhez, fel kell tárnunk azokat a törvényszerűségeket, amelyek meghatározzák a participáció iránti készséget — mennyiségi és minőségi tekintetben egyaránt. Mennyiségin azoknak az embereknek a százalékarányos — életkor, családi szerkezet, képzettség, jelenlegi lakáshelyzet szerinti — megoszlását értem, akik hajlandók részt vállalni a lakásépítésben; minőségiben pedig a participáció formáját (szintjét). A participáció két szintje: az építészeti, amikor a lakó határozza meg a falak és az ajtók elhelyezését és a befe-

jező munkálatokat (ez a participáció magasabb szintje); továbbá a kivitelezési, ami csak egyes kisipari munkák és szerelések elvégzését foglalja magában.

Az építészeti participálás

A megkérdezett 140 háztartástól 134 választ kaptunk: 79 (59%) pozitív és 55 (41%) negatív választ. A participációra való hajlandóság különbözőféle változók arányában eltérő képet mutat.

Az életkor növekedésével ellentétes irányú a participációra való hajlandóság: a 20—29 éveseknek 78%-a vállalja, a 30—39 éveseknek 65, a 40—49 éveseknek 57, az 50—64 éveseknek 33%-a, a 65 éven felüliek közül pedig már senki.

A képzettségi szint pozitív összefüggést mutat a participációra való hajlandósággal: az alsófokú képzettségűek többsége nem vállalná az építészeti participációt, a középfokútól felfelé a participációra való készség növekszik.⁷

A kisebb és rosszul szervezett lakások lakói nagyobb arányban vállalnák a participációt, mint a nagyokéi. Így például a háromszobás lakások lakóinak 46 százaléka, az egyszobásokénak pedig 77 százaléka fejezte ki ilyen irányú készségét.

A kivitelezési participálás

Ez a participálás a lakásépítés költségeinek csökkentését célozza, továbbá, hogy maga a lakó határozza meg a falak, a padlók befejező munkálatainak minőségét (anyagát, színét), anélkül, hogy a lakás szerkezetét befolyásolná. Az ezzel kapcsolatban kapott 136 válasz közül 79 pozitív, 55 pedig negatív, vagyis az építészeti participációval szemben, ahol a lakók 59 százaléka adott igenlő választ, a kivitelezési participáció 64 százaléka számára jelent elfogadható megoldást.

Amikor a lakó részvételéről beszélünk élettere kialakításában, el kell fogadnunk Christian Norberg-Schulz véleményét, aki szerint már az iskolában kell megkezdeni a gyerekek tájékoztatását a térkialakítás lehetőségeiről.⁸ Úgy vélem, ha a gyerekek nyelvi, zenei, képzőművészeti kifejezőkészségét azzal a céllal fejlesztjük, hogy életüket könnyebbé és szebbé tegyük, ezért a térkultúrát sem volna szabad elhanyagolni. Az emberiség száma nő, az építkezésre igénybe vehető földterület pedig nem követi ezt a növekedést. A térrel tehát (akárcsak az energiával) jól kell gazdálkodni, ehhez pedig arra van szükség, hogy ne csak szakemberek — építészek, tervezők, urbanisták —, hanem a társadalom minden tagja tájékozott legyen, ami rendszeres felkészítést igényel, s ennek legjobb útja az iskolai ismeretelsajátítás.

(H) A KÍVÁNT EMELETEK

Mielőtt elítélnénk a magas házak építését, meg kell vizsgálnunk mindazokat az okokat és motívumokat, melyek kialakulásukat meghatározták. Enélkül ugyanabba a hibába esnénk, mint fél évszázad előtt a Modern Mozgalom műépítései, különösképpen Le Corbusier, aki elítélte a földszintes családi házak építését, de ami még fontosabb, a három-négyemeletes lakóházakat haszontalan félmegoldásoknak tekintette. A magas toronyházakat ezzel szemben függőleges kertvárosnak nevezte, ami arról tanúskodik, hogy Le Corbusier nem fogta fel teljességében a kertváros jelentőségét. A házhoz tartozó kert nemcsak azért fontos, mert zöld övezetet teremt, hanem azért is, mert szabad magánterület, ami leginkább hiányzott a múlt századi slumokban. A kertváros továbbá a slum ellentétéként értelmezhető abban a tekintetben is, hogy nem túlszűfolt. Kisebb lakósűrűséget a magas épületekben nem lehet elérni. Ezért nem helyes a toronyházakat függőleges kertvárosnak tekinteni.

Visszatérve a magas házak építését motiváló tényezőkhöz, ezeket két csoportra oszthatjuk:

- a) gazdasági motívumok,
- b) eszmei motívumok.

a) A magas házak építését ösztönző gazdasági motívumok az USA nagyvárosaiban jelentkeztek a múlt században: a city méregdrága telkeit maximálisan ki kellett használni. Így jelentek meg az első toronyházak, a mai felhőkarcolók elődei.

b) Az eszmei motívumok századunk húszas-harmincas éveiben jelentkeznek. A modern építészet által hirdetett magasház-építés meglehetősen eszmei színezetű. Emlékeztetni szeretnék Le Corbusier-re, aki az adott terepre előbb berajzolta az apró telkeket, majd egy oszlopokon álló toronyházat, hangsúlyozva, hogy a könnyező terület az utóbbi esetben nyilvános szabad tér marad. A családi ház építését az egyéni boldogságba való menekülés megnyilvánulásaként ítélte el.) Egyébként éppen ez a sokat dicsért közterület sokban közrejátszott a modern urbanizálás kudarcaiban. A magas házak építésének egyik fő indítéka ugyanis — a közterületek megóvása — nem minden tekintetben vált be.

Tévednénk azonban, ha megelégednénk az ismertetett — elsősorban racionális — érveléssel. E mögött egy, a századunk elejére annyira jellemző, de hatásában még mindig kimutatható irracionális motívum húzódik meg. Ez a futurizmus korszaka, amikor Morinetti ódát írt a versenyautóhoz, amikor az ember tele van lelkesedéssel mindaz iránt, amit létrehozott — mindenekelőtt a gépek: gépkocsi, repülőgép iránt —, elhittetve magával, hogy sikerült legyőzni az őt körülvevő természetet. (Ma már tudjuk, hogy a természetet az embernek inkább önmagában, mint önmaga körül sikerült legyőznie.) Az első toronyházak az említett műszaki eufória korszakában épültek. Christian Norberg-Schulz a magas házakban az ember azon törekvésének megnyilatkozását látja, hogy képes „legyőzni a természetet”. Ha elgondolkodunk afelett, milyen lázas siet-

séggel építették nálunk is a háború után a lakótornyokat, mennyire törekedtek az akkori városatyák minden kisvárosban toronyházakat emelni, igazat kell adnunk Norberg-Schulz-nak. A „természet legyőzésével”, s nem funkcionális és drága objektumok építésével, amelyek, legalábbis magasságukat tekintve, versenyre kelnek a templomtornyokkal, önmaguk nagyságát és erejét próbálták bizonyítani. Ezek a helyi nagyságok arra hivatkoztak, hogy korszerű dolog toronyházban lakni, jóllehet e kisvárosok lakósűrűsége olyan alacsony, hogy másféle építkezésre is megvan a lehetőség. Slágerré vált a „modern” szó, ami egyúttal a múlt és a hagyományok szándékos elfojtásáról és lebecsüléséről is tanúskodik. Ennek áldozatai azok az emberek, akik elvesztették a hagyományokat, a hagyományos értékrendet, de nem kaptak helyébe újat, legalábbis nem olyant, amit könnyen magukévá tehettek volna.

A Le Corbusier és a követői által hirdetett nézetek közül nem is azokat marasztaljuk el, melyekben a családi házakat ítélik el, hanem fekete-fehér szemléletmódjukat, mely a középmagas építkezést (2—4 emelet) is elveti, amely pedig — mint látni fogjuk — a lakók körében igen népszerű.

A fentiek elmondását azért tartottam szükségesnek, hogy érzékeltessem: Mennyire veszélyes az építészetben az a priori vett feltevéseket (kiváltképp ha azok a tervező saját vágyainak és elképzeléseinek projekciói) a széles néptömegek szükségletének nyilvánítani, tekintet nélkül a hagyományokra, a helyi adottságokra stb.

A lakók véleménye a kívánt emeleteket illetően a következőkben foglalható össze: a kapott 133 válasz közül 67 lakó újra ugyanazt az emeletet választaná, amelyiken jelenleg lakik, egy újabb választás lehetősége esetén is. Más szóval: az emberek mintegy fele elégedett azazl az emelettel, amelyen jelenleg lakik, illetve megszokta vagy racionalizálta azt. A legkedvezőbbek ebből a szempontból az I. és a II. emelet: az első esetben a lakók 73, a második esetben 64 százaléka választaná ugyanezt a szintet. Fölfelé haladva ez az arány csökken, mégis: az ötödik emeletig a többség megtartaná a jelenlegi lakásszintet (az V. emeleten 52%). A VI. emeleten ez az arány 40, (a IX. emeleten 30%). A VIII. emelet viszonylagos népszerűsége (60%) feltehetően onnan ered, hogy a vizsgált lakóházak többségében ez a legfelső emelet.

A vaktában adott válaszok kiszűrése érdekében, továbbá hogy megismerhessük azokat a motívumokat, melyek az adott emelet preferenciáját meghatározzák, a kérdőívben magyarázatot (indoklást) is kértem. Az indoklás egyetlen esetben sem került ellentmondásba a válasszal, így a kapott adatokat teljes értékűnek tekinthetjük.

A feldolgozás leegyszerűsítése érdekében a válaszokat két csoportra osztottam: azokra, amelyek az alacsonyabb emeletetek (a negyedikig), és azokra, amelyek a magasabb lakásszintek előnyeit emelik ki. A felső emeletetek előnyeit 31 (35%) az alsókét 58 (65%) válasz tartalmazza.

Az alsó emeletetek mellett szóló válaszok megoszlása a következő:

— a lift bizonytalansága 36 felelet (62%),

— a szerelések bizonytalansága	10 felelet (17 ⁰ / ₀),
— a gyerekek könnyebben közlekednek és könnyebb velük a kapcsolattartás, amikor a ház körül játszanak	9 felelet (16 ⁰ / ₀),
— a szokás hatalma	2 felelet (3 ⁰ / ₀),
— könnyebb beköltözködni	1 felelet (2 ⁰ / ₀).
A felső emeletek mellett szóló válaszok megindoklása:	
— zavartalanabban lehet élni	16 felelet (51 ⁰ / ₀),
— tisztább a levegő	9 felelet (29 ⁰ / ₀),
— a szokás hatalma	3 felelet (10 ⁰ / ₀),
— jobb a kilátás	3 felelet (10 ⁰ / ₀).

A kapott válaszok közül 9 kifejtette, hogy azért szeret a legfelső szinten lakni, mert senki sem lakik felette. Ezt a magyarázatot se az alsó, se a felső emeletek mellett szóló válaszok közé nem iktattam be, mert a legfelső szint bármelyik lehet. Ha ezt a 9 választ hozzáadjuk az alsó, illetve felső emelet mellett szóló válaszok összegéhez (31+58+9=98) és így számoljuk ki e válaszok százalékarányát, 9 százalékot kapunk. A tökéletlenül megoldott hangszigetelés tehát olyan körülmény, hogy a lakók még az esetleges beázás (lapos tető esetében elég gyakori) veszélyét is szívesebben vállalják.

I) AZ IDŐS SZÜLŐKKEL VALÓ EGYÜTT LAKÁS

Egyes kutatók élesen támadják a kis lakások építését, amelyek — úgy mond — lehetetlenné teszik, hogy az idős szülők a fiatalokkal és ezek gyerekeivel lakjanak együtt, ez pedig fokozza az idős korúak elidegenülését. Mások ezzel szemben azt állítják, hogy a kis lakás nem oka, hanem következménye a szülők és gyerekek különélésének. Éppen ezért a lakáskultúra szempontjából is érdekes lehet választ kapni arra a kérdésre, hogy szívesen élnének-e együtt a családok a házasársak egyikének vagy másikának szüleivel.

A vizsgált 140 háztartásból csak 3,8⁰/₀ él együtt az egyik nagyszülővel. A további elemzések választ adnak arra a kérdésre, hogy hányan szeretnének együtt élni a szülőkkel, illetve hogy ezek százalékaránya miként változik a lakók életkorával, képzettségével, a család nagyságával és a jelenleg használt lakástípussal összefüggésben.

A 29 évesnél fiatalabbak 33 százaléka elfogadná, hogy együtt lakjon a szülőkkel. Ez az arány a 30—39 éveseknél 29 százalékra csökken és ez megmarad a következő életkori szakaszban, a 40—49 évesek kategóriájánál is.

Az életkor tehát nem jelent lényeges különbséget, a családtagok száma tekintetében viszont meglehetősen nagyok az eltérések. A nagyobb családok szívesebben laknának együtt a szülőkkel, mint a kisebb létszámúak: az öttagú családok 50, a négytagúak 33, a háromtagúaknak pedig csak 19 szá-

zaléka nyilatkozott úgy, hogy hajlandó lenne együtt lakni a szülőkkel. Az ok valószínűleg abban kereshető, hogy a több gyermekes családok nagyobb szükségét érzik egy idősebb személy (nagyanya) jelenlétének, aki gondoskodna a gyerekekről. A gyermektelen fiatal házaspárok 31 százaléka is vállalná az öregekkel való együtt lakást; ezt valószínűleg az a segítség indokolja, amit a fiatal háziasszonynak jelent a háztartás vezetésében egy idős (nyugdíjas) személy jelenléte.

A képzettségi szint hatása a következőképpen értékelhető: az alsófokú képzettségűek mutatnak legnagyobb hajlandóságot arra, hogy a szülőkkel együtt éljenek, a közép- és főiskolai képzettségűek sokkal kisebb arányban hajlandóak erre, az egyetemi végzettségűek kategóriájában pedig ismét nő azok aránya, akik szívesen élnének együtt valamelyikük szüleivel — talán mert a munkahelyi elfoglaltság következtében nagyobb szükségét érzik jelenlétüknek a háztartás vezetésében.

A pillanatnyi lakáskörülmények nincsenek döntő befolyással a szülőkkel való együtt lakásra, de bizonyos törvényszerűségek mégis megállapíthatók:

A nagyobb lakásokban lakó családoknak mintegy 30 százaléka mutat hajlandóságot arra, hogy együtt éljen valamelyik szülővel, a kisebb lakások lakói esetében ez az arány 25 százalékra csökken, jóllehet a kérdést úgy fogalmaztuk meg, hogy abból a feltevésből induljanak ki, ha a lakás nagysága ezt lehetővé tenné. Megállapítható tehát, hogy a lakás nagysága bizonyos mértékben befolyásolja a szülőkkel való együtt lakás iránti hajlandóságot. A feltevés — ha megfelelő méretű lakásunk volna — azért nem változtat döntően ezen a hajlandóságon, mert a kívánások rendszerint akkor jelentkeznek, amikor azok megvalósításának megvannak az objektív feltételei.

Mindebből az a következtetés vonható le, hogy az a feltevés, miszerint az idős szülőkkel való együttélést a kis lakások gátolják, helytelen, hiszen még megfelelő méretű lakások esetében sem szívesen vállalná ezt a megkérdezettek mintegy kétharmada. Másrészt revízióra szorul Walter Gropius feltevése is (a Bauhaus szociális programjából), mely szerint azért kívánatos a kis lakások építése, mert az emberek nem szívesen élnek együtt az idős szülőkkel. Ez ugyanis több tényezőtől függ, melyek egyikét-másikat ebben a fejezetben elmeztük. Elfogadható megoldást kínál a nagyobb lakáshoz kapcsolódó garzonlakás, mely szükség esetén — például az idős szülő halála után — leválasztható és eladható, vagy átengedhető a felnőtt gyerekeknek, akik már családot alapítottak.

ÖSSZEFOGLALÁS ÉS KÖVETKEZTETÉSEK

Visszatérve a kiinduló feltevésekhez, megállapítható, hogy ez a kutatás megerősítette az egzisztenciális tér koncepcióját és annak szociológiai párhuzamát, az interakciós lakáselméletet, mely az ember és az őt körülvevő környezet kölcsönhatásából indul ki:

1. A tér hatása az emberre (Piaget pszichológiájában: akkomodáció) két szinten nyilvánul meg:

a) viselkedésében,

b) vágyaiban, melyek a tevékenység elindítói lehetnek.

2. Az ember hatása a környezetre (Piaget-nál: asszimiláció) a társadalmi lakásépítés feltételei között rendkívül korlátozott. Az építészek többsége még abban a tévhitben él, amit a funkcionalizmus úgy fogalmazott meg, hogy az emberek akkor elégedettek lakásukkal, ha az funkcionálisan megfelelő. Ez viszont csak elengedhetetlen előfeltétel, de magában véve kevés. Ez a kutatás megerősítette, hogy a ház nem egyszerűen „lakógép” hanem otthon is, valamint hogy a benne lakás nem egyszerűen technológiai folyamat, hanem az emberi létezés dimenziója. Gyakran felfedeznek meg a szakemberek a lakók identifikációjának jelentőségéről, amely csak akkor lehetséges a lakásépítésben, ha a lakó valamilyen mértékben képes belevinni egyéniségét a lakásba, közvetlen lakókörnyezetébe. Ha ennek a követelménynek a lakások nem tudnak eleget tenni, a lakók nem érzik magukénak a házat, ami a szabadkai magasházakban, pl. a Hárcosok sorakozóján és más lakótelepeken gyakori eset. Ennek bizonyítéka az is, hogy a lakók elhanyagolják a lépcsőházakat, a „házuk táját”, majd pedig a házakkal és utcabútorokkal szembeni vandalizmusra vetemednek. Egyesek ugyanis ezt a lakók megghiúsult alkotásvágyából vezetik le. Az említett alkotásvágyat ki kellene használni, mert annak jelentőségét bizonyítja többek között a lakók családiház-építését célzó törekvései, ha viszont hagyjuk, hogy jóformán minden ellenőrzés (társadalmi kontroll) nélkül „alkossanak” a lakók, akkor ennek a kreativitásnak csak a negatív oldala fejlődik ki a magánházak és az engedély nélküli építkezések esetében. A szakembereknek ezt az alkotásvágyat meg kell „zaboláznunk”, vagyis a belső tér kialakítására kell korlátozniuk, ill. annak minimális szabadságot engedni a házak külső megjelenésében. Erre a legalkalmasabb a participatív építkezés, amely ily módon egyesíti magában a családiház-építés előnyeit (ízlés szerinti belső tér) és a társadalom követelményeit (nagyobb lakósűrűség és harmonikus külső megjelenés).

Amellett, hogy betekintést nyújtott Szabadka társadalmi lakáskultúrájába, ez a kutatás néhány olyan vonatkozást is felvilágosított, melyek túllépik az architektúra kereteit és a szabadkai lakásépítési politikának a lakáskultúrára, az építészetre és a városrendezésre gyakorolt hatását tükrözik. Egyik ilyen mozzanat a szabadkai lakásépítés azon ellentmondása, hogy a társadalmi lakások 50 m² körüli alapterületével szemben a magánépítkezők 150--300 m² alapterületet építenek be. Az okokról volt már szó, s ezt még csak annyival egészítem ki, hogy nincs megfelelő társadalmi ellenőrzés, sem társadalmi hatás a családiház-építésre. Ez előírásokkal nem érhető el (ez a szabadság korlátozását jelentené), ehelyett megfelelő hitelpolitikával kellene ösztönözni az ésszerű méretű magánház-építést. Az eddigi gyakorlat ilyen téren nem vált be, ezért revideálni kellene.

Meg kell jegyeznünk azt is, nem magánügy, hogy valaki mekkora házat épít. A hiteleszközök ugyanis társadalmi javak, melyek ésszerű felhasználásáért felelősséggel tartoznak azok, akik e javak elosztásáról döntenek, és akik Szabadkán helytelenül irányították a lakásépítést. Az egyéni építkezés ugyanis a társadalminak háromszorosa, de összehasonlíthatatlanul kevesebb figyelmet fordítanak rá. Ha ez másként történt volna, lehet, hogy ma nem lennének azok a túlméretezett családi házak, amelyek gyakorlatilag holt tőkét jelentenek, ehelyett „egészségesebb” volna a társadalmi lakásszerkezet; a szabadkai társadalmi lakások 89,1 százaléka egy- és kétszobás! Az országos átlaggal összehasonlítva Szabadkán több a magán- és kevesebb a társadalmi építkezés, a szabadkai társadalmi építkezés keretei pedig 1982-ben lényegesen kisebbek voltak, mint korábban. Ezzel egyidejűleg a magánépítkezés számlájára történik a város további terjeszkedésének meggátolása. Ehhez tartozik még, hogy a belvárosi telkek nagyon drágák, és mindez az engedély nélküli építkezés malmára hajtja a vizet, úgy hogy ma már impozáns az engedély nélkül épített lakások száma.

A lakásépítési eszközök ésszerűtlen felhasználásának mechanizmusa a következő: a munkaszervezet, hogy minél több dolgozójának lakásproblémáját megoldja, kis (többnyire 1—2 szobás) lakásokat igényel. Így gyorsabban csökken a lakásra várók száma, csakhogy ezek a kis lakások néhány éven belül szűknek bizonyulnak a (közben növekvő) család számára; a munkaszervezet lakásépítési kölcsönt hagy jóvá számukra, hogy családi házat építsenek, a felszabaduló kis lakást pedig újabb dolgozónak kiutalva „olcsón” oldja meg a lakásproblémákat.

A kis lakások építését Szabadkán azzal indokolják, hogy a társadalmi lakás „elsősegélynyújtás” a lakáskérdését másképpen megoldani nem tudó családoknak; később aztán találja fel magát, ahogy tudja — a társadalomtól nem várhat többet egy-két szobás lakásnál. Az effajta gondolkodás csak részben helyes, mert a társadalom és a család (egyén) cselekvésének egymásutániságára épül: előbb a társadalom, aztán az egyén, illetve a család, ahelyett, hogy kezdettől fogva együtt keresnék a megoldást. Nézzük először ennek a fent leírt mechanizmusnak a következményeit, melyeket a szabadkai lakáspolitikai alkotói nem vettek tekintetbe:

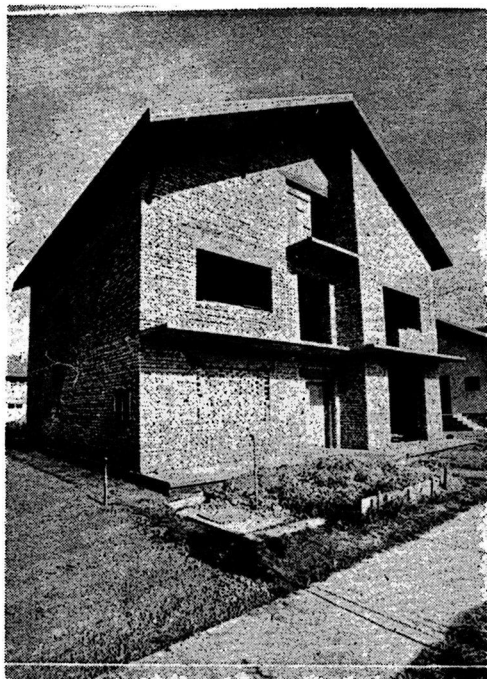
1. Senki sem adott választ arra a kérdésre, hogy mi történik azokkal a lakókkal, akiknek nincs módjuk a szűk lakásból saját házba költözni. Ezek — mint láttuk — túlszűfolt lakásokban élnek, amit a technikai lehetőségeknek és saját anyagi feltételeiknek megfelelően adaptálnak.

2. Egy eltorzult lakásállomány alakul ki. Ha ugyanis évente 400 lakás épül, ezek 90 százaléka egy- és kétszobás húsz éven belül (a meglevőket is beleszámítva) 16 ezer kis lakásunk lesz. Az az elképzelés, hogy a család ahogy bővül, nagyobb lakásba kerül, kivihetetlen, hiszen a lakások óriási hányada egy- és kétszobás. A kiút ebből a helyzetből az egyéni eszközökkel való hozzájárulás a lakásépítéshez, ami egyúttal arra is reményt nyújt, hogy sikerül felszámolni a társadalmi lakásokkal való visszaéléseket, spekulációkat.⁹

Az egyéni eszközök befektetése szükségszerű, de ezzel párhuzamosan azt is lehetővé kellene tenni, hogy a lakó hatással legyen a lakástér kialakítására, mint arról az építészeti, illetve kivitelezési participálás kapcsán szó volt. Tekintettel a félkész és a készlakások közötti árkülönbözetre, ugyanazokkal az eszközökkel nagyobb lakásokat lehetne építeni, melyek a lakásprobléma tartós megoldását eredményeznék. Ez hozzájárulna ahhoz is, hogy megoldódjon a társadalmi lakásépítés két legnagyobb hiányossága:

1. a lakások uniformizálása,
2. a lakások kis alapterülete.

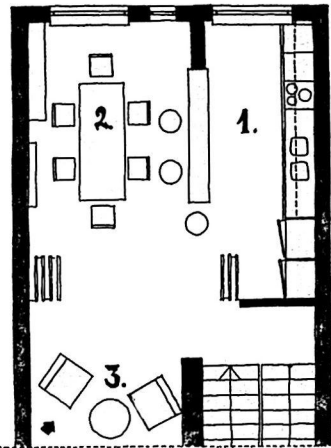
A tervezőkön áll, hogy olyan rendszert dolgozzanak ki, mely lehetővé teszi az építészeti és a kivitelezési participálást (a SAR-rendszer, mely rendkívül fejlett ipari hátteret igényel és túl drága, nálunk nem alkalmazható), valamint a lakó fizikai aktiválását is, ami nem csupán az alacsonyabb ár révén előnyös, hanem a lakó azonosulása szempontjából is. Ily módon a lakó a lakás szubjektumává válna, aki a társadalom és az építész segítségével dönt saját maga életteréről, önmaga szükségletei ismeretében.

A családi házak gyakran túlméretezettek, így évekig állnak befejezetlenül példázva a vágyak és lehetőségek eltérését.

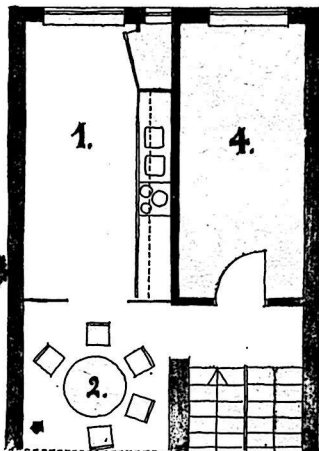

A participációval épült házak belső elrendezése a lakó ízlése és szükségletei alapján alakítható ki.

FENTI KÉP: A konyha és ebédlő egységes tér, csak egy pult választja el vizuálisan
 Jelmagyarázat: 1. konyha, 2. ebédlő, 3. társalgó, 4. dolgozószoba

LENTI KÉP: A nagy konyha-ebédlő helyett egy kisebb konyhát és dolgozószobát épített magának a lakó.

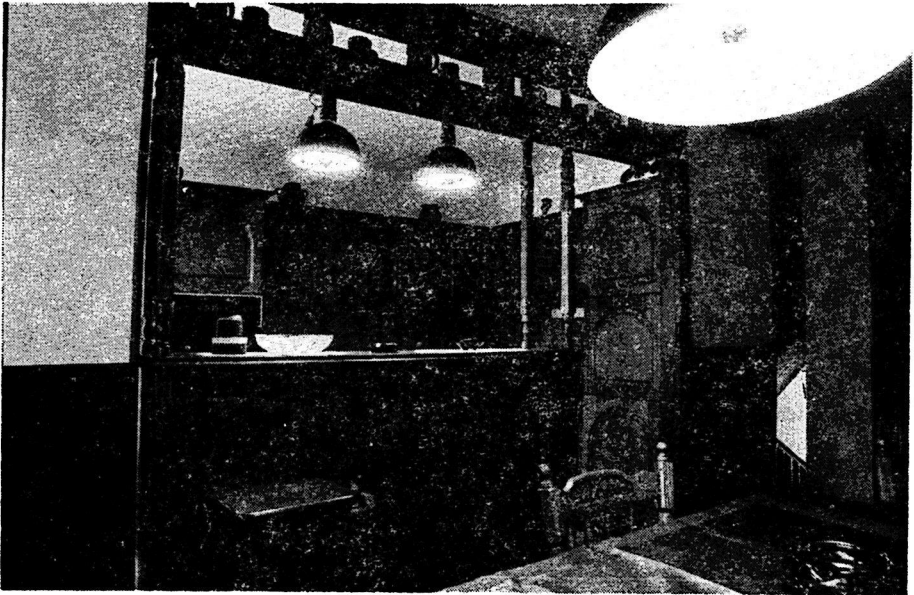

A konyha és az ebédlő ikapcsolása, ill. elválasztása egyéni:

FENTI KÉP: A lakó csak egy pulttal választotta el a két helyiséget, mintegy jelezve hogy két különböző folyamatról van szó (főzés és étkezés)

LENTI KÉP: A konyhát és az ebédlőt fal választja el, amely azonban 2,5 m hosszan nyitott

Jegyzetek

- ¹ V. ö.: D. de Jonge: Surveys of the Desires and Needs of Men in Terms of Housing, CIB, Section des études, Paris, 1957.
- ² Hasonló indoklással találkozunk M. Tränkle kutatásaiban.
- ³ A teljesebb kép kedvéért lásd: Kurt Langrock: Die individuellen Wohnbedürfnisse, Bundesbaublatt 1958/3. 119—123. o., valamint Jiří Musil: Lakásszociológia, Budapest, 1975.
- ⁴ A. Mitscherlich: Die Unwirtlichkeit unserer Städte, Anstiftung zum Unfrieden, Frankfurt, 1969. Suhrkamp Edition, 12. o.
- ⁵ Brent C. Bröhm: Versagen der Modernen Architektur, Vieweg, Frankfurt, 1980.
- ⁶ Hasonló jelenségre utálnak a szarajevói kutatási eredmények is — részletebben: Sociološke vrednosti urbanističkih, arhitektonskih i građevinskih rešenja novih stambenih naselja u Sarajevu, Savezni zavod za urbanizaciju, komunalna i stambena pitanja, Belgrad, 1967. 71. o.
- ⁷ Christian Norberg-Schulz: Logik der Baukunst, Karl Krämer Verlag, Stuttgart, 1978.
- ⁸ Részletebben lásd: Sreten Vujović: Ideologija individualnog i kolektivnog stanovanja. Materijali sa savetovanja „Iskustva 81”, Belgrad, 12. o.
- ⁹ Robert K. Merton: The social psychology of housing, current trends in social psychology, Pittsburg, 1948.

Rezime

Kultura stanovanja III

Želje stanara — istraživanje preferencija

Treće poglavlje studije Kultura stanovanja posvećeno je istraživanju želja stanara. Da bi se izbegla opasnost nasumce datih odgovora — što je uostalom često prisutan nedostatak u sličnim istraživanjima —, autor nastoji otkriti osnovne motive, koji utiču na preferiranje određenog načina stanovanja, odnosno građenja, u konkretnom slučaju: porodične kuće.

Polazeći od činjenice, da bi se ogromna većina upitanih (preko 80%) — pod uslovom da imaju odgovarajuća materijalna sredstva — opredelila za gradnju porodične kuće, autor obrađuje različite faktore, koji mogu biti od značaja za takvo opredeljenje, a to su: starosna struktura stanara, veličina i struktura domaćinstva, te obrazovni nivo. Dobijene rezultate upoređuje sa rezultatima sličnih istraživanja u inostranstvu, i nailazi na slične trendove.

Motivi za gradnju porodične kuće, odnosno za stanovanje u višespratnici imaju svoje ekonomske, psihološke, higijenske, i sociološke aspekte. Tako recimo za gradnju porodične kuće su najizraženiji motivi posedovanje dvorišta, uređenje prostora, stanovanja po vlastitom ukusu i da se nesmetano živi od suseda dok ostali motivi (kasnije obezbeđenje stambenog prostora deci, dobro ulaganje novca i dr.) javljaju se u procentima manjim od 10.

Stanovanje u višespratnici motivisano je strahom od odricanja, budući da izgradnja porodične kuće zahteva puno sredstava (upitani stanari nisu vlasnici stanova, nego im je stan dodeljen, pa je pitanje, da li bi se opredelili za stan u višespratnici, ako bi ga trebali kupiti), nadalje da gradnja kuće iziskuje puno truda i brige, da su slobodni plateži daleko od centra grada, te da višespratnica pruža veću sigurnost od provala i nasilja (ovo poslednje se javlja tek u 4% odgovora).

Razrada dobijenih podataka upotpunjena je prikazom pojedinih motiva, a takođe i sumiranjem arhitektonsko-urbanističkih posledica preferencije porodične kuće, od kojih su najznačajnije: prekomerno širenje grada, izgradnja predimenzioniranih porodičnih kuća (zbog nepostojanja efikasne društvene kontrole) što predstavlja mrtvi kapital, i neretko neestetska pojava nekih porodičnih kuća.

Kao meru protiv polarizacije stanova po veličini u društvenoj izgradnji s jedne strane i porodičnih kuća s druge strane, autor nudi i istražuje mogućnosti participacije stanara u oblikovanju svog životnog prostora, gde je spoljašnost objekata jednoobrazna, ali unutrašnjost je po željama i potrebama stanara sa njihovim sudelovanjem u projektovanju i izvođenju istog.

Izvođenju zaključaka prethodi istraživanje željenih spratova, željene orijentacije i želja za stanovanjem sa starim roditeljima, a sami zaključci predstavljaju jezgrovito sumiranje vrednih informacija iz ove malo istraživane oblasti ljudskog življenja.

Summary

The Culture of Dwelling III

Dweklers' Wishes — Preference Research

The third chapter of this study deals with the dwellers' wishes. In order to eliminate answers given by chance — which happens very often in similar researches, the author tries to discover the basic motive that influence the preference of some dwelling ideas, in this case: family houses.

The fact is that the majority of the interviewed subjects (over 80%) — under good financial conditions prefer family houses to other dwelling models.

The author points out the factors which might influence this decision: age structure, the size of household, education level etc. The results are compared with similar researches abroad and they show same trends.

Motives of building a family house or else living in apartments have their economic, psychologic, hygienic and social aspects. These motives concerning family houses are the following: having a garden, arranging the space by one's own taste and having no disturbance by neighbours. Other motives such as having room for grownup children, making a good investment appear at only 10% of the answers.

Living in apartments is motivated by the fear of lower living standards knowing that the building of a family house requires much more money (the subjects asked were not apartment owners only users), so it leaves a doubt wether they would think the same way if they had to buy the apartment. The other motives are the following: house-building requires more effort and apartments are safer from hosebreaking and violence (only 4% of the answers).

The analisis of information is completed by illustrations of some of the motives and also by summarizing the architectural, urbanistic consequences of family house preference. These consequences are: overspreaded cities, predimentioned family houses (because of having no control of the society) beeing often a dead capital, and very often not esthetic.

As a method of mitigating this polarisation between the family houses and social apartments the author offers a possibility of dwellers' participation in inner space arrangement.

Before drawing conclusions the author pays some attention to the possibilities of: chosing floors, living with the old parents, giving important information on this neglected field of life.

A NAGYMÉRETŰ LINEÁRIS PROGRAMOZÁSI PROBLÉMÁK MEGOLDÁSI MÓDSZEREIRŐL

0. BEVEZETÉS

Az utóbbi húsz évben rendkívül gazdag irodalmi anyag halmozódott fel a nagyméretű lineáris programozási problémák megoldási módszereiről. Amióta (1960-ban) DANTZIG és WOLFE megjelentették úttörő munkájukat (1), igen sok megoldási javaslat-módszer látott napvilágot. Az új keresését először a számítógépek kis kapacitása tette szükségessé, majd később az idő- és költségigény csökkentése.¹

A feltárt módszerek két nagy csoportba sorolhatók:

1. a *bázismanipulációs eljárások*, amelyek a szimplex módszer tulajdonságainak továbbfejlesztésére támaszkodnak,
2. a *dekompozíciós eljárások*, amelyek célja az adott feladathoz tartozó új megoldási algoritmusok kidolgozása; általában több, kisebb, ill. könnyebb feladatra való bontással és ezek többszöri megoldásával.

Mi egyértelműen a második csoport módszereiért szállunk síkra, mert ezek nem csak gazdagították az optimumszámítás módszertanát, hanem lehetővé tették bizonyos – addig megoldhatatlan – problémák (pl. nem lineáris) megoldását, ill. gazdasági folyamatok modellezését és elemzését. Ez elsősorban a gazdasági tervezés igen fontos feladatkörére vonatkozik.

A továbbiakban ezért figyelmünkét csak a dekompozíciós eljárásokra irányítjuk, de e gazdag halmazból is csak néhány fontos mozzanatra összpontosítunk.

1. A DEKOMPOZÍCIÓS ELJÁRÁS

Tekintsük az alábbi feladatot:

$$\begin{aligned}
 & x_0 \geq 0, x_1 \geq 0, \dots, x_q \geq 0 \\
 & K_0 x_0 + K_1 x_1 + \dots + K_q x_q \leq b_c \\
 & \quad \quad \quad A_1 x_1 \quad \quad \quad \leq b_1
 \end{aligned}
 \tag{1.1}$$

$$\begin{aligned}
 & \quad \quad \quad A_q x_q \leq b_q \\
 & c_0^* x_0 + c_1^* x_1 + \dots + c_q^* x_q \rightarrow \max.
 \end{aligned}$$

Azonnal látható, hogy ez egy lineáris programozási feladat, amely minden további nélkül megoldható szimplex módszerrel. Most azonban egy ettől eltérő lehetőséget kívánunk bemutatni, az ún. *dekompozíciós* eljárást.²

A tárgyalást megkönnyítheti a kérdéses feladat egy lehetséges közgazdasági interpretációja. Tegyük fel, hogy valamely gazdasági szervezetben a *központ* q különböző egység, ún. *szektor* tevékenységét irányítja, miközben maga is részt vesz a termelésben. Az erőforrások egy része közvetlenül a központ kezelésében van, más részük felett azonban a szektorok szabadon rendelkeznek. Ezért az (1.1) feladatban a \mathbf{b}_0 a központi erőforrások, a $\mathbf{b}_1, \dots, \mathbf{b}_q$ pedig a szektorerőforrások kapacitásvektorát jelenti. A $\mathbf{K}_0, \mathbf{K}_1, \dots, \mathbf{K}_q$ mátrixok a központ, ill. a szektorok ráfordítási együtthatóit tartalmazzák, természetesen a központi erőforrásokra vonatkozólag. Ugyanakkor az $\mathbf{A}_1, \dots, \mathbf{A}_q$ mátrixok az egyes szektorok saját erőforrásaikra vonatkozó ráfordítási együtthatóit mutatják. A \mathbf{c}_0 a központi tevékenységek, a $\mathbf{c}_1, \dots, \mathbf{c}_q$ pedig a szektortevékenységek hatékonysági együtthatóit ölelik fel. A központ tevékenységi szintjét az \mathbf{x}_0 jelzi, a szektorok tevékenységi szintjét pedig az $\mathbf{x}_1, \dots, \mathbf{x}_q$ vektorok képviselik. A cél annak az $(\mathbf{x}_0, \mathbf{x}_1, \dots, \mathbf{x}_q)$ tevékenységi rendszernek a meghatározása, amely a maximális hatékonyságot biztosítja.

Megemlítjük még, hogy a

$$\mathbf{K}_0\mathbf{x}_0 + \mathbf{K}_1\mathbf{x}_1 + \dots + \mathbf{K}_q\mathbf{x}_q \leq \mathbf{b}_0$$

reláció az ún. *központi feltételeket*, az

$$\mathbf{A}_i\mathbf{x}_i \leq \mathbf{b}_i \quad (i=1, \dots, q)$$

reláció pedig az ún. *szektorfeltételeket* képviseli.

A lehetséges szektorprogramokat az

$$(1.2) \quad L_i = \{\mathbf{x}_i \mid \mathbf{x}_i \geq \mathbf{0}, \mathbf{A}_i\mathbf{x}_i \leq \mathbf{b}_i\} \quad (i=1, \dots, q)$$

előírással definiáljuk. (Ezek természetesen olyan értelemben lehetségesek, hogy csupán a szektorfeltételeket vesszük figyelembe.) Az L_i halmazról a mi vizsgálatainkban eleve feltételezzük, hogy korlátos.³ Ez esetben az L_i olyan konvex poliédert jelent, amelynek csúcspontjai nem mások, mint az (1.2) alatt megadott egyenlőtlenségrendszer bázismegoldásai. Ha tehát a \mathbf{P}_i oszlopvektorai megegyeznek ezekkel a bázismegoldásokkal, akkor az L_i az

$$(1.3) \quad L_i = \{\mathbf{x}_i \mid \mathbf{x}_i = \mathbf{P}_i\mathbf{v}_i, \mathbf{v}_i \geq \mathbf{0}, \mathbf{1}^* \mathbf{v}_i = 1\} \quad (i=1, \dots, q)$$

alakban is felírható.

Felhasználva az (1.3) alatt megadott formulát, az (1.1) alatti feladat így alakítható át:

$$(1.4) \quad \begin{array}{lll} \mathbf{x}_0 \geq \mathbf{0}, & \mathbf{v}_1 \geq \mathbf{0}, \dots, & \mathbf{v}_q \geq \mathbf{0} \\ \mathbf{K}_0\mathbf{x}_0 + (\mathbf{K}_1\mathbf{P}_1)\mathbf{v}_1 + \dots + (\mathbf{K}_q\mathbf{P}_q)\mathbf{v}_q \leq \mathbf{b}_0 & & \\ & \mathbf{1}^* \mathbf{v}_1 & = 1 \end{array}$$

$$\mathbf{c}_0^* \mathbf{x}_0 + (\mathbf{c}_1^* \mathbf{P}_1)\mathbf{v}_1 + \dots + (\mathbf{c}_q^* \mathbf{P}_q)\mathbf{v}_q \rightarrow \max.$$

Ezt nevezzük az (1.1) alatti feladat, az ún. *eredeti feladat, transzformált alakjának*. A két feladat között egyfajta ekvivalencia áll fenn, mégpedig a következő tételnek megfelelő formában:

1. tétel: Ha az $(x_0^0, v_1^0, \dots, v_q^0)$ vektorrendszer optimális megoldása a transzformált feladatnak, akkor az $(x_0^0, x_1^0, \dots, x_q^0)$ vektorrendszer, ahol

$$x_i^0 = P_i v_i^0 \quad (i=1, \dots, q),$$

optimális megoldása az eredeti feladatnak.

Bizonyítás: Az állítás egyszerűen abból következik, hogy az (1.4)-et az (1.1)-ből az $x_i = P_i v_i$ transzformációval származtattuk, figyelembe véve persze azt is, hogy $v_i \geq 0$ és $1^* v_i = 1$.

E tétel szerint az eredeti feladat megoldása visszavezethető a transzformált feladat megoldására. Gyakorlati szempontból azonban ennek a lehetőségnek közvetlen felhasználása kilátástalan vállalkozás lenne. Egy konkrét feladat esetén ugyanis az (1.4) felírásához, szükség lenne a P_1, \dots, P_q mátrixok előállítására, ami még kisebb feladatok esetén is lényegesen nagyobb erőfeszítést igényelne, mint az (1.1) azonnali megoldása az általános szimplex módszerrel.

Az alkalmazott transzformációra támaszkodva mégis nyerhetünk hatékony algoritmust, az ún. *dekompozíciós* eljárást.

Ehhez szükségünk lesz az (1.4) alatti feladat duálisára:

$$(1.5) \quad \begin{aligned} s &\geq 0, & y_1 &\in E_1, \dots, y_q &\in E_q \\ s^* K_0 & & & & \geq c_0^* \\ s^* (K_1 P_1) + y_1 1^* & & & & \geq c_1^* P_1 \end{aligned}$$

$$\begin{aligned} s^* (K_q P_q) & + y_q 1^* \geq c_q^* P_q \\ s^* b_0 + y_1 + \dots + y_q & \rightarrow \min. \end{aligned}$$

Az s itt úgy értelmezhető, mint a központi erőforrások *árnyékarvektora*, az y_1, \dots, y_q skalárok pedig, mint bizonyos *gazdasági mutatók* az egyes szektorok számára.

A bemutatandó módszernek az az alap gondolata, hogy kiindulunk a transzformált feladat egy redukált változatából, és ezt lépésről lépésre addig bővítjük, míg optimális megoldáshoz nem jutunk. A redukált változat annyit jelent, hogy a teljes P_i mátrixból csupán néhány oszlop áll rendelkezésünkre.⁴ A P_i -nek ezt a redukált alakját \hat{P}_i -vel fogjuk jelölni, s ugyanekkor a megfelelő „gyakorisági” vektort \hat{v}_i -vel. Most tegyük fel, hogy a t-edik iterációban az (1.4) alábbi redukált változata áll előttünk:

$$(1.6) \quad \begin{aligned} x_0 &\geq 0, & \hat{v}_1 &\geq 0, \dots, & \hat{v}_q &\geq 0 \\ K_0 x_0 + (K_1 \hat{P}_1) \hat{v}_1 + \dots + (K_q \hat{P}_q) \hat{v}_q & \leq b_0 \\ 1^* \hat{v}_1 & & & & & = 1 \end{aligned}$$

$$\begin{aligned} & 1^* \hat{v}_q = 1 \\ c_0^* x_0 + (c_1^* \hat{P}_1) \hat{v}_1 + \dots + (c_q^* \hat{P}_q) \hat{v}_q & \rightarrow \max. \end{aligned}$$

Azt feltesszük, hogy ennek van optimális megoldása. Ez esetben az erős dualitási tétel értelmében van optimális megoldása a megfelelő duális feladatnak is. Ha a duális feladattal optimális megoldását az

$$(\mathbf{x}_{0t}, \hat{\mathbf{v}}_{1t}, \dots, \hat{\mathbf{v}}_{qt}; \mathbf{s}_t, \mathbf{y}_{1t}, \dots, \mathbf{y}_{qt})$$

vektorrendszer mutatja, akkor, ugyancsak az erős dualitási tétel szerint

$$(1.7) \quad \mathbf{c}_0^* \mathbf{x}_{0t} + (\mathbf{c}_1^* \hat{\mathbf{P}}_1) \hat{\mathbf{v}}_1 + \dots + (\mathbf{c}_q^* \hat{\mathbf{P}}_q) \hat{\mathbf{v}}_q = \mathbf{s}_t^* \mathbf{b}_0 + \mathbf{y}_{1t} + \dots + \mathbf{y}_{qt}.$$

Adott esetben a redukált feladat optimális megoldásából következtethetünk az eredeti feladat optimális megoldására is. Erre vonatkozik a

2. tétel: *Ha az $(\mathbf{s}_t, \mathbf{y}_{1t}, \dots, \mathbf{y}_{qt})$ vektorrendszer lehetséges megoldása az (1.5)-nek, akkor az $(\mathbf{x}_{0t}, \mathbf{x}_{1t}, \dots, \mathbf{x}_{qt})$ vektorrendszer, ahol*

$$\mathbf{x}_{it} = \hat{\mathbf{P}}_i \hat{\mathbf{v}}_{it} \quad (i=1, \dots, q),$$

optimális megoldása az (1.1)-nek.

Bizonyítás: Az oszlopok esetleges átrendezésével a \mathbf{P}_i a $\mathbf{P}_i = [\hat{\mathbf{P}}_i, \tilde{\mathbf{P}}_i]$ módon partícionálható. Ezt figyelembe véve megkonstruáljuk a $\mathbf{v}_{it}^* = [\hat{\mathbf{v}}_{it}, \mathbf{0}^*]$ vektort, ahol a $\mathbf{0}^*$ blokk komponenseinek száma megegyezik a \mathbf{P}_i oszlopainak számával. Ilyen körülmények között világos, hogy az $(\mathbf{x}_{0t}, \mathbf{v}_{1t}, \dots, \mathbf{v}_{qt})$ lehetséges megoldása az (1.4)-nek sőt a tételben megfogalmazott kikötés és az (1.7) szerint egyúttal optimális megoldása is.⁵ Ekkor pedig az 1. tétel alapján már nyilvánvaló állításunk helyessége.

Gyakorlatilag azonban még ez az út sem járható közvetlenül. Azt a kérdést ugyanis, hogy az $(\mathbf{s}_t, \mathbf{y}_{1t}, \dots, \mathbf{y}_{qt})$ vektorrendszer lehetséges megoldása-e az (1.5)-nek, csak úgy tudnók eldönteni, ha ismernők az (1.5)-öt. S mi éppen e feladat megkonstruálását kívánjuk elkerülni. Egyszerűbb lehetőség is kínálkozik. Ennek érdekében definiáljuk az ún. *szektorfeladatot*. Az i -edik szektorfeladat a következő:

$$(1.8) \quad \begin{aligned} \mathbf{x}_i &\geq \mathbf{0} \\ \mathbf{A}_i \mathbf{x}_i &\leq \mathbf{b}_i \quad (i=1, \dots, q) \\ z_i &= (\mathbf{c}_i^* - \mathbf{s}_i^* \mathbf{K}_i) \mathbf{x}_i \rightarrow \max. \end{aligned}$$

Mivel

$$(\mathbf{c}_i^* - \mathbf{s}_i^* \mathbf{K}_i) \mathbf{x}_i = \mathbf{c}_i^* \mathbf{x}_i - \mathbf{s}_i^* (\mathbf{K}_i \mathbf{x}_i),$$

azért a szektorfeladat célfüggvénye úgy értelmezhető, hogy a $\mathbf{c}_i \mathbf{x}_i$ skaláris szorzatnak megfelelő gazdasági eredményből levonjuk a termeléshez felhasznált központi erőforrások értékét, mégpedig az \mathbf{s}_i -ben megadott árnyekáron számítva. Mivel az L_i korlátos, ennek a feladatnak van optimális megoldása. Legyen $\hat{\mathbf{x}}_{i,t+1}$ *optimális bázismegoldás*.⁶ Ha az optimális függvényértéket z_{it} -vel jelöljük, akkor

$$z_{it} = (\mathbf{c}_i^* - \mathbf{s}_i^* \mathbf{K}_i) \hat{\mathbf{x}}_{i,t+1}.$$

A z_{it} ismeretében már könnyen felelhetünk az előbb megfogalmazott kérdésre.

3. tétel: *Ha minden $i=1, \dots, q$ indexre nézve $z_{it} \leq \mathbf{y}_{it}$, akkor az $(\mathbf{s}_t, \mathbf{y}_{1t}, \dots, \mathbf{y}_{qt})$ vektorrendszer lehetséges megoldása az (1.5)-nek, vagyis a 2. tételben megadott $(\mathbf{x}_{0t}, \mathbf{x}_{1t}, \dots, \mathbf{x}_{qt})$ vektorrendszer optimális megoldása az (1.1)-nek.*

Bizonyítás: Az kézenfekvő, hogy az

$$\mathbf{s}_i^* \mathbf{K}_0 \geq \mathbf{c}_0^*$$

egyenlőtlenség teljesül. Azt kell még megmutatnunk, hogy fennáll az

$$(1.9) \quad s_i^*(K_i P_i) + y_{it} 1^* \geq c_i^* P_i,$$

reláció is minden $i=1, \dots, q$ esetén. Ennek megmutatására abból indulunk ki hogy bármely $x_i \in L_i$ mellett

$$(c_i^* - s_i^* K_i) x_i \leq z_{it}.$$

Így az $x_i = P_i v_i$ relációból és a $z_{it} \leq y_{it}$ feltételből azonnal következik, hogy

$$(c_i^* - s_i^* K_i) P_i v_i \leq y_{it}.$$

Mivel ennek minden olyan v_i -re teljesülni kell, ahol $v_i \geq 0$ és $1^* v_i = 1$, azért fennáll a

$$(c_i^* - s_i^* K_i) P_i \leq y_{it} 1^*$$

egyenlőtlenség is.⁷ S az ekvivalens az (1.9) alatti relációval.

Emlékeztetünk arra, hogy az $\hat{x}_{i, t+1}$ bázismegoldása (persze optimális megoldása is) az (1.8) alatti feladatnak. Így az $x_{i, t+1}$, mindenképpen szerepel a P_i oszlopvektorai között. Fontos kérdés számunkra, nem szerepel-e ugyanez a vektor a redukált \hat{P}_i mátrixban is. Erre vonatkozik a

*4. tétel: Ha $z_{it} > y_{it}$, akkor az $\hat{x}_{i, t+1}$ nem szerepelhet a P_i oszlopvektorai között.
Bizonyítás: Az adott feltétel mellett ugyanis*

$$(c_i^* - s_i^* K_i) \hat{x}_{i, t+1} > y_{it},$$

azaz

$$s_i^* K_i \hat{x}_{i, t+1} + y_{it} < c_i^* \hat{x}_{i, t+1}.$$

S ez ellentmond annak, hogy az $(s_{1t}, y_{1t}, \dots, y_{qt})$ megoldása az (1.6) alatti redukált feladat duálisának.

Az eddigiek alapján már megfogalmazhatjuk a dekompozíciós eljárás algoritmusát. Tegyük fel, hogy a t -edik iterációnál tartunk, ahol $t=1, 2, \dots$. A megfelelő redukált feladat legyen éppen az (1.6) alatti. Ennek – mint tudjuk – megoldhatónak kell lennie.

1. lépés: Megoldjuk az (1.6) alatti feladatot, az ún. *központi feladatot*. Legyen az optimális megoldás az

$$(x_{0t}, \hat{v}_{1t}, \dots, \hat{v}_{qt}; s_{1t}, y_{1t}, \dots, y_{qt})$$

vektorrendszer.

2. lépés: Megoldjuk a (1.8)-nak megfelelő szektorfeladatokat. Az optimális bázismegoldást $x_{i, t+1}$ -gyel, a megfelelő függvényértéket pedig z_{it} -vel jelöljük.

3. lépés: Ha $z_{it} \leq y_{it}$ minden $i=1, \dots, q$ mellett, akkor az algoritmust befejezzük. Az optimális megoldást a 2., ill. a 3. tétel alapján állítjuk elő. Ha a $z_{it} \leq y_{it}$ reláció nem teljesül minden i -re, akkor következik a 4. lépés.

4. lépés: Minden olyan i -re nézve, ahol $z_{it} > y_{it}$, a \hat{P}_i helyébe a $[\hat{P}_i, x_{i, t+1}]$, mátrixot írjuk. Egyéb esetben a \hat{P}_i változatlan marad. Ezután – figyelembe véve a $t=t+1$ relációt – rátérünk a következő iterációra.

Hátra van még az első iteráció kérdése. Ha normál feladatról van szó, akkor minden i -re nézve indulhatunk a $P_i=0$ mátrixszal, hiszen ez esetben a nulvektor minden szektorprogramban optimális megoldást jelent. S mivel minden feladat normálfeladatra vezethető vissza, ezzel az indulás problémáját is elintéztük.

5. tétel: Az algoritmus véges.

Bizonyítás: Ha a t -edik iterációban nem nyerünk optimális megoldást, akkor a 4. lépés szerint minden olyan \hat{P}_i mátrixot bővítünk, ahol $z_{it} > y_{it}$. Az új vektor, az $x_{i, t+1}$, a 4. tétel értelmében nem szerepel a \hat{P}_i -ben. Így, ha előbb nem jutunk megoldáshoz, véges számú lépésben el kell jutnunk az (1.4) alatt transzformált feladathoz. S ebből már következik állításunk helyessége.

Az eddigiekben azt hangsúlyoztuk, hogy el akarjuk kerülni a transzformált feladat rendkívül fáradságos megoldását, sőt még a konkrét megfogalmazását is. Az 5. tétel bizonyításánál úgy tűnhet – szembekerültünk ezzel a törekvéssel. De nem erről van szó. Csupán arról, hogy az algoritmus végességét minden eshetőségre számítva bizonyítsuk. Az ismertett eljárással kapcsolatban meg kívánjuk jegyezni a következőket:

a) Ha történetesen ismerjük az (1.1) egy lehetséges $(\bar{x}_0, \bar{x}_1, \dots, \bar{x}_q)$ megoldását, akkor indulhatunk a

$$\hat{P}_1 = \bar{x}_1, \dots, \hat{P}_q = \bar{x}_q$$

redukált mátrixszal is. Még akkor is, ha az $\bar{x}_1, \dots, \bar{x}_q$ nem csúcspontja a szektorprogramoknak. Ez nyilván nem érinti az algoritmus alkalmazását, ha a továbbiakban az adott előírásoknak megfelelően járunk el.

b) A központi feladat megoldásánál legjobb az ún. *felsőkorlát módszert* alkalmazni.

c) A szektor-feladatok megoldását nagymértékben megkönnyítheti az a tény, hogy a feltételek változatlanok maradniak, csupán a célfüggvény változik. (Célszerű itt is a módosított szimplex-módszert alkalmazni).

d) A módszer, mint már említettük, könnyen kiterjeszhető arra az esetre is, amikor az L_i nem korlátos. Ezzel a kérdéssel azonban mi nem foglalkozunk, mert gyakorlati jelentősége elhanyagolható.

2. EGYÉB DEKOMPOZÍCIÓS ELJÁRÁSOK

Az előző pontban ismertetett D–W dekompozíciós eljárás mellett még mintegy 70 egyéb dekompozíciós módszer látott eddig napvilágot. E nagyszámú eljárás kidolgozását az (1.1) típusú, nagyméretű optimumszámítási feladatok számítógépes megoldásának problémái tették szükségessé. Idővel azonban a számítástechnikai problémákról a figyelem átterelődött az (1.1) probléma közgazdasági jelentőségére és a módszerek olyan lehetséges közgazdasági interpretációjára, amely lehetővé teszi egyes közgazdasági folyamatok, mint pl. a tervezés modellezését, ill. elemzését. Ez a tény indokolja, hogy röviden összefoglaljuk a dekompozíciós módszerek közös jellemzőit, majd pedig kifejtjük a BENDERS-féle algoritmust. E módszer bemutatását az igazolja, hogy számítógépes realizációja igen kedvező tapasztalatokat mutat, ami nem állítható egyértelműen a módszerek többsége esetében.

A D–W módszernél vázolt megoldási menet elemei fellelhetőek az egyéb dekompozíciós módszerek legtöbbszörénél. Ezen elemek összefoglalásához a következő közös jellemzőkből kell kiindulni:⁸

a) Az *eredeti* (1.1) feladatot átalakítjuk (dekomponáljuk) az (1.4) típusú *transzformált feladatra* és az (1.8) típusú *szektorfeladatokra*, ami által a megoldás kisebb, könnyebben kezelhető feladatokra vezethető vissza. Ez az ún. *dekompozíciós szabály*.

b) Az (1.4) és (1.8) típusú feladat közötti kapcsolat megteremtésére megadható egy ún. *megoldási stratégia*.

c) Az (1.4) és (1.8) típusú feladatok között meghatározott *információáramlás* van.

d) Az algoritmusok *iterációk sorozatából* állnak.

Az a) alatti *átalakítás* vagy más néven *manipuláció* az eredeti feladaton lehet:

- dualizálás,
- belső linearizálás,
- külső linearizálás,
- vetítés.

Ezek célja a felbontás, izolálás és a közelítés. A következő táblázat csak néhány ismer-
tebb dekompozíciós módszert soroltunk be, feltüntetve az alkalmazott manipulációkat:

	Módszer / Manipuláció	Dualizálás	Belső lineari- záció	Külső lineari- záció	Vetítés
1.	Abadie-Williams		+		
2.	Benders			+	+
3.	Dantzig-Wolfe		+		
4.	Kate		+		
5.	Rosen	+			+
6.	Weitzman			+	+

A b) alatt említett megoldási stratégiák száma igen nagy, ezért csak a legfontosabbakat említjük:

- relaxáció,
- lépcsőzetes közelítés,
- restrikció.

Az első táblázatba foglalt módszerek a következő megoldási stratégiákat alkalmazzák a szektorproblémák megoldásánál:

	Módszer / Stratégia	Relaxáció	Lépcsőzetes közelítés	Restrikció
1.	Abadie-Williams	+		
2.	Benders		+	
3.	Dantzig-Wolfe			+
4.	Kate		+	
5.	Rosen	+	+	
6.	Weitzman		+	

A felsorolt manipulációk és megoldási stratégiák párosítása lehetővé teszi a dekompozíciós módszerek osztályokba sorolását. Mivel valamely stratégia általában több manipulációval is párosítható, s ezen keretekben nem célunk valamennyi dekompozíciós módszert osztályokba sorolni,⁹ ezért ezzel a kérdéssel tovább nem is foglalkozunk. Inkább a c) jellemző – az *információáramlás* – szerint foglaljuk össze az előbbi táblázatokban már ismertetett módszereket. Az áttekintés az információcsere közgazdasági tartalmának megfelelően történik, két csoportra osztva a módszereket. (Lásd a következő oldalon található táblázatot.)

Most pedig térjünk át a BENDERS-féle particióis v. vetítési módszerre. Már a módszer nevéből adódik, hogy az eredeti feladat felbontásánál a vetítési manipulációt alkalmazzuk.

Ezáltal jutunk egyszerűbb feladathoz. Ezt úgy érzük el, hogy a változók egy részét átmenetileg rögzítjük.

Sorszám	Szerzők	Az eljárás megnevezése*	A publikáció időpontja	Szakirodalmi hivatkozás	Információáramlás a központból a szektorba	Információáramlás a szektorból a központba
1.	Abadie, J.-Williams, A. C.	Duális dekompozíciós módszer	1963	"Dual and Parametric Methods in Decomposition", in Graves, R. L. - Wolfe, P. (ed.): Recent Advances in Mathematical Programming, New York: McGraw-Hill, 1963.		
2.	Benders, J. F.	Particionálási módszer	1962	"Partitioning Procedures for Solving Mixed-Variable Programming Problems", Numerische Mathematik, 4. évf. (1962) 238-252. l.	A központi termékek és erőforrások árnyékát	A központi termékek és erőforrások árgépgált kereslete és kínálata
3.	Dantzig, G. B. - Wolfe, P.	Dekompozíciós módszer	1960	"Decomposition Principle for Linear Programs", Operations Research, 8. évf. (1960) 101-111. l. "The Decomposition Algorithm for Linear Programs", Econometrica, 29. évf. (1961) 767-768. l.		
4.	Rosen, J. B.	Primális particionáló programozás	1964	"Primal Partition Programming for Block Diagonal Matrices", Numerische Mathematik, 6. évf. (1964) 250-260. l.		
5.	Kate, A. T.	Direkt disztribúciós módszer	1970	"Decomposition of Linear Programs by Direct Distribution" (sokszorosítva), Rotterdam: Netherland School of Economics, 1970.	A központi termékek és erőforrások input-keresetinek output-feladatainak allokációja	A központi termékek és erőforrások árnyékát
6.	Weitzman, M.	Többszintű tervezés termelési feladatokkal	1970	"Iterative Multi-level Planning with Production Targets", Econometrica, 38. évf. (1970) 50-55. l.		

* Az első csoport (1-4. dekompozíciós eljárások) olyan információáramlási folyamatot képvisel, amikor a központ az erőforrásait közvetett korlátfelosztással biztosítja a szektoroknak. A második csoportba sorolt dekompozíciós eljárások a közvetlen korlátfelosztást alkalmazzák.

Induljunk ki a

$$(2.1) \quad \begin{aligned} s^0, \quad u_1^0, \quad u_2^0 &\geq 0^0 \\ -s^0 K_0 &\leq -c_0^0 \\ -s^0 K_1 - u_1^0 A_1 &\leq -c_1^0 \\ -s^0 K_2 - u_2^0 A_2 &\leq -c_2^0 \\ -s^0 b_0 - u_1^0 b_1 - u_2^0 b_2 &= z \rightarrow \max. \end{aligned}$$

feladatból, amely azon feltevésen alapszik, hogy a rendszer a központon kívül még 2 szektort ölel fel.¹⁰ E feladat duálisa a

$$(2.2) \quad \begin{aligned} x_0, \quad x_1, \quad x_2 &\geq 0 \\ -K_0 x_0 - K_1 x_1 - K_2 x_2 &\geq -b_0 \\ -A_1 x_1 &\geq -b_1 \\ -A_2 x_2 &\geq -b_2 \\ -c_0^0 x_0 - c_1^0 x_1 - c_2^0 x_2 &= v \rightarrow \min. \end{aligned}$$

Ez nem más, mint a (1.1) feladat kétszektoros esetben, tehát alkalmazható most is a D-W dekompozíciós eljárás:

a) Feltételezzük az (1.2)-höz hasonlóan, hogy az

$$L_i = \{x_i \mid x_i \geq 0, -A_i x_i \geq -b_i\} \quad (i=1,2)$$

poliéder nem üres, illetve, hogy az

$$S = \{s^0 \mid s^0 \geq 0^0, -s^0 K_0 \leq -c_0^0\}$$

poliéder korlátos.

b) Felírjuk az (1.3) alapján az (1.4) alakú transzformált feladatot, vagyis a

$$(2.3) \quad \begin{aligned} x_0, \quad v_1, \quad v_2 &\geq 0 \\ -K_0 x_0 - (K_1 P_1) v_1 - (K_2 P_2) v_2 &\geq -b_0 \\ -1^0 \quad v_1 &= -1 \\ -1^0 \quad v_2 &= -1 \\ -c_0^0 x_0 - (c_1^0 P_1) v_1 - (c_2^0 P_2) v_2 &\rightarrow \min. \end{aligned}$$

feladatot, melynek az S poliéder korlátossága folytán van lehetséges megoldása.

c) Az (1.8)-nak megfelelő szektorfeladat a

$$(2.4) \quad \begin{aligned} x_i &\geq 0 \quad (i=1,2) \\ -A_i x_i &\geq -b_i \\ -(c_i^0 - s_i^0 K_i) x_i &\rightarrow \min. \end{aligned}$$

feladat, ahol az s_i a (2.3) duálisának optimális megoldásából adódik a t-edik iterációban.

A BENDERS-féle dekompozíciós eljárás során a (2.3) és a (2.4) helyett a duálisát oldjuk meg.¹¹ A (2.3) duálisa a

$$(2.5) \quad \begin{aligned} s^0 &\geq 0, \quad y_1 \in E_1, \quad y_2 \in E_2 \\ -s^0 K_0 &\leq -c_0^0 \end{aligned}$$

$$(2.5) \quad \begin{aligned} -s^* K_1 P_1 - y_1 1 &\leq -c_1^* P_1 \\ -s^* K_2 P_2 &\quad y_2 1 \leq -c_2^* P_2 \\ -s^* b_0 &\quad -y_1 \quad -y_2 \rightarrow \max. \end{aligned}$$

feladat,¹² melynek az S korlátosságából kifolyólag vagy van optimális megoldása, vagy nincs lehetséges megoldása. Mivel a (2.3) feladatnak mindig van lehetséges megoldása, így a második lehetőség csak olyan esetben jelentkezhet, amikor a (2.3) feladat nem korlátos, és ezért az eredeti (2.1) feladatnak sincs lehetséges megoldása.

A (2.4) feladat duálisa az

$$(2.6) \quad \begin{aligned} u_i^* &\geq 0^* \quad (i=1,2) \\ -u_i^* A_i &\leq -(c_i^* - s_i^* K_i) \\ u_i^* b_i &\rightarrow \max. \end{aligned}$$

feladat, melynek vagy van optimális megoldása vagy nincs lehetséges megoldása,¹³ mert az L_i nem üres voltából következik; hogy a (2.4) feladatnak minden s^* mellett van lehetséges megoldása.

Az eddigiek alapján már megfogalmazhatjuk a BENDERS-féle dekompozíciós eljárást algoritmusát:

0. lépés: Induláskor tekintjük a (2.5)-ből leválasztható

$$(2.7) \quad \begin{aligned} s^* &\geq 0^* \\ -s^* K_0 &\leq -c_0^* \\ -s^* b_0 &\rightarrow \max. \end{aligned}$$

feladatot, és feltételezzük, hogy $z = -\infty$, $v = +\infty$.

1. lépés: Ha $z_i = v_i$, akkor az eljárás véget ér: a z_i -ét meghatározó (s_i, u_{ii}) az eredeti (2.1) feladat optimális megoldása lesz. Ha $z_i < v_i$, akkor megoldjuk a (2.7) ill. a (2.5) alatti feladatot. Amennyiben nincs lehetséges megoldás, akkor az eljárás véget ér, mert a (2.2) feladat nem korlátos és (2.1) feladatnak nincs lehetséges megoldása. Ha van lehetséges megoldás, akkor van (s_i, y_{ii}) optimális megoldás is z_i célfüggvényértékkel.

2. lépés: Megoldjuk a (2.6) feladatot. Ha van optimális megoldás,¹⁴ akkor az legyen u_{ii} . Ugyanakkor legyen P_{ii} a (2.4) feladat egy bázismegoldása és bővítsük a (2.7) feladatot a (2.5)-nek megfelelően, majd folytassuk az 1. lépéstől.

A BENDERS-féle eljárás közvetlenül követi a D-W eljárást, de a duális feladatra alkalmazva a lépéseket. A két eljárás tehát egymásnak „duálisa”, mert az alapvető különbség lényegében abban áll, hogy a központi és a szektorfeladatok egymásnak „duálisai”.

3. UTÓSZÓ

Mivel jelen keretek között több módszerről már nem lehet bővebben szó, valamint a módszerek közgazdasági interpretációjáról és alkalmazásáról sem, ezért az érdeklődő olvasó figyelmébe ajánljuk az irodalomból a [2], ill. [4] munkákat.

Jegyzetek

- ¹ Idővel nem változott az igények intenzitása, csak tartalma.
- ² Ezt Dantzig és Wolfe közösen dolgozta ki [1]. Ezért szoktak D–W dekompozícióról beszélni.
- ³ Ez a gyakorlatban mindig biztosítható. Elméletileg persze érdeklődésre számíthat az az eset is, amikor az L_i nem korlátos.
- ⁴ A P_i több ezer oszlopot is tartalmazhat, s lehet, hogy a számítások során ennek csak kis részét kell igénybe venni.
- ⁵ Ez az erős dualitási tétel következménye.
- ⁶ Mint tudjuk, ha van optimális megoldás, akkor van optimális bázismegoldás is.
- ⁷ Ezt az előbbiből úgy nyerjük, hogy a v_i helyébe rendre behelyettesítjük az e_1, e_2, \dots egységvektorokat.
- ⁸ Az összefoglaló [2] alapján készült.
- ⁹ Ez különben is nehezen kivitelezhető feladat, mert vannak olyan módszerek is, amelyek nem vehetők alá a felsorolt manipulációk és stratégiák párosításának.
- ¹⁰ Az (1.1) feladat közgazdasági interpretációját továbbra is feltételezzük, azzal, hogy most $i=1,2$. (Szükség esetén a tárgyalás kiterjeszhető tetszés szerinti számú szektorra.)
- ¹¹ Ez megengedett művelet, amennyiben a duális feladat megoldhatatlanságából következtetni lehet az eredeti feladat sorsára.
- ¹² Ez itt az ún. központi feladat.
- ¹³ Ez esetben van L_i -ben olyan q_i extrémális irány, amelyre $(c_i^* - s_i^* K_i) q_i < 0$.
- ¹⁴ Ha nincs lehetséges megoldás, akkor érvényes az előbbi lábjegyzet, illetve (2.7) feladat bővítése a (2.5)-nek megfelelően az extrémális irányra vonatkozó feltétellel.

Irodalom

1. Dantzig, G.B.–Wolfe, P., „Decomposition Principle for Linear Programs”, *Operations Research*, 1960/1, 101–112.
2. Geoffrion, A.M., „Elements of Large-Scale Mathematical Programming”, *Management Science*, 1970/11, 652–691.
3. Korna, J.: Gondolatok a többszintű tervezési rendszerekről. *Közgazdasági Szemle*, 1971/9. 1047–1065.
4. Sorad, Dj.: Višenivosko planiranje u poslovnom sistemu primenom metoda dekompozicije. Institut za informatiku i organizaciju, Subotica, 1982.

Rezime

O metodima za rešavanje velikih problema linearnog programiranja

U poslednjih dvadeset godina pojavio se veoma veliki broj metoda za rešavanje velikih problema linearnog programiranja. Pojavu ovih metoda su najpre uslovlili mali kapaciteti računara, a zatim potreba za smanjenjem vremena za rešavanje i s tim povezano smanjenje troškova.

Svi metodi u ovoj oblasti se mogu podeliti u dve grupe:
1) postupci bazne manipulacije
2) postupci dekompozicije.

U ovom radu je dat osvrt na drugu grupu metoda, koji su ispunili, ne samo uslove zbog kojih su se pojavili, već su obogatili i repertoar mogućnosti primene linearnog programiranja – naročito u oblasti planiranja. Razmatranja (sa dokazima) posebno obuhvataju metod D–W i metod BENDERSA, odnosno njihovu međusobnu vezu.

Summary

On Methods of Solving Some Great Problems of Linear Programming

Last twenty years great number of methods have appeared to solve some big problems of linear programming. The appearance of these methods was caused by the small capacity of computers, and demand for timesaving and cutting the expences.

All methods in this branch can be devided into two groups

- 1) procedures of basic manipulation,
- 2) procedures of decomposition.

This work is a review of the second group of methods, which have not only fulfilled the requirements but also have enriched the repertoire of application possibilities of linear programming – mostly on the field of planning. The discussion (with the evidences) contents the D–W method, and the method of BENDERS, such as their mutual connection.

Kovač Žnideršič Ružica

A JELENLEGI TÁRSADALMI VÁLSÁGOK ZORAN VIDA KOVIĆ ELEMZÉSEIBEN*

Dr. Zoran Vidaković könyve a hazai marxista gondolkodás újabb fontos állomását jelenti, s különösen jelentősek a marxi elméleti-történelmi megismerés jelen világunkra történő vonatkozásai. Ennek kimutatása a ma embere fejlődését előremozdító elméletnek és történelmi tapasztalatainak a kiemelésével kezdődik, majd a kapitalista termelés és a munkaerő-felhasználás ellentmondásaival folytatódik, s végül az emberi tevékenység és a szükségletek szociális erejéről szóló elmélettel — a marxi forradalmi gondolkodás központi kérdésével — zárul. A könyvnek két alaptétele van. Az első a világnak a történelmi eseményeken belüli egységes voltáról szól. (A társadalmi akciók mindenütt csupán abban az esetben lesznek eredményesek és járnak radikális változásokkal, ha a világban történő globális eseményeknek a figyelembevételével alkalmazzák őket.)

A második tétel rámutat arra, hogy a társadalmi struktúra és az emberek, emberi közösségek közötti általános ellentétek megoldhatatlanok az emberek autonóm, radikális, kollektív cselekedetének felszabadítása, valamint individuális indítékai, szükségleteik és képességeik felszabadítása nélkül. „Korunk történelmi erőinek összecsapása borotvaélre állította — és ezzel egyformán lehetővé tette a felemelkedést és a bukást is — az emberi létezés értelmét és feltételeit, az emberi nem és az egyedek alkotásaiban kikristályosodott anyagi és szellemi értékek létezését.” (6. o.) A szerző szerint alapvető feladat az emberek és az emberi közösségek tényleges társadalmi hatalmának elméleti-történelmi bizonyítása. Korunk gazdag tapasztalatai nemcsak a marxi állításokat és feltételezéseket támasztják alá, de e tapasztalatok segítségünkre vannak a Marxtól öröklött elméleti-történelmi módszerek megvitatásában is. Napjaink proletariátusának harcában létrejött a történelmi erő, mely — a szerző szavaival — „...szöges ellentéte az elidegenedett struktúráknak: az emberi emancipáció gyakorlata, az emberek tendenciózusan autonóm gyakorla-

* Zoran Vidaković: Marks i savremeni svet. Partizanska knjiga, Ljubljana, OOUR Izdavačko-publicistička delatnost, Beograd, 1981.

ta, mely az egyéni és kollektív kisajátítást, valamint az ember és környezete univerzális és szabad fejlődését célozza”.

A könyvnek e két alaptétele — a világban zajló eseményeknek, az elnyomó struktúráknak és a felszabadító gyakorlatnak az együttese, valamint az ember és a világ fejlődésének fő ellentmondásai — között húzódik meg a szerző elméleti értekezése és argumentumainak vezérfonala. Ahogyan könyvében kiemeli „ez az emberiségnek mint egésznek és az embernek mint egyénnek a relációja”. Alapos elemzését végzi az emberi képességek, szükségletek és aspirációk egyetemes fejlődési tendenciájából kinövő forradalmi osztálynak, a proletariátusnak, a kapitalista struktúráktól történő, történelmileg feltételezett emancipáció gyakorlatának kritikáját. A szerző szerint a modern proletariátus az egyetemes emberi felszabadulás hirdetője lesz, megszűnik a kapitalista társadalmon belül osztályként, annak termékeként létezni, „a proletariátus tengelye lehet az emberiségnek, egybegyűjtője és megsokszorosítója minden olyan erőnek, mely azokat az embereket szolgálja, akiknek ilyen világra van szükségük, és akik *a fellemlelkedés küszöbén és az elbukás peremén ezt választják*”.

(9. o.)

Könyvén dolgozva a szerző hangsúlyozza: rohamosan mélyül korunk válsága, de annak a „marxizmusnak” a válsága is, mely képtelen volt arra, hogy túlhaladja a tegnapi világot és közelebb kerüljön a mához. Éppen ezért méltó figyelemre a mű, hisz a szerző új kérdéseket vet fel, azokat az álláspontokat érinti, amelyek lehetővé teszik a mai világ eseményeinek teljes és megbízható megismerését. Az emberiség napjainkban a marxizmus ellentmondásaitól, a szocializmus válságától terhes, a szocializmusétól nemcsak mint társadalmi rendszerétől, hanem mint történelmi mozgalmától is. Ha képtelenné lennénk ezeknek az ellentmondásoknak, valamint a meghaladásukra törő lehetőségeknek a megértésére, elveszíténénk a polgári társadalom válságáról és a szocialista alternatívákban rejlő lehetőségekről szóló elméleti támpontjainkat.

A szerző értekezésének alapvető célja rámutatni „a marxi üzenet eszenciális tartalmára és korunk proletariátusa radikális osztályharcának a fő momentumaira.” (267. o.)

A könyv módszeres és kimerítő ismertetője a modern világ dialektikájáról szóló marxi értelmezésnek, az alapvető ellentmondások aspektusainak, akárcsak ezen alapvető ellentmondások történelmi fejlődésének, az alienatio és dezalienatio alapvető ellentmondásokra vonatkozó dialektikájának, a proletár gyakorlat és a szocializmus kritikai elméletének, a polgári társadalom történelmi válságának, valamint a proletár gyakorlat és a korai szocializmus ellentmondásainak.

Felettébb érdekes a könyv *Út a konkrét igazság felé korunkban* című fejezete, melyben a szerző még egyszer kiemeli a marxi módszerek aktualitását, mégpedig a modern fejlődés dialektikájának elméleti koncepciójától a modern világ konkrét megismeréséig. Abban az igyekezetben, hogy a mai világ eseményei reprodukálásának módszerét levezesse, eljut a megállapításig, hogy korunk osztályainak és osztályharcának elméleti feldol-

gozásában egy közbülső szakaszt találhatunk, „hidat, a történelmi dialektika absztrakt kiindulópontja és a konkrét megismerés között”. A híd azért jön létre, mert a társadalmi lény változásának ellentmondásos tendenciáján keresztül a dialektika egységét fogja át, „a válságokon keresztül történő kibontakozását és megoldását az alapvető történelmi bonyodalmaknak, megoldását vagy megoldhatatlanságát a személyes ellentmondásoknak a megosztott világ mindkét részében, mindkét alapvető történelmi erő hordozóinak részéről, osztályharcukon keresztül”. (268. o.)

A proletariátus fejlődése és átalakulása című fejezetben a szerző rámutat, hogy a fejlődés mai szakaszát két momentum jellemzi: először, a dolgozó és kizsákmányolt lakosság legnagyobb részének erőteljes proletarizálódása, másodsor a különböző proletár és félproletár osztályok helyzete közötti nagy anyagi és szociális különbség. Az említett momentumok a kapitalista expanzióknak mint világfolyamatnak az eredményei: a termelés feltételeinek hirtelen, antagonisztikus társadalmisítása a nemzetközi és világtermelésnek, valamint a tőke akkumulációjának szolgálatában. „Amíg a dolgozó tömegek ellenállása jobbra csak passzív, osztályharcuk mindaddig kellőképpen nem artikulált, ennek következtében meg sem közelíti az emancipált, forradalmi jellegű szocialista gyakorlatot — más szóval, mindaddig, amíg a dolgozó tömegek a proletarizálódás kohójában, emancipált osztályharc útján nem válnak forradalmi osztállyá — addig a kapitalizmus és a burzsoázia osztályharca döntő módon befolyásolja a proletár osztályok fejlődését és átalakulását.” (483. o.) A kapitalista termelési folyamat jelenlegi intenzív nemzetközi társadalmisításának pillanatában a tőke létrehozásának imperatívusa a dolgozó tömegek világméretű, extrém felosztásában rejlik, mint ahogyan a nemzetközi osztályuralom imperatívusát is a kizsákmányolt és a kizsákmányoló osztályok szociálpolitikai elkülönítésének tényében kell keresni. A szerző proletár szempontból elemzés alá veszi a nagy nemzetközi munkamegosztások egyikét, mely világviszonylatban szakadékot teremt a nagyvárosok és a függő viszonyban levő, neokoloniális országok proletariátusa, a tőke létrehozásában aktívan részvevő és a végletekig elszegényedett osztályok, az ipari és agrár munkaerő között. A második nagy nemzetközi munkamegosztás hierarchikusan különíti el, osztályokba sorolja az ipari dolgozókat, helyzetüknél fogva különböző rétegeket teremt a munkacső felhasználása és reprodukálása, anyagi, szociálpolitikai és egzisztenciális szempontból. Az ipari proletariátus rétegződésének több dimenziója van, és a különböző rétegek összefonódásával jönnek létre az „összetett szerveződések”. A szerző szerint ennek fő dimenziói a következők:

a) megosztás az ipari dolgozók között, akik munkájának értéke és ára, munkafeltétele és fogyasztása a tőke és a szabad burzsoá bérmunka közötti osztályharcban formálódik,

b) megosztás az olyan dolgozók között, akiknek munkaereje a kapitalista piac nemzetközi expanzióján belül használandó fel és újul meg, és az olyanok között, akiknek munkaereje elvileg a strukturált fejlődésen belül devalorizálódik,

c) megoszlás a tudományos-technológiai és a műszaki felkészültség szempontjából.

A fenti példákból kitűnik, hogy a munkások megoszlása nem a tökéltrehozás feltételeinek különbözőségéből ered, hanem a munkaerő felhasználásának különböző módozataiból. Ebből ered az „értéktöbblet megteremtésének különbözőségén alapuló fokozatos munkaerő-megosztás” tendenciája. „Hangsúlyozzuk, hogy az értéktöbblet termelésének alapján létrejövő fokozatos munkaerő-megosztás a kulcsa a nemzetközi munkamegosztásnak, és éppen e kulcs alapján történik az ipari dolgozók osztályának világméretű rétegeződése is.” (488. o.)

A munkaerő és a munkásság globális megosztottságának harmadik „produktuma” az, hogy az értelmiségi és nem manuális munkát végző bérmunkások nagy csoportját elválasztja az ipari és mezőgazdasági félproletár csoportoktól.

Az osztálykapitalizmus és a korai szocializmus válságai című fejezetben a mai világválság okait taglalja a szerző. A világválság okozói gazdasági és nem gazdasági eredetűek: a világ gazdasági válság, a nemzetközi politikai viszonyok válsága, valamint az emberi civilizáció és kultúra válsága. „Ezek a körülmények lehetővé teszik a polgári társadalmak reprodukálását vagy involúcióját, de lehetővé teszik a szocializmusnak mint világfolyamatnak a progresszív vagy regresszív tendenciáját is.” (707. o.)

A szerző rámutat arra, hogy e pusztító erejű válságtól az emberiséget csak úgy lehet megvédeni, ha harcolunk a munkaerő kihasználásának e történelmileg is retrográd jelensége ellen, és ha e harcban az anyagi termelés, az emberek és a társadalom szociálpolitikai és kulturális életének minden vonatkozásában új megoldásokat alkalmazunk. A korai szocializmus gazdasági válságának közvetlen okait — a szerző szerint — a rendszerek kialakulásának és működésének „mechanizmusában” kell keresni. „A lengyel társadalmat alapjaiban megrázkódtató válságok — amelyek egyébként tipikusak — nem küzdhetők le etatista viszonyokon alapuló gazdaságpolitikával és az ennek megfelelő politikai rendszerrel.” (708. o.) A lengyel tapasztalat alapján a szerző felteszi az igen összetett kérdést: Vajon ezek az ellentmondások, melyek e válságot előidézik analógiái-e a kapitalista gazdálkodás alapvető problémáinak? Abból a feltevésből indul ki, „hogy az etatista gazdálkodás során előállt gazdasági válságnak alapvető okai abban rejlenek, hogy itt a munkaerő felhasználása és reprodukálása a kapitalista termelési viszonyokhoz hasonló módon, mintegy azok továbbéltetésével történik”. (708. o.) Ezért a korai szocializmus országainak gazdasági válságaiban előállt különbségek annak következményei, hogy a felemás termelési mód és a társadalom osztálystruktúrájának szocialista átalakulása során lehetetlenné vált a fejlődés és megtorpanás sajátosan kapitalista dinamikája is. Az etatista gazdálkodási mód olyan mechanizmusokat alkalmaz, melyek közvetlenül idézik elő a gazdasági válság különböző formáit. Nemzetközi síkon a korai szocializmus országainak belső problematikáját az anyagi folyamatok nemzetközi társadalmasítása, valamint az osztóke politikai és ka-

tonai-politikai folyamatai szítják. Amennyiben a korai szocializmus országai nem erősödnek meg, nem alakítják ki a forradalmi gyakorlat védelmi mechanizmusát, s nem fejlesztik az átmeneti struktúrákra és rendszerekre vonatkozó kritikai akcióikat, akkor a visszafejlődés veszélye fenyegeti őket, ez pedig már a válság okait is magában rejt. A válság megnyilatkozási formái különfélék lehetnek, kezdve a sztálinizmustól, a kínai „kulturforradalmon” keresztül, a mély gazdasági megrázkódtatásokon át a hegemonista politikáig . . .

Lengyelország gazdasági válsága az etatista gazdálkodás ellentmondásainak és a kapitalista világ globális gazdasági válságának együttes következményeként jött létre. Mivel a munkásosztály és mozgalma specifikumának következtében képtelenek voltak az etatista társadalom gazdasági-politikai mechanizmusával kiküszöbölni a gazdasági válság belső okait, így „a lengyel termelésnek a nemzetközi termelési és tőkefelhalmozási folyamatokba történő intenzív integrációjában keresték a kiutat, ahelyett, hogy változtattak volna az etatista módszereken”. A lengyel társadalom megrázkódtatásai a korai szocializmus gazdasági válságának szociális-politikai válságba történő átmenetét tükrözik. Ilyen körülmények között ellentétes tendenciák jelentkeznek, egyfelől a történelmi-progresszív, forradalmi megoldások, másfelől az integrális represszív és involutív megoldások. „A lengyel tapasztalat felettébb indikatív a szocializmus történelmi fejlődése szempontjából, mely az etatista gazdálkodási mód ellentmondásaiban módfelett nagy akadályokra futott, és ez bénítólag hat rá, hisz a termelésnek ez a módja befolyásolja a szociális-politikai állapotokat is.” (711. o.)

A történelmi potenciált a munkásosztály, az anyagi és szellemi javak termelőinek egyéb csoportjai, valamint a társadalmi termelőerők tényezőinek összessége alkotja. A korai szocializmus etatista formái a felsorolt hajtóerők, egyfelől az érett és kiforrott emberi és társadalmi szükségletek, másfelől pedig a megakadályozott megvalósulások között hihetetlen feszültséget teremtettek. Lengyelországban a gazdasági és szociálpolitikai válság leleplezte azokat a szocialista mozdítóerőket, melyek az etatista „történelmi kompromisszum” burkában rejtettek. A szerző hangsúlyozza, hogy ez a burok elsősorban a termelés ellentmondásai végett pattant szét, gazdasági válságot idézve elő. Ennek a történelmi tapasztalatnak az értelmi reprodukálásakor tehát az ellentmondások elemzéséből kell kiindulni.

A *Védőbeszéd a radikális kérdésekért* című fejezetben a szerző kitér az emberek feletti társadalmi erőkre, akárcsak az autonóm szociális erők lehetőségeinek dilemmájára és a munkások forradalmi gyakorlatára. Három kérdése a termelés új, történelmi típusának genezisére, valamint a személyiség és a mozgalom kapcsolatára vonatkozik, s ebben benne foglaltatik a radikális kérdések lényege is, mellyel a szerző értekezését befejezi.

Az író szerint a klasszikus kritikai és forradalmi elmélet — a marxizmus — nagy próbatételnek van kitéve a felszabadulási lehetőségek mély-

rétegeibe történő lehatoláskor. „Az emberek nem várhatják el, hogy e kísérlet nélkülük történjen, hogy az elméleti gondolkodás és az eszmei-történelmi orientáció kész válaszokat és bizonyítékokat kínáljon fel nekik. Ellenkezőleg, a felismerések és eszmei képességek próbája autonóm felszabadító gyakorlatuk szerves része.” (896. o.)

Könyvében a szerző közli elméleti-történelmi általánosításait, és végül betekintést ad modern világunk problematikus kérdéseibe, majd megfogalmazza a tételt, miszerint a polgári társadalmak történelmi válságának, a korai szocializmusnak és a gyarmatellenes forradalmaknak kérdését nem lehet a heteronómia, az anyagi javak makrorendszerének technokratikus szervezetei és az öngazgatás közötti kompromisszummal megoldani. Mindebből az következik, hogy a válságot egyedül az emberek harcias és építő jellegű társulásával lehet leküzdeni. „Bebizonyítjuk, hogy az ilyen társulás csak az emberek és az emberi közösségek autonóm gyakorlásában valósítható meg, és hogy e gyakorlatról szóló feltételezések az újkori társadalmak történelmi dialektikáján, az emberi világ fejlődésén alapulnak, szemben az áru-tőke és az emberi tulajdonságok elidegenedésének folyamatával, akárcsak azt, hogy a mai elidegenedett és diabolikus nemzetközi termelési apparátus feletti ellenőrzést csak az elvszerű társulásban — nemcsak lokális közösségekben, de az egyetemes termelés szintjén létrejövő társulásokban — részvevő emberek végezhetik.” (905. o.) A „strukturális válság”-ra a munkásmozgalom pozíciójáról ad választ Vidaković, mégpedig a felszabadító gyakorlat előrejelzéseit kutatva, továbbá az antikapitalista és antibürokrata akciók és a társult munkában dolgozók forradalmi gyakorlatának egységét szorgalmazva.

Felettből érdekes az a rész, mely az új típusú, történelmi termelés mód genezisének kérdésével foglalkozik. Az író olyan kérdéseket vet fel, amelyek alapul szolgálhatnak, és amelyek megteremthetnék a társadalmilag felszabadított kommunista termelési módot. „Az antagonisztikus termelés megszüntetésének fő aspektusáról van szó, az emberek és a társadalom klasszikus együttésének felszámolásáról. Az új, történelmi termelési mód csak e felosztás megszüntetésére irányuló, harcoss és alkotó gyakorlat útján valósulhat meg.” (906. o.)

A munkások mindaddig nem szegülhetnek szembe az anyagi javak termelési válságával, amíg nem egyesülnek azokkal az állandóan növekvő emberi erővel, melyeket a válság megfoszt az életfeltételektől. Ez azt jelenti, mindenki számára hozzáférhetővé kell hogy váljanak a képességek és szükségletek fejlődésének univerzális lehetőségei. Maga a könyv bizonyítja, hogy ez tényleg univerzális és kategorikus.

A *Személyiség és mozgalom* című utolsó fejezetben a szerző összefoglalását adja a radikális kérdéseknek. Elismeréssel kell adóznunk erőfeszítéseit illetően, hogy áttekintését adja a Marx és korunk címen összegyűjtött kérdéseknek. A marxista elméleti-történelmi megismerés mai körülményekre történő vonatkoztatása ugyanis kiválóan valósul meg. A szerző rámutatott a marxista üzenet és a napjainkban zajló radikális osztályharc fő momentumai között kialakult lényegi kapcsolatra, és megállapítja: a

Marx által megfogalmazott elmélet legfőbb feladata minél mélyebbre hatolni a mozgalomban részvevő emberek személyiségének genezisébe, azokéba, akikről a kollektív mű sikere leginkább függ. Szerinte a marxi üzenet és a radikalizálódott proletár osztályharc közötti kapcsolat „századokat ível át, és e híd pillérei felülemelkednek a marxizmus bátortalan és élettelen alakjain, a tehetetlen munkásmozgalmon és a bürokratizmus-tól terhes szocializmuson”.

Mák Ferenc fordítása

Rezime

Suvremene društvene krize u analizama Zorana Vidakovića

Knjiga „Marks i savremeni svet” značajna po svom iskazivanju Marksove teorijsko-istorijske spoznaje u okolnostima savremenog sveta. Iskaz počinje izdvajanjem teorije o osnovnoj pokretačkoj protivrečnosti razvoja čoveka današnjeg sveta i njegove istorijske prakse, kao i razvijanje teorije o protivrečnostima između kapitalističke produkcije i upotrebe radne snage i istorijskog razvoja ljudskih delatnih i socijalnih moći potreba i pobuda — izdvajanjem te teorije kao jezgra Marksove revolucionarne misli.

Resumee

Heutige gesellschaftliche Krisen in Analysen von Zoran Vidaković

Das Buch „Marx und die heutige Welt” ist beträchtlich wegen der Ausführung der theoretisch-geschichtlichen Erkenntnisse über die Angelegenheiten der heutigen Welt. Die Ausführung beginnt mit der Entdeckung der grundlegenden Gegensätzlichkeiten der Entwicklung des Menschen der heutigen Welt und seiner historischen Praxis, sowie mit der Entwicklung der Theorie über die Gegensätzlichkeiten der kapitalistischen Produktion und der Nutzung der Arbeitskraft und der Entwicklung-Erzeugung — und sozialen Kraft, der Nötigkeiten und Motivationen — durch die Ausführung dieser Theorie, als des Kerns, des Sinnes der revolutionären Idee von Marx.

Petar Ljubojev

A FILM, A TELEVÍZIÓ ÉS AZ IRODALOM

GONDOLATOK A FILM- ÉS TELEVÍZIÓS ALKOTÓMUNKARÓL, VALAMINT
AZ IRODALMI MŰVEK EKRAJNIZÁLÁSÁRÓL

1.

Amikor a művészetet az emberi élet kifejezéseként definiálja, Martin Heidegger egyúttal felveti a világ modern, pontosabban: újkori ábrázolásának kérdését is. E kor lényege az egyedi ember felszabadítása drámai kísérésének művészi interpretációjában mutatkozik meg. Az ilyen módon való felfedezés jellegzetességeit a *világkép* megvalósítása — a világ megértése folyamatában az előző korokban megvalósíthatatlan különösnek a lehetősége — tartalmazza. Heidegger szerint a *világkép*, lényegileg fel-fogva, nem azonosítható a világnak valamiféle körülhatárolt, kiemelt képével, a világot csakis *képként* értelmezi. A világ újkori képének meg-alapozásáról szóló előadásában kiemeli: *A világkép nem a néhai közép-koriból vált újkorivá, hanem az a tény, hogy a világ egyáltalán képpé válhatott, ez az újkor lényege.*¹

A művészet afelé törekszik, hogy vizualizálja az ember drámai küzdel-mét a felszabadulásért és önmaga létezése értelmének felismeréséért. Az a törekvés, hogy a *világképet* az emberi sors művészi élményének ízzásá-ban interpretálja, közelebb hozza egymáshoz, át- meg átszövi a művészi tapasztalást. *Művészetről és művészetekről* szóló írásában Theodor Ador-no hangsúlyozza, hogy *a művészet csakis a művészetben létezik*, jóllehet nem vonja kétségbe a valóságképek művészi élményének specifikumát és különbségét. Adorno szerint az empíria antitéziseként a művészet *eggyé* válik: *dialektikus lényege az, hogy mozgása az egység felé csakis a soka-ságon keresztül megy végbe.*²

A közeledés, átszövés és kölcsönhatás a művészetek között a történe-lem folyamán, valamint a klasszikus és új művészetek jelenkori gyakor-latában, elválaszthatatlan az ember művészi élményének megértésétől. A művész követi ezt a tendenciát, anélkül, hogy tudatosan elhatározná ezt a követést. Mégis, nehogy a lehető tendenciák merev jelzései között meg-rekedjünk, nem árt idézni Adorno figyelemztetését, hogy óvakodni kell

a művészetnek művészetbe való átmenete ártatlan nézetétől,³ mert feltétlenül szem előtt kell tartani a *tartalmi mozzanatot*. Az esztétikai elméletnek ezt merész kihívásként kellene értelmeznie.

2.

A *film* és a *televízió* megjelenése nem tulajdonítható a véletlennek, jóllehet az egyes műszaki felfedezések létrejöttéről úgy is beszélhetünk, mint a feltaláló — véletlenül vagy sok kísérletezés és tépelődés útján megvalósult — megismételhetetlen innovációs tevékenységéről. A *kép útján* megvalósuló és átélt világban a műszaki fejlődés megteremtette az élmény vizualizálásának lehetőségét — a szó szoros értelmében. A *film* és *televízió* útja mégsem azonos. A *film* művészetté vált, a *televízió* pedig sajátos tömegkommunikációs eszközzé, aminek nem jelent hátrányt, hogy nincs sajátos közlési nyelve.

Amikor Heidegger *az újkori világkép kialakulásával* kapcsolatos sorokat írta,⁴ a *film* már meghatározott helyet foglalt el a művészetek rendszerében, a *televízió* ezzel szemben csak kilátásba helyezett kísérleti programmal jelezte érkezését. A *film* a gépkorszak terméke, a fotóművészetre (mely felszabadította a festészetet a világ külső élményének kényszere alól), a festészetre, a színművészetre, az irodalomra és a zenére támaszkodott. A *filmművészet* — írta Georges Sadoul — *gyorsan magáévá tette a teljes emberi ismeretanyag kincsestárának elemeit*.⁵ A filmnek visszahatása is volt a művészetekre. Amikor tehát a *film* és a többi művészet kölcsönhatását vizsgáljuk, a *filmre* úgy kell tekintenünk, mint olyan művészetre, mely a modern világ legmagasabb rendű interpretálására képes. A *film* rányomta bélyegét mindarra, amit interpretál és ezáltal az újkori *világkép* tartalmának elmaradhatatlan részévé vált. Ezért tartjuk találónak Etien Surio üzenetét: *Az emberi élet kiszélesedett a negyedik dimenzióra — a vetítővászon négyszögének dimenziójára*.⁶

A *film* szerepét elemezve a világ modern művészi interpretálásában André Basin arra a következtetésre jut, hogy a *film* a kor értékes velejárója. Egyidejűleg Basin a művészetörténet két jellemző példáját tartja szem előtt. *Lehetséges* — írja —, *hogy a film volt az egyetlen kifejezési eszköz, amely nem csupán megfogalmazta az (amerikai) Nyugat meghódítását és a szovjet forradalmat, hanem esztétikai dimenziót is adott az emberi civilizáció fejlődését meghatározó ezen események rögzítésének. A film nélkül a Nyugat meghódítása csupán egy alacsonyabb értékű irodalmat — a Western storiést — hagyott volna maga után, és hasonlóképpen a szovjet forradalom sem mutatkozott volna meg a festészet vagy az irodalom eszközeivel a maga teljes nagyságában a világ előtt. A film a hősköltemények sajátos műfaja*.⁷

Filmszerűen kifejezni valamit, filmszerűen gondolkodni, nem csupán a filmművészet sajátossága. A többi művészetek, anélkül, hogy veszítettek volna sajátosságukból, anélkül, hogy saját autentikus alkotó lényegüket

csorbították volna, a kor vizuális átélésében a film eredeti módon megnyilvánuló hatása alá kerültek.

A televízió az elektronikus kor terméke. Létezését a rádió többjelenrészű előretörése serkentette a mindennapi életben. A televízió már széles körű, mindegyre terjedő, mindenes kommunikációt teremtett. Az informálás és a meglévő művészetek népszerűsítése iközötti terület a ma még szabatosan nem definiált televíziós műfajoké, amelyek egyrészt hozzájárulnak az alkotásmód önállósulásához, másrészt megvilágítják a film, a színművészeti, az irodalmi és zenei alkotómunka felsőbbrendű jelenlétét a televíziós alkotótevékenység vonatkozásában. A valóság *televízió* útján történő interpretálásának sajátosságai elsősorban az egyenes adásban közvetített események bemutatásában nyilvánulnak meg — az előzetesen elvégzett előkészületek után, vagy a várt események megsejtése alapján. Az eltérés a feltételezett eseménysorozattól fokozza a drámai hatást és a váratlan esemény alkotó módon való interpretálására ösztönöz. (Emlékezzünk csak egy bizonyos kosárlabda-mérkőzés néhány utolsó, vitás pillanatára: a közvetítésvezető *meglátását*, aki a kamerákat irányította és a kimenő ekránon *tartotta* az események főszereplőit, úgy kommentálták, mint az élet adott jelentős pillanata tartalmának felismerését. Emlékezzünk más példára is: egy katonai díszfelvonulás közvetítésének vezetője a felvételező vállán hordott mozgó kamera képét hozza be az adásba, hogy ezáltal érzékeltesse a múltó pillanatba sűrített izgalmat, a pánikba torkolló drámai hangulatot, amit az államfőre kilőtt sorozatok váltottak ki. Az adott helyzetben az alkotó azt a kameraállást választotta, amely véleménye szerint a leghatásosabban érzékelte a váratlan esemény élményét.) Az előre nem látható az igazi alkotó számára lehetőséget jelent, a világgal való szubjektív dialógus autentikus élményét. Az *egyenes adás* ilyenkor a rutinszerű gyakorlatból a valóságrögzítés drámai folyamatának semmi mással nem helyettesíthető, megismételhetetlen alkotói élménnyé lép elő.

A filmalkotás az elektronika alkalmazásával (jóllehet még csupán sejteti az új művészeti lehetőségeket) a valóság alkotó interpretálásának új sajátossága.

A *film* és a *televízió* társadalmi státusa és egzisztenciája — annak ellenére, hogy más-más horderejű jelenségekről van szó, illetve hogy az autentikus alkotótevékenység nyitottsága szempontjából különböznek egymástól — a művészet szélesebb és meghatározó ideologizálását jelenti.

A film, a televízió és a többi művészetek viszonyát, valamint a művészeteknek a modern világra irányuló egységes hatását csak a felsorolt jellemző meghatározások figyelembevételével vizsgálhatjuk.

3.

A filmszociológia — hacsak a tudományt nem a gyűjtögető empirizmussal azonosítjuk — a művészetszociológia elméleti megalapozottságára támaszkodik. A filmművészet dialektikus kutatásának metodológiai elve

a művészetszociológiai, ezen belül pedig elsősorban az irodalomszociológiai irodalmat veszi alapul. De a filmszociológiai tapasztalatok sem hanyagolhatók el az irodalomszociológia nézőpontjából sem. A marxista filmesztétika kialakulását Lukács György, Ernst Bloch, Theodor Adorno, Karel Kosik, Balázs Béla, Szergej Eisenstein, Ernst Fischer, Roger Garaudy, Henry Lefebvre, Miroslav Krleža és mások tenmékeny humanisztikus munkássága serkentette.⁸ A korszerű marxista bölcsélet elvetette, vagy legalább kimutatta és bírálólág átvértékelt azokat a törekvéseket, amelyek az érvényes esztétikával kapcsolatos ún. marxista útmutatásokat dogmává próbálták merevíteni, ugyanakkor azt a fajta marxista művészetelméletet gazdagította, mely *a gyakorlatot fejezi ki, a gyakorlatra van hatással és így befolyásolja az alkotót.*⁹ A marxista filozófia egyes vitathatatlanul termékeny képviselőinek bizonyos téziseivel szembeni kritikai viszonyulás — némelyikük figyelme a *filmre* is kiterjedt (gondoljunk például Lukács művének arra a fejezetére, mely az esztétikai művészetelmélet totalitásával foglalkozik¹⁰) — nem kisebbíti annak az eszmei potenciálnak az értékét, mellyel a filmművészeti szociológia meg-alapozásához hozzájárult.

A tömegkommunikációs szociológia, különösképpen ami a *televíziót* illeti, nem érte még el a művészetszociológia elméleti és metodológiai szintjét, így beszélni sem lehet a *filmmel* és a *televízióval* kapcsolatos kutatási tapasztalatok tudományos megközelítéséről. A televízióval kapcsolatos szociológiai kutatások kezdeti eredményei tiszteletre méltóak, de az a praktioista és pozitivistá irányvétel, mely elhanyagolja ezen közeg társadalmi feltételezettségét és egzisztenciája totalitását, amely a lényeges és jellemző társadalmi változások kutatása helyett a televíziónak a mindennapi életben való jelenléte példáján elkendőzi, mellőzi vagy tévesen mutatja be a tényeket, rossz szolgálatot tett a televíziószociológiának. Feltűnően sokszor találkozunk a mindennapi életben olyan általában kevés eredménnyel járó „kutatásokkal”, amelyek a közvéleménykutatást és „megdolgozást” célozzák egyes tévéprogramokkal kapcsolatban. És nemcsak hogy eredményt nem hoznak, de megzavarják a televízióval kapcsolatos szociológiai szakirodalom kialakulását és elterjedését.

4.

Lukács György a filmet a novellához hasonlította. A film (filmművészet) fogalmi körébe tartozó 'komplex jelenséget Lukács — esztétikai elméletében központi helyet elfoglaló különössége ellenére — egy irodalmi műfaj fogalmi alakjához hasonlította; ez olyan következetlenséget példáz, mely nem méltó ehhez a filozófiai rendszerhez. Ennek ellenére, egy értékes bölcséleti rendszerben előforduló következetlenségre vonatkozó bíráló észrevétel nem teheti kérdéssé bizonyos felismerések kimenetelét. A konkrét esetben: ha eltekintünk attól, hogy a *hetedik művészet* komplex fogalmát hasonlította egy irodalmi műfajhoz, és mi a novellát mint

irodalmi műfajt, egy film-műfajhoz, a játékfilmhez, illetve az egész estét betöltő művészfilmhez hasonlítjuk, olyan kiindulópont-hoz jutunk, mely lehetővé teszi a művészi inspiráció folyamata rokon-, illetve eltérő vonásainak felismerését.

Jóllehet a statisztikai adatok nem nyújtanak szükségszerűen szilárd alapokat a két műfaj — a *novella* és a *játékfilm* — egybeesésével kapcsolatos következtetésekhez, hiba volna megelégedezni arról, hogy a *novella* a filmalkotó számára az összes irodalmi műfaj közül a leggyakoribb ihletési forrás. Ebben közrejátszhat az is, hogy a filmvetítés (előadás) időtartama korlátozott, de a film kifejezési módjának azon jellegzetességei is, amelyek által a világról alkotott kép artikulációja és bemutatása végbamegy. A film alkotója és a mindennapi világ között folyó dialógusban az üzenet szabatos és világos megfogalmazására való törekvés dominál. Emellett a *novella* vonzereje abban is megnyilvánul, hogy lehetővé teszi a természetesen és közvetlenül adott élet közeli vizuális átélését.

A *novella* domináló jelenléte a filmalkotásokban felfedi a megfilmesítésre alkalmas irodalmi műfajok — kiváltképp a regény, a dráma, az eposz — tartalmi felparcellázottságát. A megfilmesített klasszikus regények száma elfedi az irodalmi mű és a szélesebben felfogott irodalom által ihletett filmalkotások értelmezésének problémáját. Az irodalmi művek által ihletett filmalkotásokat két csoportra osztjuk. Az első csoportba azokat a filmalkotásokat sorolhatjuk, amelyek a *világkép* eredeti és minőségileg új, a film kifejezőmódjának megfelelő interpretálására törek-szenek. Az efféle megközelítésben az irodalmi mű kiinduló ihletésként van jelen, ami növeli a mű értékét, de nem csökkenti a filmalkotás eredetiségét. A másik, számbeliileg nagyobb csoportba azok a művek tartoznak, melyek az irodalmi anyagra támaszkodva, többé-kevésbé korrektan elmesélik az irodalmi mű tartalmát a film nyelvén. Ezek a filmek hozzájárultak ugyan az irodalom népszerűsítéséhez, de a filmművészetet a jó minta komplexusával terhelték meg. Az irodalmi mű vonzó tartalmának áthelyezése egy olyan közegbe, mely (eredendően a képre támaszkodva) az események realitásának illúzióját kelti, nem lehet igazán izgalmas kihívás a filmalkotó számára. Ahhoz, hogy egy *irodalmi ihletésű film* egyéni műalkotássá váljék, a világ vizuális átélésének eredetiségét kell affinmálnia.

A *tévédráma* irodalmi alkotáson — általában novellán, ritkábban regényen — alapuló mű. Rokonsága a novellával még a játékfilm és a novella viszonyánál is kifejezettebb. Az ok mindenként e televíziós műfaj korlátozott időtartamában keresendő, ami a tartalom szabatos és világos dramaturgiai tagolását igényli. A novella elég elemet biztosít az irodalmi szöveg vizuális értelmezéséhez, ezzel szemben a regény terjedelmesebb szövegébe ágyazott problémák gyakorta megoldhatatlanok, illetve megoldatlanok maradnak; ahelyett, hogy alkotásra ihletne, a regény rendszerint az irodalmi szöveg megnyirbálására készíti az alkotót és ezáltal szegényes illusztrációvá sekélyesedik.

A *tévésorozat* ezzel szemben, mint a televíziós műfajok sorában általában jellemzőként elfogadott műfaj (jóllehet a rendszeres tévéadás megkezdése előtti időben a filmművészetben is történtek ilyen irányú próbálkozások) a regény által kínált sajátosságok — a tartalom, az alakok és az üzenetek — szélességén és gazdagságán alapszik. Társadalmi funkcióját a televízió *illúzióje* teremtésével igazolja: a mindennapi élet megszokott, tartós, bejártodott, változatlanul ismétlődő dolgainak, viszonyainak és eseményeinek illúziójával. Emiatt a *tévésorozat* (eltekintve a korábban már kiemelt *egyenes adástól*) a televíziós alkotómunka legkifejezőbb műfaja, mely hozzájárul a televízió hangsúlyozott jelenlétéhez a társadalmi realitások közegeiben.

A *tévésorozat* jellegét a kis egységek mozaikszerűen egymásba illeszkedő elemei adják, amelyek a tartalom felduzzasztása és a részletek felaprózása irányában hatnak. Ezt jól bejártodott módszerekkel: a szereplők közötti viszonyok bonyolításával és a kibontakozás ügyes elodázásával érik el, egy viszonylag összefüggő történet kereteiben. A televízió kommunikációs módszere alapvető funkciójának megfelelően az *irodalmi szövegen alapuló tévésorozat* az irodalmi minta vonzó alapját háttérbe szorítja. Televíziós adaptálásra általában olyan irodalmi műveket választanak, melyek tartalma gazdag, könnyed és jól tagolható, ezt azután úyszólván lapról lapra, szinte szó szerint ültetik át, bármiféle tömörítés nélkül. Gyakran feltignyélhetünk arra, hogy az irodalmi művek televízióra való adaptálásakor a műveket hozzáírásokkal bővítik, egészítik ki. Az ilyen viszonyulást a televíziós kommunikáció jellegével próbálják igazolni, de ez egyúttal az ilyenfajta alkotómunka sekélyességéről is tanúskodik. (A *tévésorozatok* forgatókönyve alapján írt regények irodalmi értéke jelentéktelen. A könyvpiacra általában nagy keletjük van, jóllehet általában minden igényesség nélkül írják, gyakran éppenséggel összezsapják őket, hogy maga a könyv mielőbb megjelenhessen — amíg frissen él a népszerű sorozat emléke.)

Reiner Werner Fassbinder *Berlin, Alexanderplatz* című sorozata, amelyet Alfred Döblin műve ihletett, arról tanúskodik, hogy az alkotómunka óriási teljesítményekre képes. Az intenzív alkotói koncentráció, a minden egyes epizódot az illető egész szerves részévé ötvöző művészi átélés (ami nem zárja ki, hogy minden epizódra önálló alkotói eredményként is tekintsünk), cáfolja azt a konvencionális eljárásból táplálkozó felfogást, mely szerint a *tévésorozat* alárendelt viszonyban áll a magasabb értéket képviselő filmalkotással szemben. Fassbinder (és még néhány emlíkezetes *tévésorozat*) példája azonban nem csupán azt bizonyítja, hogy szembe lehet fordulni a televíziónál megszokott és megcsontosodott gyártási móddal, hanem azt is, hogy ezt nem könnyű megvalósítani.

A filmgyártásban (legalábbis mennyiségi vonatkozásban) jelentkező új módszer a *tévésorozatok* számára készült anyagból vágott film előállítás. Néha a film a *tévésorozattal* párhuzamosan készül. Abszurd példaként sem kell messzire mennünk: egy háborús sorozatunk készítése közben ugyanazt a témát (ugyanazokkal a forgatókönyvírókkal és ugyanazokkal

a színészekkel) egymástól függetlenül felvételezte egy televízió- és egy filmrendező. A színhely is azonos volt, ott előbb a televízió-, majd a filmrendező felvételezte a „maga” forgatókönyve által igényelt részleteket. Gyakori, hogy a nézők és a kritika által kedvezően fogadott tévésorozat anyagából filmet készítenek, nem különben, hogy üzleti megfontolásból vágnak össze filmet a tévésorozat részleteiből. Az ilyen filmekből a *hetedik művészetnek* vajmi kevés haszna van. Kevésbé jelentősek a televízió számára a filmgyártás anyagából készült tévésorozatok. Nálunk ez főleg az idősebb generációhoz tartozó rendezőkre jellemző, akik arról ismertek, hogy ésszerűtlenül halmozzák a film elkészítéséhez szükséges anyagot. Vannak rendezők, akik számtalan hosszú jelenetet felvételeznek és a vágás során jönnek rá, hogy a ritmus és az események logikus sorrendjének megőrzése érdekében egész részleteket ki kell dobniuk. Az ilyen viszonyulást azzal az *ötlettel* próbálják igazolni, hogy a filmváltozatból kimaradt részletekből és az utólag felvételezettékből néhány részes tévésorozat készíthető. Kevés olyan példát találunk, melyek esetében mind a tévésorozat, mind a film — önállóan — sikeresnek volna mondható. E kevesek egyike Jiří Antšák *Nappalok és reggelek* című tévésorozata, mely az egész világon jó kritikát kapott, a filmet pedig az illető év legjobb alkotásai közé sorolták.

A gyakorlat éppen ellentétes példák sokaságával szolgál: a tévésorozatok anyagából félresikerült filmek készülnek, a filmből kimaradt és hozzáfoltozott, utólag felvételezett részletekből összetákoltt tévésorozatok eleve bukásra vannak ítélve. Éppen ezért érdemel említést egy *szarajevói példa*. Amikor a sarajevói televízió drámai szerkesztősége elfogadta Abdulah Sidran szövegét, felvetődött a gondolat, hogy tévédráma helyett filmet készítsenek belőle. Emir Kusturica Sidran inspiratív szövege alapján jelentős művet — *Emlékszel-e Dolly Bellre* — alkotott. A példa egyértelművé teszi a dilemmát: tévédrámát vagy filmet készíteni-e egy irodalmi szövegből.

A televíziós séma hosszú, döcögős drámai blokkokból, dokumentumkollázsokból, stúdiobeszélgetésekből áll össze. Merev, lomha, alacsony hatásfokú kommunikációs rendszerre deformálódott, mely elárasztja a mindennapi életet. (Egyes nézőknek a műszaki feltételek már azt a gondúzó szórakozási lehetőséget is megteremtették, hogy kazettára felvételezzék és utólag játsszák le a nehézkes program részleteit.) A kommunikációs folyamatok felgyorsulása mintha egyáltalán nem zavarná a tévéprogram elavult kommunikációs sémájába illeszkedő drámai blokkok poshadtságát, cammogó lassúságát. Az irodalmi művek adaptálásával készült programok jellemzői az elfecsérelt percek, a terjengősség, az ötlettelenség. Ezekben a programokban nincs helye a drámai alkotómunka új műfajának, amit például a *rádióban* hallhatunk és ami a rövidfilmmel áll rokonságban. A rádióban szívesen hallgatjuk az öt-tíz perces drámai műsorokat, a rövidfilm pedig — kiváltképp a kiemelkedő alkotások révén — hozzájárult a filmművészet egzisztenciális biztonságához.

A közeljövő tévéprogramja — amennyiben képes követni a modern

élet ritmusát — egy új műfaj, a *tévénovella*, *rövid tévéjáték* stb. megjelenését és elterjedését teszi lehetővé. Az eredeti rövid tévéjáték a *tévénovella* jelentős művészi eredményeket hozhat, amennyiben ösztönző hatást fejt ki a megszokott hosszú drámai egységekkel szembeforduló alkotói kezdeményezésekre. Az ilyen kezdeményezések lesznek csak képesek megtörni az idejétmúlt, nehézkes drámai alkotások egyeduralmát. Az írók, a tévések, valamint a filmesek egymáshoz való közeledése az eredeti rövid drámai műfaj megteremtésében tartós értékek létrehozását ígéri.

5.

Általánosan elfogadott nézet, hogy egyes irodalmi művek nem alkalmasak *megfilmesítésre és televíziós adaptálásra*, illetve — szakmai zsargonban — nincs affinitásuk más művészeti ágak vagy közegek nyelve iránt.

A *vizuálisan lefordíthatatlan* irodalmi művekkel vagy szélesebben értelmezett irodalmi alkotásokkal kapcsolatos tézisek szószólói megfelelnek (vagy nem is hallottak) arról az elképzelésről, mely Eisensteint foglalkoztatta: *átültetni* a film nyelvére Marx *Tőkénének* értelmét és üzeneteit. Ez a példa azon *készítetése* felé fordítja a figyelmet, amelyek az ihlető átélést (más közegben vagy más kommunikációs nyelvre fordítva) az eszmei hitelességben keresik.

Nálunk néhány sikertelen kísérlet után gyakran olvasható, hogy Andrić művei nem alkalmasak *megfilmesítésre, sem televíziós adaptálásra*. Ez az előítélet eleve lecsökkenti egy esetleges kutatómunka esélyeit. Eluralkodott a műfaji felparcellázottságba merevített felfogás, amit rideg sémnak és a szokványos programok diktálnak, és amelyek következményei jó néhány bukás — minden olyan esetben, amikor az irodalmat szóról szóra próbálták *átültetni* a tévédráma vagy a film dialógusaiba. Így jártak Andrić művei is, melyeknek szintén nincs affinitásuk a bejáródott (vagy ahogy mondani szokás: klasszikus) dráma manírjai iránt. Az Andrić-művek *átültetése* felveti a merev műfaji bezárkózottsággal való leszámolás szükségességét. Tehát már közelebb az az idő, amikor a televíziós alkotók, az irodalmi művek színpadra, filmre vagy rádióra való *átültetésének* tapasztalatain okulva vállalják azoknak a műveknek a kihívását, melyek a korábbi hasonló kísérleteknek rendre ellenálltak. A film vizuális tartalmában a valóság illúzióját kelti, a tévédráma ezzel szemben nem ilyen kizárólagos; a televíziós alkotások számára a realitás illúziója csak egyike a vizuális élmény lehetőségeinek. A televízió tehát megdöntheti a *vizuálisan lefordíthatatlan* irodalmi művekkel kapcsolatos előítéletet, feltárva a maga artikulációjának értelmét, de nyelvi sajátosságainak kialakulatlanágát is.

Vannak irodalmi alkotások, melyekről egyszeri olvasás után az a vélemény, hogy közel állnak a realitás világának filmélményéhez, annyira,

hogy, akár (forgatókönyvíró beavatkozás nélkül is szalagra lehetne őket venni. Aleksandar Tišma műveinek — különösképpen elbeszéléseinek — ilyen híre van.

És éppen azon a ponton, ahol a felületes olvasás alapján úgy érezni, hogy az illető mű könnyen, szó szerint *ültehető* át más közegbe, jelentkeznek azok a problémák, melyeket nem ellensúlyozhat a nagyszerű irodalmi mű sziporkázása sem. Hogyan élhető át vizuálisan a drámai helyzetek? — A kérdés nem megválaszolható még a felületes film- vagy televíziós munka esetében sem. Meggyőző erejű lehet egy drámai jelenet és mégis meghamisíthatja a mű eredeti értelmét. Mert a lényegi kérdés egy Tišma-szöveg ekranizálásakor a látszólag memtörődöm, a kondenzált bonyodalomban állhatatos emberi magatartás felismerése, az erőszak vagy az elbukás, a reagálás vagy az összeroppanás kifejlésében. Nem kellene, hogy a vizuális kifejezhetőség globális vonalának látszata meggátolja annak az életfilozófiának a felismerését, melynek az emberi cselekedetek csak a magányban-élés bonyolult drámaiságú végső megnyilvánulásai.

A film- és televíziós kép közelebb hozza az irodalmi művet a reális világ élményéhez, de amikor az irodalmi élmények vizuális átéléséről van szó, az alkotómunka eredménye nem másíthatja meg a világnak azt a vízióját, amelyet az irodalmi mű rajzolt meg. A tartalmi hitelességtől az irodalom által megírt emberi élethez fűződő filozófiai hitelességig járatan és nehezen felismerhető az út.

6.

A hatvanas években Michelangelo Antonioni munkásságával megteremtette a film legmagasabb értékű kifejezési nyelvét, új fejezetet nyitva a filmtörténetben. Antonioni azonban újra hallatott magáról: Oberwald-rejtély című filmjét elektronikus kamerával felvételezte és laser-technikával vitte át filmszalagra. Az elektronika felhasználásával, miközben a film meséjét interpretálta, Antonioni választ keresett a tárgyak, emberi fizionómiák és színek jelenlétének új tartalmi jegyeivel kapcsolatos kérdésekre. A realiztikus kép illúziója helyett ez az eljárás a valóságot a képzelet elemeként éli át, és ennek megfelelően szembefordul a látott tárgyak, tájak és emberek fényképészetileg autentikus képével. Az elektronika lehetővé teszi a homlokzatok, tárgyak, emberek fantáziadús színvezését. A cselekmény közben is változik az emberi arcok és a tárgyak színe. Az alkotónak módjában áll szubjektív képet adni az eseményekről, a képi megformálásban tárva fel a drámai kiegészítést. A vizuális leírás a tartalom aktív részévé válik, nem pedig a történések rögzítése, amit *közömbösen elvetünk* vagy elfogadunk, a realiztikus sérthetetlen illúziójában. A *világkép* ily módon való átélése éppen ezért tagadja a valóság külső képének illúzióját. *Egyszer csak tudatosul benned* — írja Antonioni —, *hogy ez már nem játék, hanem újszerű filmszervezés; ez nem film és nem televízió; ez a szín újszerű felhasználása, narratív, költői eszközként.*

Eisenstein optimista, fantáziadús, látnoki jóslatai csak az elektronika alkalmazásával valósíthatók meg. Az alkotásnak ez az új útja a film nyelvét a vers és próza szabadon csapongó képzelőerejéhez közelíti, a művészi tapasztalatok szintézisének minőségileg új dimenzióját kínálva. A film közlési nyelvének megszabadítása a realiztikus vizuális élmény béklyóitól új utakat nyit az irodalmi és a filmalkotások egysége felé. A filmalkotások új útja mintegy az álom és az ébrenlét határán, a szubjektíve felfedezett és megismert világ külső megnyilvánulásainak és belső átélésének határán húzódik. Ez a változás, mely az elektronika alkalmazásának köszönhető, a *hetedik művészet* esztétikájának átértékelését teszi szükségessé.

A szélesen értelmezett irodalom, mint alap és ihletési forrás, sohasem állt közelebb a filmművészetéhez. De váratlanul, hosszas és nehezen bepótolható tartózkodás után, aminek okát a vizuális látvány realitásának filmbeli illúziójában kereshetjük, közel került hozzá a festészet is.

Mégis, már maga az a tény, hogy megdőlt az az eddig általános érvényű felfogás, miszerint az irodalomnak kell alkalmazkodnia a film nyelvéhez, sokat sejtető távlatokat nyit az új alkotómunka előtt. A film új kifejezési módjai megkönnyítik az irodalom és a film közötti kölcsönös átsugárzást. Az irodalmi metaforát többé nem kell lefordítani a film nyelvére ahhoz, hogy meggyőző és többjelentésű legyen; a film nyelve kísérni tudja az irodalmi metaforát a (korábbi) realiztikus vizuális élmény hangsúlyozott korlátai nélkül is.

A művészetek szintézisének kérdése, ami Eisenstein szerint félreérthetetlenül a iteljes, szervi egybeépülés felé halad, az elektronika alkalmazásával készült filmek megjelenésével ismét időszerűvé vált.

A film, a televízió, a zene — új tapasztalatok küszöbén állnak. Vajon ezek a kilátások nálunk még csak papíron adottak?

Fordította Szöllösy Vágó László

Jegyzetek

- ¹ Martin Hajdeger: Doba slike sveta. Razlog, Studentski centar Sveučilišta u Zagrebu, 1969. 21. o.
- ² Teodor Adorno: Umetnost i umetnosti. Delo, Belgrád, 1974. 10. szám, 1211. o.
- ³ Uo. 1216. o.
- ⁴ A tudományról és a művészetéről szóló előadások színhelye. Freiburg, 1938.
- ⁵ Žorž Sadul: Povjest filmske umjetnosti, Zágóráb, 1963. 7. o.
- ⁶ Etjen Surio: Osnovne osobine filmskog sveta. Filmske sveske, Belgrád, 1973. 1. sz. 101. o.
- ⁷ Andre Bazén: Vestern ili pravi američki film, III. rész: Šta je film? Institut za film, Beograd, 1967. 91. o.
- ⁸ Lukács György gazdag életművében az irodalom kiemelkedő helyet foglalt el. Az a mód, ahogyan Lukács az irodalomhoz közelített, áttevődik a

filmművészet megértésére is. Lucien Goldmann lezámolása a parciális irodalomszociológiai kutatásokkal, hozzájárulása a regény szociológiájához a generikus strukturalizmus által megalapozva, de mindezekelőtt az irodalmi alkotások dogmatizmusa analitikus módszerének önbírálata megfelelő támaszpontot nyújt a filmszociológia számára is. Henry Lefebvre kritikái viszonyulása Francastel, Goldmann és mások szociológiai eszméihez útmutatóként szolgálhat a filmművészeti kutatások számára is. Ernst Bloch konkrétan-utopisztikus dimenziója az egyedi ember egzisztenciájáról nem érdektelen a művészetek számára sem. Miroslav Krleža Podravski motivi című írása és az 1952. évi írókongresszuson elhangzott beszéde értékes adalékok a művészetszociológiához, és így a filmszociológiához is. Csak azt a szellemi potenciált említettük, mely a hazai filmszociológia szempontjából jelentős.

⁹ Henry Lefebvre: Marks i Engels o estetici. Marksizam u umetnost, Belgrad, 1972. 53. o.

¹⁰ Georg Lukács: Die Eigenart der ästhetischen, Luchterhand, Band 12.

Rezime

Film, televizija i književnost

Napomene o filmskom i televizijskom stvaralaštvu i ekranizaciji književnih dela

Polazeći od Hajdegerove definicije umetnosti — izraz života čoveka — autor polazi u istraživanje biti vizuelnog doživljaja literature. Težnja da se slika sveta interpretira u intenzitetu umetničkog doživljaja ljudske sudbine, približava i prožima iskustva raznih umetnosti.

Tema studije je, znači, interdisciplinarnog karaktera: estetika, filozofija, sociologija, istorija umetnosti i druge nauke nude svoj prilaz, a pojavom filma i televizije tema a priori dobija multimedialne dimenzije.

Odnos filma i televizije s jedne i (šire shvaćene) literature s druge strane, jedno je od najzbudljivijih pitanja. Neke njihove reperkusije razrađuje autor, druge se daju naslutiti. Determinante filmskog i televizijskog stvaralaštva (longitudinalno — ne zaustavljajući se kod današnjice, već preteći njihov mogući razvojni put), sociološka istraživanja na polju filmske umetnosti i televizijskog stvaralaštva, koristeći se analogijom i pozivajući se na stavove marksističke estetike, upoređivanje književnih, filmskih i televizijskih žanrova, njihov međusobni uticaj, kao i praktični primeri njihovog uspešnog (i bezuspešnog) prilagođavanja jeziku drugog komunikacionog medija, te problem prenošenja književnih dela na mali ili veliki ekran — to su pitanja koja određuju logičku osu studije.

Završno pitanje — Da li su film, televizija, književnost, muzika u nas na pragu novih iskustava, ili su ti nagoveštaji samo još na papiru? — mada zvuči retorično, postavljeno je sa namerom i u madi da se na njega dobije zadovoljavajući odgovor.

Summary

Film, television and literature

Comments on the creative work and the film adaptation of literary works

Starting from Hajdeger's definition of art — the expression of the human life — the author searches for the essence of the visual experience of literature. The aspiration for interpreting the image of the world with the intensity of the artistic experience of human destiny brings closer and permeates different arts.

The subject of this paper is of interdisciplinary character: aesthetics, philosophy, sociology, history of arts and other sciences offer different approaches, with the appearance of the of film and television the subject a priori gets multimedial dimensions.

The relationship of film and television on one side and literature (in its broader sense) on the other side is one of the most exciting questions. The author gets down to some repercussions of these questions, for the others a premonition can be felt. Questions that determine the logical axis of this paper are the following: the determining features of the creative work on film and TV (a longitudinal approach — not stopping at the present, but following the possible way of development), sociological research in the field of the artistic work on film and television, using the analogy and referring to the Marxian aesthetics, comparing the genres of literature, film and television, also their mutual influence and the examples of the successful or unsuccessful adaptation to the language of the other media of communication, and finally the adaptation of literary works on film and television.

The final question — Are the film, television, literature and music on the threshold of new experiences, in our country, or are those indications only on paper? — sounds rhetorical though, is put this way with the specific intention to get a satisfactory answer.

E. A.

Sándor Géza

A ZENEI NEVELÉS HATÁSA A SZEMÉLYISÉG FEJLŐDÉSÉRE

A társadalom elvárásai az iskolával, neveléssel szemben csaknem áttekinthetetlenül nagyok. A marxista pedagógiai irodalom a nevelés általános céljának a sokoldalúan fejlett embert határozza meg. Ilyen igényű cél „sokoldalú” nevelőmunkával érhető el.

A zenei tevékenység nevelő hatásai sajátosak, de nemritkán kivételesen hatásosak is. Ezt az „általános fejlesztő hatást” kellene minél jobban kihasználni, törvényszerűségeit kimutatni, megismerni és lefordítani a mindennapi nevelőmunka nyelvére, vagyis a közvetlen megvalósítás szintjére. Ez a szakdolgozat nem vállalkozhat ekkora feladatra, de a problémakör néhány kérdését érinteni kívánja.

A zenei nevelés személyiségfejlesztő hatásának kifejtése e munkában a személyiség értelmi, érzelmi, jellembeli és erkölcsi, valamint célrendszerbeli szférái szerint történik.

A személyiség alakulásának, fejlődésének és egyben fejleszthetőségének anyagi-szervi alapja úgyszólván az egész emberi test. A tanulás és a gondolkodás a központi idegrendszeren belül, az agykéregben lejátszódó folyamatokra épül. A személyiség fejleszthetőségének, vagyis a nevelhetőség alapja az idegrendszer és a pszichikus élet nagyfokú képlékenysége, plaszticitása, alakíthatósága.

A nevelői ráhatásoknak számolniuk kell az öröklés és az érés nyújtotta feltételekkel, amelyek természeténél fogva érvényesül a környezeti, ez esetben a nevelői (a célszerű, tervezett és szervezett) hatás. Az öröklött ösztönök, adottságok, hajlamok, vérmérséklet és az érettség állapota csupán természetes előfeltételei, diszpozíciói a fejlődésnek, amelyek határt szabnak a nevelés lehetőségeinek, de e határon belül döntő szerep jut a természeti-társadalmi környezet, s ezen belül is a nevelési hatásrendszereknek.

A művészet az emberiség egyetemes műveltségének a része, a társadalmi tudatfonnyal egyike, a valóság tükröződésének és megismerésének sajátos módja. A tükröződés és megismerés a szép élménye, az esztétikum síkján történik, ezáltal gazdagítva a személyiséget. A művészi alkotásban tárgyiasulnak a valóság megismerésének eredményei és a megismerés

útja. A marxisták valamennyien hangsúlyozzák a művészet nagy nevelő-erejét, hiszen a valóság tudatosításának eszköze, a társadalmi tudat formálásának aktív tényezője.

A művészi kép megalkotása és alkotó reprodukálása gazdag képzelő-erőt, ésszerű és logikus intuíciót igényel, de fejleszt is. A kreativitás, a ráció, az érzelemesztétikum, valamint ezek átszarmasztatásának képessége csak az emberi nem sajátja. Az adott művészet specifikumát a valóság visszatükröződésének módja határozza meg. A zeneművészet a hang segítségével közvetít a világról, jellemzője az időbelisége. A ritmus, dallam, összhang, forma és hangszín segítségével nyújt képet a valóságról, illetve nyújt zenei-esztétikai élményt. A zenei élmény részese lehet az ember mint a zenemű alkotója, előadója és hallgatója. Mindhárom aktivitás sokoldalúan foglalkoztatja a személyiséget. Ha a zene párosul a szóval, drámai játékkal, táncsal és mozgással, a zenei élmény kiapadhatatlan forrásával állunk szemben. A zenei élmény általi művelődés lehetőségei is bőségesek: a zene hallgatása, előadása, megalkotása vagy mozgás, tánc és játék útján töntető befogadása áll a rendelkezésünkre.

Ha figyelembe vesszük még a zene úgyszólván minden emberre, de a gyerekekre különösen vonatkozó bűvös hatóerejét, megállapíthatjuk, hogy valójában a zenei élmény önmagában hordozza az újabb zenei tevékenység motívumát.

A zenei tevékenység leggyakoribb megnyilvánulási formái: zenehallgatás (élő vagy technikai eszközök segítségével), a zene énekes—hangszeres előadása (hallás után, emlékezet alapján vagy kottaképről, esetleg más jelrendszerről), zenealkotás (az egyszerű rögtönzéstől az összetett komponálásig), zenéhez kapcsolt mozgás (játék, tánc, balett vagy más kifejező mozgás). Valamennyi a zenei élmény forrását képezi, amely Paul Michael szavaival élve „közvetlenül megragadja a zenét átélő ember saját lelki világát és annak objektív — reális determináltságát. Mélyen felkavaró érzelmek és új intellektuális felismerések kapcsolódnak szorosan a zenei élményhez, az élmény az egész embert magával ragadja, mondhatni, belülről formálja, gazdagítja egyéniségét, s ugyanakkor fokozza a későbbi zenei élmények iránti fogékonyságát. A kifejezetten érzelmi élmények nagyobb ereje, a tartalom személyi átélés útján való kiteljesedésének lehetősége, a személyes gazdagodásként átélt belső meghatottság, az egyéniség és tárgyi világ közötti kapcsolatok tisztulása — ezek... a zenei élmények legjelentősebb mozzanatai”.

A zenei élmény egyes személyiségfejlesztő hatását kívánjuk nyomon követni a személyiség négy szféráján keresztül.

A zenei nevelés hatása a személyiség intellektuális szférájára

A személyiség intellektuális szféráján belül kövessük végig a zenei nevelés fejlesztő lehetőségeit a megismerő pszichikus folyamatok: érzékelés, észlelés, figyelem, emlékezés, képzelet, gondolkodás és beszéd kapcsán.

A zenei nevelés—zenei tevékenység által elsősorban a hallás, de a látás, a mozgás és a szervi érzékelés is fejlődik. Kiemelhető, hogy az érzékenyebb, fejlettebb hallás, látás stb. nemcsak a zenei tevékenységben van hasznára az embernek, hanem más aktivitásban is. Rubinstein (1974) a Hallási érzéketek c. fejezetben külön foglalkozik a beszéd és a zene észlelésével (zenei hallás), rámutatva, hogy mindkettő csak az emberre jellemző, és sokkal többet jelentenek, mint a hallási érzéketek magasrendű formái, ugyanis mindkettő az emberi társadalom fejlődésének történelmi folyamatában alakult ki.

Az észlelés az érzéketi adatok összegezése, amely a közvetlen megismerést teszi lehetővé. A szervezett, célszerű és hosszabb ideig tartó észlelést megfigyelésnek nevezzük. A zenei tevékenységet a megfigyelés alapozza meg, de a spontán vagy szándékos figyelem teszi lehetővé. Más szóval a zenei példákat tüzetes vizsgálat alá kell vennünk, hogy a figyelmünk szándékos irányításával a példa alapján mi magunk is hasonló tudjunk produkálni. A szándékos, tartós, osztott, akaratlagosan átvivő figyelmet fejleszteni a zenei tevékenységgel nemcsak hogy lehetséges, hanem nélkülük elképzelhetetlen a legkisebb előrehaladás is a zenei nevelésben. Gondoljunk csak arra, hogy mennyire szándékos, osztott és tartós az a figyelem, amely lehetővé teszi a kottából való éneklést, éneklés és mozgás összekapcsolását, vagy a hangszeres játékot, és ugyanakkor mennyire tud „látni” és „hallani” más feladatkörben is az a gyerek, aki ezt a tornát naponta huzamosabb ideig (élvezettel, motiváltan) többször is végzi.

Az emlékezés magasabb rendű pszichikus folyamat amely a valóság tárgyainak, jelenségeinek tudati képmását eredményezi a bevésés, megőrzés és felidézés által (a már tárgyalt érzékelés, észlelés és figyelem alapján). A céltudatos, munkajellegű bevésés a tanulás, amelynek óriási szerepe van az életünkben. Kovács Sándor (Veczkó, 1969) vizsgálatokat végzett a zenei emlékezettel kapcsolatosan és többek között megerősítette a már ismert és általános érvényű szabályt, miszerint a memorizálandó anyagot többféle képzet (látási, hallási, mozgási stb.) alapján kell bevésni. A figyelem tartósságával kapcsolatban is tanácsokat ad a zenei tevékenységben, de példái és következtetései (hogy a figyelem pl. az akaratérő bekapcsolásával és az érdeklődés fokozásával fejleszthető) általános érvényűek. Az ilyen tapasztalatokat biztosító zenei tevékenység általános érvényű és hasznú figyelem- és emlékezetfejlesztéshez juttat, s ugyanakkor a fejlesztés más tevékenységben alkalmazható módjait, valamint törvényszerűségeit is prezentálja.

A képzelet az a pszichikai folyamat, amely során a meglévő tudati képmások alapján újabb képmásokat hozunk létre. Lehet önkéntelen és szándékos. Természetesen a szándékos fantázia az, ami érdekel bennünket, s amelynél erős akaratú erőfeszítésre, céltudatosságra van szükség. Egyaránt vonatkozik ez a reprodukív és produktív képzeletre. A zenei tevékenységben a képzelet — a zenei elképzelés a belső hallásban valósul meg. Ilyen értelemben az esetleges fejlődés, a képzelet gazdagodása

csak zenei vonatkozású, de szem előtt kell tartanunk, hogy egy pszichikus folyamat sem izolált jelensége a lelki tevékenységnek. Az alkotó képzelet egyben alkotó gondolkodás és erős érzelmek meglétét is jelzi, így már a személyiség általánosabb jellegű pszichikus aktivitásával és fejlesztettségével állunk szemben. A reprodukáló képzeletnek pedig a tanulásban van nagy szerepe.

A gondolkodás az objektív valóság visszatükröződése, a jelenségek és tárgyak lényegének és összefüggéseinek legmagasabb szintű elvont tudati képmása. A gondolkodás, a legmagasabb szintű megismerés a második jelzőrendszer (fogalom, beszéd) segítségével valósul meg. Rubinstein szerint a gondolkodási folyamat mindenekelőtt analízis, majd az elemzés által kiemelték szintetizálása, végül az előbbiek alapján az elvonatkoztatás és az általánosítás. A zenei nevelésnek számos lehetősége van a gondolkodás fejlesztésére. Mivel a zenei tevékenységben megkerülhetetlen a tanulók aktivizálása, még a legpasszívabbnak tűnő zenehallgatásban is az észlelés mellett beindul a gondolkodás. Könnyű viszont belátni, hogy egy zenemű betanulása során mennyi elemzésre (ritmus, dallam, összhang, forma, hangerő, hangszín, stílus, levegővétel, ujjrend, vonókezelés stb.), szintetizálásra van szükség, mennyire jelen van a probléma-megoldó gondolkodás, a gondolkodás kritikus, hajlékony, átfogó jellege és gyorsasága. Mindez csak fokozódik, ha kitérünk a zenei élmény társadalmi háttérre és a vokális zene esetében a szövegmagyarázatra is.

K. M. Radoš (1983) fölmérésekkel igazolta, hogy a zenei (specifikus) tapasztalatok alapján létrejön egy integrált (általános) intellektuális tevékenység, amely lehetővé teszi az esztétikai értékelést.

A beszéd a gondolkodás eszköze, a szavak — fogalmak szóbeli vagy írásbeli közlésével pedig az emberek közötti érintkezés eszköze. A beszéd lehet önmagunkban lezajló is. A szókincs, a beszéd kifinomultságának gyarapodását segítheti elő az énekelve tanult szöveg, hiszen ismeretes, hogy a dal szövege könnyebben és tartósabban megjegyezhető más szövegekkel szemben, azonkívül a zene hatásával párosulva a szavak értelme és hangulata árnyaltabban épül be tudatunkba és élményvilágunkba.

A gondolkodtatás, a problémafelvetés egyik fő feladatunk, s mint láttuk, ehhez is sikerrel hozzájárulhat a zenei nevelés.

A megismerő tevékenységgel, a személyiség értelmi szférájával kapcsolatosan végigkísértük a zenei tevékenység fejlesztő hatásait és egyben utaltunk a transzferhatásra is, vagyis a zenei nevelés hatásának „általános” jellegére, amikor is e hatás eredményei már nemcsak zenei, hanem más területek, tárgyak, jelenségek sokaságára is szétszűrőzhetnek.

A pszichikus jelenségek szinkretizmusát igazolja pl. az érzelmek jelenléte a megismerő tevékenységben. Az érzelmek sokfélesége és nagyfokú jellemzősége az emberre nézve indokolja a tárgyalását a személyiség második szférájaként.

A zenei nevelés hatása a személyiség érzelmi szférájára

Az érzelem olyan pszichikus folyamat, amelyben az embernek a környező világhoz és önmagához való viszonya tükröződik. Az érzelmeink tehát jelzik, minek milyen jelentősége van számunkra, mi az, amit szeretünk, gyűlölünk, mi az, ami örömet, elégedettséget szerez, vagy bánatot, elégedetlenséget okoz.

Ha pl. a zenét fogadjuk be érzelmeink síkján, hangulatunk, viszonyulásunk (érzelmeink) a zene hatására alakulnak, zenei élményről beszélünk.

Visszatér a kérdés, vajon a zenei tevékenység, a zenei élmények sorakozása csak a zenével kapcsolatosan gazdagítja a személyiség érzelmi világát? Természetesen nem, hiszen a zene is a valóságról, annak legkülönbözőbb részeiről ad sajátos képet, tehát áttételesen érzelmeink úgyszólván bármihez kapcsolódhatnak.

Célunk, hogy növendékeink élvezzék a zenei tevékenységet, hogy lelki szükségletükké váljon a zene, miközben személyiségük nemesedik. A gyakorlás ismétlődő jellegét ellensúlyozni kell, a művek szépségeinek feltárásával. Így az újbóli átélést is meg lehet tanítani, de itt már kapcsolódunk az érzelmi nevelésben túl az értelmi, akarati és egyáltalán a teljes személyiség neveléséhez. Ezáltal a zenei nevelésen keresztül ismét az egész személyiségre vonatkozó hatással állunk szemben, hiszen az ember bármely tevékenysége pillanatában úgyszólván valamennyi megkülönböztethető pszichikai folyamat és tulajdonság megbonthatatlan egységben van jelen. Paul Michael ezt egy példán igazolja: „tegyük fel, hogy az oktatás során valamely jelentős zenemű eljátszásával zenehallgatási élményben részesítjük a növendékeket. Ezzel nemcsak zeneileg fejlesztjük, hanem ugyanakkor gazdagítjuk a gyermek érzelmi tapasztalatait is. De még ennél többet is tehetünk: a zeneszerző által a szóban forgó zeneműben ábrázolt életnek és érzelmeknek megvilágításával nyilvánvalóvá lesz számára az alkotó művész magatartása, véleménye, illetve világnézete. A zenehallgatás élménye tehát nem csupán új érzelmeket tud közvetíteni, hanem a hallgatásnak a különféle életjelenségekhez való hozzáállását és erkölcsi ítéletét is segít kialakítani. Ebben rejlik a zene nagy nevelő hatása”.

Lássuk tehát közelebről, hogy milyen hatást tud gyakorolni a zenei nevelés a személyiség jellembeli és erkölcsi-akarati szférájára.

A zenei nevelés hatása a jellem és erkölcs szférájára

A jellem az ember viszonyulásainak és egész magatartásának meghatározott módja (stílusa), amely az élet és nevelés hatására alakult ki és szilárdult meg. Az ember viszonyulásai a társadalmi kötelezettséghez, tanuláshoz, munkához, emberekhez és önmagához, valamint általános jellemtulajdonságok szerint csoportosíthatók.

A jellem gerincét a személyiség erkölcsi-akarati tulajdonságai képezik,

Így az erkölcsi és akarat nevelés áttekintése mutatkozik különösen indokoltnak.

A jellem nevelése tehát nagyrészt az akarat és erkölcsi nevelésből áll.

Mit tehet itt a zene? Szende és Nemessuri erre így adnak választ: „A zenei alkotás, annak fogalmai, kategóriái, logikája is mind a gondolkodás produktumai. A »zenei gondolkodás« logikája természetesen más, mint például a matematikáé, de ez mit sem változtat azon a tényen, hogy szerves része az emberi gondolkodás mechanizmusának. Zenénél a gondolkodási — és ezen túlmenően a teljes pszichés (érzelmi, akarat stb.) — folyamatot a fül által hallott hangok indítják meg, és ez a tény minden zenei cselekvésünkben döntő szerepet játszik (Veczkó, 1969. 138. lap).” Tehát maga a zenemű befogadása már a tudatunkon keresztül többek között akarat cselekvést is beindít. Viszont gondoljuk el, hogy a rendszeres zenével való foglalkozás, pl. egy hangszer több éven át tartó gyakorlása mennyi akarat tényezőt igényel? Amit fejleszt, azt a legjobb jelzőkkel illelhetjük: kitartás, rendszeresség, pontosság, önfegyelem, határozottság stb. A felsoroltak egyben jellemtulajdonságok is. Az akarat edzésének lehetőségeit fokozza az érzelmek jelenléte (a tevékenység jellegétől függően) és az erőteljes sikerélmények lehetősége a nyilvánosság előtt.

Vannak-e hasonló lehetőségei a zenei tevékenységnek az erkölcsi nevelés terén? Közvetít-e a zene erkölcsi eszményeket, elveket, normákat, formálhatja-e az erkölcsi meggyőződést, alakíthat-e ki erkölcsi szokásokat? Igen, a jó zene és az igényes zenei tevékenység, a színvonalas zenei nevelés mindenképpen. Ha az alkotó kiáll műveiben a szabadság, igazság, emberség, természetszeretet, béke stb. mellett, máris a legjobb erkölcsi példákat nyújtotta. A zeneszerzők viszonya a tanuláshoz, munkához, alkotáshoz, pályatársaikhoz, önmagukhoz, koruk társadalmi történéseihez, mind példaként állítható. De vegyük figyelmbe a népdalok nevelőerjét is, hisz milliók alkották és szűrték meg többek között erkölcsi erejét. Ha a zenei nevelés különféle munkaformáit az erkölcsi magatartás gyakorlóterekeként fogjuk föl, újabb ráhatási lehetőségek adódnak. A kórus közösségi nevelőereje, az együttes zenélés, a közös felkészülés, majd fellépések csak a legnemesebb emberek közötti viszony kialakítása mellett képzelhetők el. Ha a jó zene gyönyört, felemelő érzést, meghatódottságot, alkotás- és cselekvésvágyat ébreszt, leképzeltetetlen ilyen élmények birtokában a romlott, cinikus, bomlasztó viselkedés.

Az akarat és erkölcs nevelése kapcsán valójában érintettük az egész jellem fejlesztési lehetőségeit, vagyis az általános tulajdonságok, (a más emberekhez, az önmagához, valamint a munkához, tanuláshoz, társadalomhoz való viszonyulás) nevelhetőségét.

Megválaszolatlan még egy kérdés: Milyen célok vezérlik a személyiséget tevékenységében és magatartásában?

A zenei nevelés hatása a személyiség célrendszerbeli szférájára

Az ember történelmi fejlődése során, a mind „emberibb” életének kialakítása közben, mind jobban bővítette szükségleteinek körét. Vала-mely tárgy, személy, vagy jelenség iránti szükségélményének a megnyilvánulása a szükséglet. Amennyiben tudatosul — megfogalmazást nyer, azaz tárgyiasul a szükséglet, létrejön a beállítódás, amely meghatározza a személyiség állapotát. Amire a személyiség beállítódik, az jelentőséggel bír a részére. A beállítódások rendszere képezi a személyiség irányultságát. A személyiség irányulásában, érdeklődésében meghatározó szerepe van az egyén eszményeinek. Magatartásunk és tevékenységünk mégis nagy meghatározója viszont a világnézet.

Vizsgáljuk meg, milyen eredményességgel járulhat hozzá a zenei nevelés az érdeklődés, az eszmény, a világnézet s egyben a céltudatos tevékenység fejlesztéséhez.

Kokas Klára (Veczko, 1969) emlékeztet arra, hogy az énektanítás érzelmekre épít, hisz az érzelmek felkeltése az elsődleges célja. Az emocionális élményekhez megismerési folyamatok is kapcsolódnak, fejlődik a figyelem és lehetővé teszi az érdeklődés mind gazdagabb kibontakozását. Más szóval, ha pl. a figyelmet fejlesztjük, vagyis képessé tesszük a gyermeket, hogy változásokat, összefüggéseket követni tudjon, akkor képessé tettük újabb és más tárgykörű tevékenységben is egy bizonyos szintű figyelésre, erre pedig már alapozható az érdeklődés felkeltése. Ez a példa is igazolja a személyiség oszthatatlanságát és a transzferhatást.

Általánosabban beszélve a zenei élmény nyújtotta, elsősorban érzelmi hatásokról, biztosra vehetjük, hogy akit az bármilyen pszichikus tevékenységre készítenek, az a működés által a személyiségstruktúrákat, majd annak köszönhetően a magasabb szintű működést fejleszti, segíti elő.

Az eszményivel kapcsolatosan teszögezhetjük, hogy az alkotó műveiben közli állásfoglalását, az esztétikum mércéivel kiáll a jobb, a szebb, az igazságosabb, a haladóbb mellett, továbbá életútját, tetteit ismertetve újabb példákat állíthatunk a gyerekek elé. A zenei tevékenységet kifejtő osztálytársak példáinak kiemelése, a nevelő értékelő hozzáállása ugyan-csak módot ad a követendő példák tudatosítására.

Hasonlóan az eszményhez, a világnézet is a leírt módon alapozható. A tudatosításnak, a természeti és társadalmi törvényszerűségek szemléletes ismertetésének itt még nagyobb szerepe van. A zene ereje, a zeneművészek példája természetesen ismét érzelmi úton jut majd kifejezésre. Ebben rejlik a zenei nevelés nagy nevelői lehetősége, hogy az ismeret mellé közvetíti az érzelmet, ami a meggyőződést eredményezi, márpedig az a cél, hogy a felnövekvő nemzedék világnézetében benne legyen a törvényszerűségek ismerete, elfogadása és az azokhoz való mély érzelmi kötődés.

A dolgozat terjedelme nem teszi lehetővé a szférákon belüli részletesebb kidolgozást, például a képességszintek taglalását. Tovább bővülne a vállalt feladat, ha kitérne a gyermeki személyiség fejlődéslélektani jellegzetességeire. Általában csak egy-két példával, illetve utalással került

sor az adott személyiségstruktúrájánál a zenei nevelés személyiségfejlesztő hatásának igazolására. Leszögezhetjük újra, ha ez a nevelési terület értékes művelődési javakat tud közvetíteni, s ugyanakkor pszichikai értelemben sokoldalú tevékenységet biztosíthat, nevelő hatása nem lehet kicsiny, transzferhatása nem kevésbé, nemcsak a személyiség integrált volta miatt, hanem a nevelési ág erős élményszerű — érzelmeket keltő jellege miatt sem, ami annyit jelent, hogy önmagában hordozza motivációs bázisát.

A dolgozat folyamán végigkísértük a zenei nevelés egyes személyiségfejlesztő lehetőségeit. A közölt példák úgyszólván a személyiség valamennyi strukturális eleménél igazolták a zenei tevékenység nevelési lehetőségeit, nevelőerejét. Meggyőződhetünk arról, hogy a zenével történt aktív kapcsolat nemcsak zenei műveltséget ad, hanem általánosat is, vagyis fejleszti a teljes személyiséget. Ez a lehetőség azon a törvényszerűségeen alapszik, miszerint minden tevékenységben bizonyos mértékben részt vesz a teljes személyiség, egyben biztosítva a transzferhatást. Természetesen ennyivel nem érhetjük be, hiszen döntő fontosságú a fejleszthetőség lehetőségeinek, összefüggéseinek, egyes törvényszerűségeinek ismerete. E szakdolgozat ezekre a kérdésekre igyekezett némileg rendszerezett választ adni, a teljesség és részletesség igénye nélkül, hiszen elegendő volna a személyiség szerkezetének egy-két elemével is akár több száz oldalon foglalkozni.

Példák vannak rá, hogy a zenével foglalkozó gyermekek a látszólagos nagyobb megterhelés ellenére is a közismereti tárgyakban, illetve az egész általános képzésükben csaknem mindenben az átlagtól jobb eredményt érnek el, minden testi és lelki károsodás nélkül. Egyszerű a magyarázat, a személyiség tevékenység közben fejlődik, ebben az esetben több és színesebb tevékenység által fejlettebb és gazdagabb személyiséggé. A zenei nevelés érdeme, hogy ezt sikeresebben lehetővé teszi és megvalósítja mint sok más tevékenység.

Azáltal, hogy a zenei tevékenység „általánosán” fejlesztő hatását fejtgettük csupán, maga a zeneművészet megszerettetésének, mindennapos igénylésének jelentősége sincs lebecsülve, hiszen az vitán felül áll.

„Utóvégre lehet élni zene nélkül is. A sívatagon át is vezet út. De mi, akik azon fáradozunk, hogy minden gyermek kezébe kapja a jó zene kulcsát, s vele a rossz zene elleni talizmánt, azt akarjuk, ne úgy járja végig élete útját, mintha sívatagon menne át, hanem virágos kerteken.”

(Kodály)

Forrásmunkák

- KODÁLY ZOLTÁN: Visszatekintés. Zeneműkiadó, Budapest, 1974.
- A. G. KOVALJOV: Személyiséglélektan. Tankönyvkiadó, Budapest, 1969.
- PAUL MICHAEL: Zenei képesség, zenei készség. Zeneműkiadó, Budapest, 1964.
- PAUL MICHAEL: A zenei nevelés lélektani alapjai. Zeneműkiadó, Budapest, 1974.
- Dr. NIKOLA ROT: Általános pszichológia. Tartományi Tankönyvkiadó Intézet, Újvidék, 1972.
- KSENIJA MIRKOVIĆ RADOŠ: Psihologija muzičkih sposobnosti. Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1983.
- SZ. J. RUBINSTEIN: Az általános pszichológia alapjai. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1974.
- FRIDRICH TROJ: Gyermeklélektan. Tartományi Tankönyvkiadó Intézet, Újvidék, 1966.
- B. M. TYEPOV: A zenei képességek pszichológiája. Tankönyvkiadó, Budapest, 1963.
- Dr. VECZKÓ JÓZSEF: A személyiség korszerű értelmezésének alapkérdései és a zeneoktatás néhány összefüggése. Parlando, Budapest, XI/3.
- Dr. VECZKÓ JÓZSEF: Általános és zenepszichológiai szöveggyűjtemény. Tankönyvkiadó, Budapest, 1969.

Rezime

Uticaј muzičkog vaspitanja na razvoj ličnosti

Marksistička pedagoška literatura opštem cilju vaspitanja određuje svestrano razvijenu ličnost. Vaspitni uticaј muzičke aktivnosti je specifičan, ne retko i veoma efikasno. Opšti uticaј muzičkog vaspitanja na razvoj celokupne ličnosti poželjno je razmotriti i prevesti na jezik svakodnevnog vaspitnog rada. Ovaj studij želi dotaći neka pitanja iz ove problematike, bez pretenzije na sveobuhvatnost.

Muzika snažno utiče takoreći na sve ljude, a na decu osobito, formirajući pri tom njihov u celokupnu ličnost.

Izvore muzičkog doživljaja predstavljaju osnovni oblici muzičke aktivnosti: slušanje, izvođenje, stvaranje muzike. Ako imamo u vidu i spajanje muzike sa pokretom, poetskim tekstom i dramskom igrom možemo zaključiti da su izvori muzičkog doživljaja nepresušni.

Uticaј muzičkog vaspitanja — muzičkog doživljaja izloženo je po intelektualnoj, emocionalnoj, moralnoj sferi ličnosti i sferi stavova.

Razlaganje doprinosa muzičkog vaspitanja opštem razvoju ličnosti ne umanjuje značaj razvijanja ljubavi prema muzičkoj aktivnosti.

Summary

How does Musical Education Influence the Development of Personality

According to the Marxistic pedagogy literature, versatile personality is the general aim of education. The influence of music activities is very special, and often very effective. This influence has to be discussed and translated into the language of everyday educational work.

The study deals with some problems not pretending to achieve all-inclusiveness.

Music has a great influence on all people, especially children, forming their total personality. The sources of musical experiences are: listening and performing. Having in mind the possibilities of connecting music to motion, lyrics and drama we come to the conclusion that sources of musical experience are numerous.

The influence of musical education — is discussed through the intellectual, emotional and moral spheres of personality and through the spheres of viewpoint.

The contribution of musical education to the development of personality shows the importance of loving musical activities.

A NYELVI PRAGMATIZMUS ÉS A MŰVÉSZET

Nenad Mišević

MI A NYELVI PRAGMATIKA?

Egy ismert felosztás szerint a nyelv és a hozzá hasonló rendszerek tanulmányozása többféle módon történhet: belső szerkezet és az elemek egymáshoz való viszonya (szintaxis) és a jelentés vizsgálata (szemantika) szempontjából, valamint a nyelv alkalmazásának vizsgálata, a nyelv és az azt használó egyének között fennálló viszony lényegének kutatása szerint (pragmatika). E harmadik diszciplína, a pragmatika, az előző kettőhöz viszonyítva lényeges késéssel, csupán századunkban indult fejlődésnek. Egyes szerzők azonban elsőbbséget tulajdonítanak neki, mondván, hogy csupán a pragmatikai vizsgálatok nyomán jöhet létre egy átfogó elmélet a nyelvről.*

A pragmatika az elmúlt néhány évtizedben különböző elnevezések alatt fejlődött (logikai pragmatika, a megnyilatkozás lingvisztikája, filozófiai univerzális pragmatika). Kutatási érdekerülete a kommunikáció kontextusa, alapkérdése pedig: hogyan olvasható ki magából az üzenetből a kommunikáció kontextusa. És bár közel áll azokhoz a diszciplínákhoz, melyek a kommunikáció „alányaival” (szubjektumaival) foglalkoznak (szociológia, pszichológia, pszichoanalízis), nem szocio-pszichológiai tudomány, hisz tárgya a nyelvnek olyan sajátos aspektusból történő vizsgálata, melyben a kontextus hatása a nyelvre a legszembetűnőbb.

A pragmatikát a kommunikációs szituáció érdekli, elsősorban a megnyilatkozás szituációja és az üzenet befogadása — mindez abból az aspektusból, hogy e szituáció nyelvi szinten hogyan nyilvánul meg. A pragmatika számára a nyelv mindig a beszédhelyzethez viszonyított alkalmazhatóságban, illetve alkalmazhatatlanságban mutatkozik meg. („Valamely beszédnek a körülményekhez való alkalmazhatósága mindenekelőtt a céljaiban mutatkozik meg, és a gyakorlatban, melyben e célok megvalósulnak, mint például az értesítés és a tanítás esetében” — írja Hans

* A „pragmatika” és „pragmatikus” kifejezéseket nem szabad sem a filozófiai „pragmatizmus” fogalmával, sem a filozófiai kontextuson kívül, köznapi (pragmatikus — rendszeres) jelentéssel összetéveszteni.

Lipps, akinek *Vizsgálódások a hermeneutikai logika irányába* című munkája úttörő kísérletnek számít a nyelvi-pragmatikai analízis terén.) Mivel végtelenül nehéz a sokféle beszédshituációt rendszerezni, a pragmatika olyan momentumok felé orientálódott, melyek univerzálisak és szabályozhatók. Az alapkategóriák ez esetben a törvények és azok összességének, illetve rendszerének kategóriája, majd a szándék/konvenció, a ki nyilatkozás/nyilatkozat párosok és a beszédaktus fogalma.

A „Ki beszél?” kérdést a pragmatika kerülő úton igyekszik tisztázni. Ami pragmatikailag definiálható, az az alany helye egy meghatározott beszéd típus keretein belül, mindazokkal a feltételekkel együtt, melyeknek eleget kell tennie ahhoz, hogy e helyet elfoglalja, és a mód, ahogyan ez az alany a nyelvben reprezentálódik. Az alany helyére vonatkozó kutatások eddig jobbra a beszélő szubjektumának reprezentálására vonatkozó kutatásoktól függetlenül folytak. (A beszélő szubjektumok közötti viszonyok lényegesen különböznek az alany és a nyelv közötti viszonytól. Amíg minden kommunikációs viszony a beszélő szubjektumok között egy bizonyos egyensúlyt feltételez — a szubjektum és a partner, a beszélő és az között, akihez beszél — melyben a dialógust folytatók legalább elvont értelemben egyenlők, értelemmel és beszédkészséggel rendelkező egyének, addig a szubjektum és a nyelv közötti viszony kiegyensúlyozatlan viszony, melyben a szubjektumnak saját szocializációjának előfeltételeivel kell szembenéznie és azzal, ami egyáltalán szubjektummá teszi. A nyelv mint szimbolikus rendszer a szubjektum *mása*.)

A pragmatika számára, mint általában a kommunikáción alapuló és a nyelvről szóló elméletek esetében, a nyelv elsősorban eszköz. Amíg a szemantika esetében a nyelv az információ átvételére szolgáló semleges eszköz, addig a pragmatika számára ez a cselekvés eszköze, mint minden bonyolultabb eszköz, bizonyos mennyiségű ellenőrizhetetlen hatással rendelkezik. Mi több, úgy tűnik, a nyelv annyiban utánozza a természetet — amit alkalmanként ellenőrizni is lehet —, amennyiben az alany előzőleg annak diktátumai alá veti magát. („Natura parendo vincitur.”)

A nyelv önállósága felé forduló érdeklődés párhuzamos a figyelemmel, amit a pragmatika az úgynevezett referenciális paradoxonok jelenségének szentel. Korábbi példánk a könyvről, melyben az áll, hogy semmilyen kétség nem fér hozzá, pragmatikai természetű. A kifejezés, mely önmagára utal (autoreferencia) olyasvalami, ami nem fordul közvetlenül a tárgyak és a kifejezések felé. Önmaga felé fordul, és azokat a feltételeket jelzi, amelyek létrehozták.

Az „Íme a könyv” kijelentés olyan gesztust jelent, mellyel e kijelentés a saját helyére, ezzel pedig közvetlenül az őt meghatározó kommunikációs keretre is utal. A középkori, logikával foglalkozó filozófusok állítása szerint, a beszélő egyben önmagára is utal („A »beszélék« kifejezés a beszélőre és a kifejezésre egyaránt utal” — írja a shyreswoodi William a megoldhatatlan paradoxonokról szóló könyvében).

A nyelvről, mint a cselekvés eszközéről, és a nyelvről mint az esetleges

önálló cselekvésről szóló elképzelés feltételezi, hogy a beszéd ténylegesen valamiféle cselekvés. Természetesen a beszéd a hangok kibocsátásakor bizonyos értelemben cselekvés, de a beszéd mint beszéd, valóban cselekvés-e? (Vegyünk egy hasonló példát: a zenekar vezénylése cselekvés, hisz a karmesteri pálcával történő integetéshez testi erőfeszítésre van szükség. De zenei szempontból a karmesteri pálcával történő integetés csupán akkor válik vezényléssé, ha ezzel, zenei értelemben valóban irányítják a zenekart. A karmesteri pálcával történő integetés és a vezénylés nem minden esetben jelent elkülönített tevékenységet. A pálcával történő integetés csak akkor válik „zenei tetté”, ha eleget tesz bizonyos többletkövetelményeknek, melyeknek *akármilyen* integetés nem tud eleget tenni.)

A nyelvre mint cselekedetre vonatkozó kérdések mind ez ideig Wittgenstein és Austin műveiben kapták meg legteljesebb formájukat, ezért a továbbiakban ez utóbbitól kölcsönözzük a fogalmakat.

Mint ahogyan a karmesteri pálcával történő integetés sajátos körülmények közepette vezényléssé válik, ugyanúgy bizonyos rendszabályok szabta feltételek közepette — tekintettel a meghatározásra, mely a szabály létezését implikálja — a beszéd során történő üzenetkibocsátás besorolható lesz a speciális beszédtevékenység kategóriájába, ha figyelembe vesszük az institutionális kontextust, melyben a beszéd realizálódik (ily módon a nyelvtévékenységek bekapcsolódnak az institutionális cselekvés tágabb elméletébe). Éppen ezért a nyelvelméletről mint tevékenységről szóló kulcsfontosságú példák azokból a szituációkból erednek, amelyekben a beszélő, kimondva valamilyen mondatot — esetleg egymás után több mondatot is —, egyben valamit tesz is, valamit cselekszik, elvégez; a szituációkból, melyek a közönséges szemantikai modellben egyébként rendellenesnek tűnnek.

Azokat a cselekvéseket, melyeket nemcsak végeznek a beszéddel, hanem amelyeket el is végeztek azzal, hogy kimondták, és amelyeket más-ként nem lehet elvégezni, a szó legtágabb értelmében beszéd-cselekvéseknek nevezzük. (Néha a „beszédaktus” is használatos.) Austin ezeknek a cselekvéseknek nyelvi megjelölésére a „performatív” elnevezést javasolta (a „to perform” — véghezvinni, elvégezni igéből), és szembhelyezte a konstatív formáival, melyeket ezek az állítások magukra öltenek.

A nyelvi cselekvés és a performatív általánosítása abban rejlik, hogy minden egyes kifejezésben megtallálják, felismerjék vagy csupán feltételezzék a cselekvés szilárd momentumát.

A nyelvi cselekvésben tehát kétféle aspektust különböztethetünk meg, azt, amit a cselekvéssel elvégzünk, és azt, amit általa elérünk, illetve előidézünk. (A zenekari analógia továbbra is a segítségünkre van. A karmesteri pálcával történő integetés során a karmester vezényel, a vezénylés cselekedetét végzi, irányítja a zenekart. Tevékenységének további okozatai — tegyük fel, hogy a zenekar egyes tagjaiban ellenállást, a hallgatóság soraiban pedig lelkesedést idéz elő — ezek az okozatok valóban tevékenységének okozatai, de nem foglalhatnák benne magában a cselekvésben.) Az, amit valamilyen nyelvi cselekedet alkalmával teszünk, jórészt

bizonyos konvenciók által meghatározott, ami pontosabban definiálja azt is, hogy a beszéd a szó legszorosabb értelmében milyen feltételek következtében mutatkozik beszédcselekvésként, míg a beszédcselekvés eredménye — a hallgatóra tett benyomások összessége — nem feltétlenül muszály, hogy konvenciókkal meghatározható legyen, leggyakrabban nem is az. A cselekvést, melyet beszédcselekvéssel végzünk, vagyis a „kifejezéssel”, Austin illokúciós cselekvésnek nevez, míg a cselekvésen kívüli okozatok összességét perlokúciós dimenzióknak nevezi.

A beszédcselekvések elemzése során lefektették az alapjait annak az elképzelésnek, mely a fregei jelentésemélet nyomán a „hangszín”-elméletet képezi, valamint tisztázták azokat a feltételeket, amelyeknek eleget kell tenni ahhoz, hogy a beszédcselekvés besorolható legyen az állítás, a felszólítás, a fogadkozás, az ígéret stb. valamelyikébe.

A beszédcselekvések analízisének konzekvenciái közé tartozik az egyéni megjelölő-tevékenység leírásáról a nyelvi tevékenységet irányító általános pragmatikai törvényekre történő hangsúlyeltolódás is. Ahhoz tudniillik, hogy valamilyen tevékenységet sajátos beszédcselekedetnek minősíthessünk, nem elegendő, hogy artikulált hangok megformálásából álljon (mint ahogyan nem elegendő a vezényléshez a karmesteri pálcával történő, a vezénylésre pusztán emlékeztető hadonászás sem), hanem — amint azt már láthattuk — az institucionális és szubjektív követelményeknek is eleget kell tenni, hisz ezek alakítják a beszédcselekvést parancssá, ígéretté, stb. Ezek a feltételek egyebek között magukban foglalják a beszélő azon szándékát is, hogy valamilyen tevékenységet elvégezzon, továbbá a konvencionálisan előírt körülmények és nyelvi viselkedésformák halmazát is. „Az állítást nem szabad a szilárd lelki alapállás (meggyőződés, ítélet vagy beleegyezés) kifejezéseként magyarázni, és nem lehet egyszerűen annak a szándéknak a fogalmára hivatkozva körülményi, amellyel kimondtuk a mondatot. Hisz sokkal inkább arról van szó: kell hogy legyen a mondatnak olyan tulajdonsága, mely jelzi, hogy azt az állítás erejével mondtuk ki: és e tulajdonságról — valamint a tulajdonság tevékenységéről — szóló jelzésnek a konvenció leírásában benne kell szerepelnie; annak a konvenciónak, melynek értelemben az ilyen tulajdonságokkal rendelkező mondatokat használjuk.” (Dummet: Frege, 354. old.)

A törvény konvencionális karakterét szó szerint is érthetjük, de ez nem feltétlenül szükséges. Ha szó szerint értelmezzük — mint az angolszász teoretikusok —, akkor konvencionálisan a pragmatikai törvényeknek az alapvető megegyezésektől, illetve a tetszés szerint változtatható megállapodástól való függőségét kell érteni (a megegyezés lehet értelemszerű, de fontos, hogy minden egyes szabálynak megközelítőleg egyforma jó alternatívái legyenek, és hogy az alternatívák közül egy szabadon, illetve majdnem szabadon választott legyen. Az ily módon létrehozott nyelvet D. K. Lewis „lehetséges nyelvnek” nevezte. A valódi nyelvek azok, melyeket a „lehetséges nyelvek” sokaságából választanak ki. Ez a felfogás oda vezetett, hogy megpróbáltak analógiát keresni a nyelvi és a jogi alapelvek között, azzal, hogy a morális kötelezettségeket a beszédcselek-

vés grammatikájából eredeztették: a nyelvnek mint intézményesített, konvencionális cselekvésnek modellként kellett szolgálnia a társadalmi intézmények létének magyarázására és igazolására. Ha azonban a konvencionálist nem értjük szó szerint, hanem csupán annak a ténynek megjelöléseként, hogy a pragmatika szabályai nem valami természetben adottat, hanem változó, de a beszélő személy számára tevékenységének kötelező kereteit jelölik, talán könnyebben elkerüljük a Társadalomnak, mint globális, nyelvelőtti szubjektumnak — mely szabadon formálja a nyelvet, melyet tagjai beszélnek — a hiposztázisát.

A pragmatika, különösen pedig a beszédcselekvés elmélete, ragaszkodva a nyelvtevékenység kontextusához, néhány olyan ismeretelméleti tézist állított fel, melyek immár megkérdőjelezzik a kommunikációról (mint az ismeretek átviteléről) alkotott klasszikus képet, valamint az információ és a redundáns hírek közti különbséget, mivel ezek csak megkönnyítik a kommunikációt, anélkül hogy bármilyen ismeretelméleti szerepet is játszanának. A filozófusok — kidolgozva az állítás és kijelentés fogalmakat — hangsúlyozzák a tényt, miszerint minden állítás szükségzerű, logikai struktúrája szerint feltételezi annak ismeretét, amiről valamit állít. Rámutattak, hogy az állítmány a természetes nyelvben csupán akkor funkcionál, ha hallgatólagosan ugyan, de feltételezzük, hogy a beszélő partner számára ismeretes, mire vonatkozik az állítmány, és ha a beszélgetésben részvevő fél hallgatólagosan feltételezi, hogy e tárgy ténylegesen adott.

Az első feltevésből — melyről később bebizonyosodott, hogy sokkal összetettebb, mint első pillantásra tűnt, és hogy ennek következtében alapvető korrekciókra szorult — számos, a beszédcselekvésben rejtett formában jelen levő (ismeretelméleti, párbeszédre vonatkozó, lélektani) feltételezésekről szóló kutatási ágazat fejlődött ki. Ismeretelméleti feltételezéseknek azokat a feltételezéseket nevezzük, melyek a beszélő partnereknek a szituációra és a beszéd tárgyára vonatkozó közös tudására utalnak, és ezek, amint az bebizonyosodott, nélkülözhetetlenek. Az olyan beszédcselekvések, mint az állítás vagy a közlés, nem lehetnek csupán átvitt ismeretek. Minden egyes hírt csak a feltételezések keretének alapos ismerete által lehet megérteni, mely utólag, és nem magában a hírben jön létre. A régi feltételezés és az újan szerzett ismeretek pragmatikai konstellációja nem egyszerűen a régi és az új halmozását jelenti: nincs olyan „tisztá” állapotban lévő információ, mely nem hordaná magában az interpretációk bizonyos lehetőségeit.

Ami a dialógusok, illetve a beszélgetések hallgatólagos feltételezéseit illeti, meglettük a régi dogmákat vonja kétségbe, miszerint a kommunikációban jelen levő hír tisztán elkülöníthető a hírről szóló hírtől, illetve a beszéd elválasztható a beszédre történő utalástól. Amíg a beszéd mint hír egydimenziós, áttetsző a valósággal szemben, addig a beszéd mint pragmatikai folyamat, mellékesen mindig önmagára is utal. A kijelentés körülményeire utalva a kijelentés közvetetten a kommunikációs keretre is utal, illokúciós dimenziójában találkozik a kommunikáció és a kommunikációról történő kommunikáció. E témánál hosszabban fogunk időzni,

lévén, hogy ez átmenetet képez a nyelv mikroelemeinek — a szónak és a mondatnak — a tanulmányozásától a nagyobb egységek — a beszélgetés, a társalgás és a szöveg — tanulmányozásához.

A beszélgetés pragmatikai logikája kísérletet tesz mindkét értelemben a beszélgetés feltételeinek tisztázására: tisztázni annak feltételeit, hogy a beszélgetés egyáltalán létrejöjjön, és tisztázni azt, ami a beszélgetésben feltételezett. H. Paul Grice amerikai filozófus elsőként kísérte meg a beszédkontextus keretein belül jelentkező nyilatkozatokra és megnyilatkozásokra vonatkozó törvények pragmatikai feltételeinek szisztematizálását. Aibból indult ki, hogy a beszédben a megnyilatkozás soha nem szigetelődik el az elvárások kontextusától, és az elemzésnek legalább azt meg kell — ha másként nem, formális vonatkozásaiban — mutatnia, hogy az ilyen elvárások mit adnak hozzá a megnyilatkozás értelméhez. Teszi ezt annak reményében, hogy a beszédlogika szabályai segítenek az olyan esetek megértésében, melyek akkor keletkeznek, ha a beszélő más tudat, mint amit a kimondottakban megfogalmazott. Másként fogalmazva, Grice számára a beszédlogika problémája a következő: a mindennapi beszédben nagyon sok dolgot csupán célzások formájában közlünk, melyeket könnyű ugyan megérteni, de nehéz elemezni. Grice úgy véli, a beszédben történő célzás meghatározásához elengedhetetlenül szükséges, hogy a célzást ellenőrzött elhajlásnak, a beszéd játékszabályaiban bekövetkezett reguláris törvényellenségnek fogjuk fel. A beszédre vonatkozó pragmatikai szabályokat Grice a minőség, mennyiség, reláció és modalitás szempontjaiból osztályozza. (A szabályoknak a lehető legegyszerűbbeknek kell lenniük, hogy az eltéréseket önkéntelenül is felismerjük, ahogy azt a beszéd során is gyakran tesszük.) A minőség kategóriájába tartozik az állítás igaz voltára vonatkozó kötelezettség, továbbá az, hogy az állítást bármikor képesek legyünk megokolni. A reláció törvényeinek kategóriájába tartozik az alkalmasság („Maradjunk a témánál”) a modalitáshoz pedig az értelemszerűség és a módszerbeli kapcsolat szabálya. Mindezek a szabályok azokon az elveken alapulnak, melyek a beszédpartnertől megkövetelik a beszédben történő együttműködést (az együttműködés elve). Ezek a szabályok alkotják a normális beszélgetés vázát.

A normális beszédmodell az eltérések elemzésekor válik igen fontossá. Már a mindennapi beszédet is gyakran jellemzik a csak érintett, a nem teljesen, csupán röviden jelzett formák. E jellemző vonást úgy lehet tovább pontosítani és általánosítani, hogy a beszédben megjelent célzást (a „célzás” kifejezést ez esetben az allúziónak megfelelő értelemben használjuk), úgy értelmezzük, mint a beszélgetés szabályainak tudatos megsértését, mely szabálysértést azzal a szándékkal tesszük, hogy a kijelentésben elhallgatott mozzanatok a beszédpartner tudomására hozzuk.

Egy példa Marinković „Küklopsz” című drámájából: „Nem értem Önt, Tresić úr. Nem ünnepekt Ön ma valamit?”

„Hogy ittam-e? Nem.” (277. old.)

Tresić beszélgető partnere nem kérdezi meg nyíltan, hogy ittas-e, ha-

nem első látásra egy ettől független kérdést tesz fel — ünnepelt-e valamit ma —, szándékosan vétve ezzel az egyébként egyértelmű relációs szabály ellen. Tresic e szabállysértést automatikusan úgy értelmezi, mint amellyel tudtára adják, hogy ittás, és nyomban a célzásra válaszol, nem pedig arra, amit kérdeztek tőle. Ezzel rajta a sor. Nem fog zavarának magyaráztatásába, osupán röviden válaszol: nem ivott, leredukálva ezzel az információ mennyiségét. Ezzel ő újra oélzást tett követelésére — ismerjék végre fel, és mint szerelmezt, vegyék őt komolyan —, arra, amire a beszélgető partner kérdése valószínűleg kezdettől fogva célozgatott. Az elemzést folytatni a kontextus figyelembevételével lehetne. Tresic látszólag zavart beszéde valójában allúzió beszélgető partnere stílusára, viselkedésére és életére, úgy, hogy annak kérdése, ittás-e, egyben támadás is, amolyan kihívásszerű válasz a korábbi kritikai élű célzásra.

Miben rejlik Grice beszédben előforduló, oélzások kapcsán végzett analízisének nagyobb beszédegységekre vonatkozó mintaszerűsége?

Mindenekelőtt rámutat arra, hogy a kommunikáció nem teljesen konvingens folyamat. Ha már egyszer bekapcsolódtunk a beszélgetésbe, vagy ha szembekerülünk a potenciális beszélgető partnerrel, kommunikálni kell. A kommunikáció elutasítása az elutasítás kommunikációjaként, a beszélgetés törvényeinek megsértése pedig másmilyen, más témáról szóló beszélgetésként értelmezhető (esetleg az arról történő beszélgetésként, hogy nem óhajtunk beszélgetni).

Továbbá segít a kommunikációs kontextus felfogásának és a jelentés értelmének kialakításában vállalt szerepének szisztematizációjában. Ilyen értelemben kapcsolatba hozható a kérdésnek a magyarázatban vállalt primátusáról szóló hermeneutikai föltevással. E föltevés, melyet Heidegger és Gadamer megértéssel foglalkozó művei itt tartalmazznak, azt állítja, hogy valamely kijelentés (szöveg) csak akkor érthető meg, ha rekonstruáljuk magát a kérdést is, mely alapjául szolgál a válasznak, illetve ha az eredeti kérdést egy hasonló módon értelmes kérdéssel cseréljük fel. A kérdés így módon a válaszok potenciális lehetőségeiként fogható fel, és e nézetnek hagyományai vannak, gyökerei egészen Szókratészig, Platónig és Arisztotelészig nyúlnak vissza. A beszélgetések és a beszélgetésekben elrejtett célzások analízise azt mutatja, hogy a kérdés elsőbbsége sokkal inkább a szituáció elsőbbsége, melyben a kérdés elhangzik. Ilyen vonatkozásban megérteni egy kérdést annyit tesz, mint rekonstruálni azokat a körülményeket (az új körülmények modelljeit pedig kiépíteni), melyekkel az oéletet tesz az említett szabályoknak. Például, ha filozófiai szövegről van szó (és ezzel elhagyjuk Grice vizsgálódásainak forrásterületeit és áttérünk a lehetséges alkalmazásra), melyhez magyarázatot kell kapcsolni, a következő szerkezetből indulunk ki:

A minőség szabálya (igaz jelleg és értelemszerűség): Feltételezzük, hogy a szövegnek van mondanivalója, tehát nem fogjuk előre visszás szöveggé, ideológiai hazugsággá elvenni.

A mennyiség szabálya (lényegretörő jelleg, rövidség): Feltételezzük, hogy a szöveg informatív jellegű, valamiben újat mond, és ezért oly mó-

don rekonstruáljuk, hogy a lehető legnagyobb mértékben megőrizzük informatív jellegét.

A reláció szabálya (megfelelő és alkalmas jelleg): Rekonstruáljuk azt a kérdést, melyre a szöveg megfelelő választ ad.

A modalitás szabálya (érthetőség, egyértelműség): Feltételezzük, hogy a szöveg nem szándékosan lett érthetetlen stílusban megírva, ezért, ha valami nem világos számunkra, abból indulunk ki, hogy ennek a probléma összetettsége, nem pedig az író szertelensége az oka.

Ezekről a szabályokról csupán akkor térünk el, ha arra a tények maguk kényszerítenek, más szóval, mindaddig feltételezzük, hogy a szöveg megfelel a normális kommunikáció követelményeinek, amíg be nem bizonyosodik az ellenkezője. Ez a séma lehetővé teszi, hogy legalább egy aspektusát szisztematizáljuk annak, amit az interpretációs elméletben a „teljesség anticipációjának” neveznek, annak elvét, hogy az interpretálásra váró szöveget a maximális jóindulattal olvassuk, attól vezérelve, hogy mindig valamilyen „többletet” jelent, és nem ad kevesebbet, mint amit olvasással képesek vagyunk rekonstruálni. (Természetesen semmilyen séma sem rendelheti el, hogy a szöveget ilyen vagy olyan módon olvassuk. Előfordul, hogy a „rosszindulatú” értelmezés fontosabb vonatkozásokat is felvet a szövegben, mint amilyeneket a „teljes anticipáció” által felfedezhetünk. A „rosszindulatú interpretációt” legegyszerűbben Gricenek, a szövegben tett célzás interpretációjával egyetemben mutathatjuk be, éppen az említett négy szabály megsértésén keresztül, annak különbségeként, amit a szövegben kimondunk, és aminek meg kellene felelnie a törvényekben megfogalmazott követelményeknek.)

Mák Ferenc fordítása

(Megjelent a Dometi, 1980/9. számában)

Horányi Özséb

MEDICI MÁRIA PORTRÉJÁNAK BEMUTATÁSA IV. HENRIKNEK

Amióta először láttam a Louvre Medici Galériájában Rubens 21 festményét Medici Mária életéről, nem hagytak nyugodni. Pontosabban csak a *Medici Mária portréjának bemutatása IV. Henriknek* című 4. kép. Az 1622—25 között festett kép jobb oldalán IV. Henrik látható. A kép középpontjában van Medici Mária portréja, amint két lebegő angyal tartja. Mögöttük, illetőleg fölöttük, a kép bal felső részében Medici Mária szülei ismerhetők fel. A festmény a többihez hasonlóan mitologizál.

Rubens e képe Németh Lajos tipológiája alapján kétségkívül autonóm-klasszikusnak tekintendő. Van azonban ebben a festményben valami, s ez talán éppen a kép essenciája, amivel kapcsolatban a tipológia nem igazít el — ha pontosan fogalmazok.

Nem hiszem, hogy egyszerűen egy *kép a képben* típusú problémáról van szó. Ha így volna, nem különbözne ez a kép pl. attól a másik Rubenstől, amely a bécsi Lichtenstein Galériában látható, a *Vénusz toalettjétől* (1615—18). Ezen Vénusz háta látható, a kép bal oldalán kis angyal figura tükröt tart, amelyben Vénusz arca jelenik meg. Nyilvánvaló, hogy ez is autonóm-klasszikus.

Csak hogy a két kép számomra jelentősen különbözik. Ebben a tanulmányban a különbség minéműségére próbálok rábukkanni.

A MŰ TÖRTÉNETI MODELLJEI

Mindenekelőtt összefoglalom a kiindulópontnak kínálkozó tipológiát Németh Lajos *A mű és a történelem* című tanulmányának első részében mutatja ezt be.¹ A három típust tartalmazó tipológiát Janáky István *A negyedik műtípus* című tanulmányában kiegészítette.² Íme a négy műtípus:

(a) *Rituális, mágikus funkciót teljesítő műtípus*

A természeti népek művészete, a törzsi művészet, a népművészet és a középkori művészet a típuspéldák.

„A művészet a társadalmi együttélést szabályozó szimbólumrendszer alkotórésze, sőt: egyik legfontosabb összetevője, a nagy társadalmi színjáték realizálója, tehát meghatározza a szimbólumrendszer megnyilatkozási formáit. E szimbólumrendszer a rituális cselekmények sorozatán keresztül érvényesül. Mind a törzsi társadalmak, mind a népművészetet teremtő paraszti közösségek vagy a feudális hierarchia-struktúrára nyugvó középkor életformáját a formalizált cselekvések hatják át, a művészet pedig ezek szolgálója, kelléktára, s mint ilyen, bizonyos rituális nyelvnek minősíthető. A művészeti tárgyak pedig ennek elemei, láncszemei.” (34—35) „Ha a »mű« valamiféle rítus része, létokát, funkcióját, anyagi és szellemi milyenségét a rítusban elfoglalt helye szabja meg.” (33) „[...] a rítus egy láncszemét alkotó mű — ha megáll is magában — magán túl mást is jelöl, az isteni visszfénye, »imago dissimilis«, szimbólum, mágikus jel stb.” (41) „Értéke nem műtárgy-jellegében, hanem rendeltetése mind tökéletesebb végrehajtásában rejlik [...]” (35)

„A rituális-mágikus műtípust [...] a tárgyi világ, sőt a természeti objektumok irányában nyitott »struktúrának« lehet minősíteni [...] Ugyanakkor e nyíltsággal ellentétes módon a mű jelentésköre zárt, szigorúan meghatározott, hiszen a rítus, illetve a vallásos, mitológiai előírások, az ikonográfiai kódok megkövetelik ezt.” (37)

(b) *Az autonóm, klasszikus, tipikus műmodell*

„[...] bizonyos korszakokra jellemző [...], amikor a művészet nem akar a »teológia szolgáló leánya« maradni, emancipálódni akar, és ha a formális kötöttség még nem is marad, az alárendeltség mégis mellérendeltséggé válik. Klasszikus példája ennek az V. századi görög és reneszánsz művészet s később — szinte visszfényként — a klasszicizmus és az objektív típusú életművek — illetve az abba tartozó művek —, mint Cézanne, Marées vagy Maillol művészete, [...] műtípus paradigmája nem csupán a festészetben és a szobrászatban figyelhető meg, hanem többek között ez jellemzi a görög kerámiát is [...], de ide sorolhatjuk például a limoges-i zománcművészetet is.” (44—45)

„[...] az autonóm, klasszikus típusú mű modellje a mikrokozmoszusan zárt világ, amelyen belül az »idea«, a »concetto«, a »disegno-interno« munkálkodik — mint ahogy ezt a mű autonóm jellegét valló manierista esztétika hangsúlyozta. Központi kérdés tehát a belső kohézió, ennek biztosítója pedig a központi rendező elv, a kompozíció. A kompozíció egyszerre volt a művet létrehozó művész — illetőleg közösség — szándékának, az adott kor stíluslehetőségeiből adódó szerkesztési skémák³ használatának következménye és a mű »belső akarata« [...] az autonóm tí-

pusnál a mű objektivitása hangsúlyozódik, ezért magából a műből kiindulva nehezen vagy egyáltalán nem juthatunk el az alkotó személyiségéhez. Pedig az alkotó személyiség az autonóm műmodellnél is perdöntő; egyéni stílusjegyek vannak jelenlétéről. Mégis az objektív a meghatározó: a mű »belső akarata«, a kompozíció szigora, a felismert szükség-szerűségek, illetve annak elfogadott részgazságok belső kényszere játszik demiurgoszi szerepet.” (41—42)

„A mikrokozmosz zártágból szükségképp következik, hogy e mű-típus a valóság felé zárt, és jelentésszférája is viszonylag elhatárolt. Még ha nagyobb művészi struktúra részét alkotja is, megőrzi zártágát: a reneszánsz freskó, a táblakép, az önálló grafikai lap, a körplasztika vagy a zárt kompozíciójú relief önálló világa, még akkor is, ha kötődik egy épülethez — sőt esetleg még építészeti funkciója is van, mint a kariatidának —; más a környezetéhez való viszonya, mint például a gótikus üvegablaké vagy épületplasztikáé.⁴ Ha Gesamtkunstwerk része, akkor ez esetben a Gesamtkunstwerk önálló kis-világok addíciójából tevődik össze; a rész az egészből való kiszakítás után is teljesség, mint ahogy az építőköcska is önmagába zárt kubus a belőle épített egészhez való viszonyában is. E műmodellt nem lehet összemenni a valóság tárgyaival sem, a szigorú belső kohézió és az elhatárolást hangsúlyozó szabatos körvonal biztosítja zártágát.” (43)

„Ha azt a perdöntő eltérést keressük, amely a klasszikus típusú művet elválasztja a rituális-mágikus típustól, úgy azt — ez utóbbi heteronóm jellegétől eltérően — a mű autonómiájában leljük meg.” (41) „[Az autonóm-klasszikus műmodellnél] feltétlenül nagyobb hangsúlyt kap [...] az esztétikai, a sajátos művészi jelentés, a racionális és objektív szükség-szerűségeket figyelembe vevő megformáltság [mint a rituális-mágikus mű-típusnál]; s ennek elemzése nélkül a mű jelentésstruktúrája tulajdonképpen megközelíthetetlen. Míg az előbbi típusnál a szemantikai összetevő általában fölébe kerül az esztétikainak, itt egyensúlyról beszélhetünk, sőt a mérleg nyelve inkább az utóbbi felé hajlik. Ott a rítusbeli funkciónak, a mágikus jelentésnek, szimbólumkörnek az ismerete volt alapvető a jelentés értelmezéséhez; s ha a mű megfelelt az ezekben kodifikált követelményeknek, teljesítette rendeltetését; ezért funkcióját — ha csökkent hatóerővel is — teljesítette azok számára is, akik nem érzékelték esztétikai kvalitásait.

Az autonóm típusú műnél a pusztán szemantikus jegyek ismerete nem elegendő. Ha a szemlélő csupán ezekenél maradna meg, elsikkadna a mű esztétikai jelentései mellett, sőt a mű igazi — par excellence-esztétikai vagy törvényt konstataáló — rendeltetését sem érténé meg.” (44)

(c) *A szubjektív-romantikus műmodell*

„Megjelenése a művészet szubjektívizálódásával fonódott össze [...] a manierizmus és a romantika korában alakult ki e műtípus, modellszerű

tiszta képletként pedig elsősorban az expresszionizmusban jelentkezett. E típusnak jellegét megszabó fő vonása, hogy a műben domináns szerephez jut az alkotó személyes megnyilatkozása.” (45)

„E típus a valóság irányában [...] zárt [...]; jelentésköre azonban — szubjektíve kialakított kódrendszere miatt — nyitott. Az ilyen típusú mű is magán hordja a kor ábrázolásbeli konvencióinak, stílusjegyeinek nyomát, hiszen a manierista vagy romantikus mű ezért nem tud oly tiszta modellé válni, mint az expresszionista, a stíluskonvenciók ugyanis csökkentik a szubjektív önkifejtés erejét. [...] a szubjektív-romantikus műtípus esetében a művészi szubjektum önhatalmúan teremt meg önnön kódrendszerét — vagy legalábbis önkényesen módosítja az általános ikonikus kódok értelmét, illetve: az azokat hordozó elemek összefüggéseinek korábban objektíve szabályozott összefüggésrendszerét.” (47)

„Bizonyos analógia található a mágikus-rituális műtípussal, noha a [szubjektív-romantikus] mű nem a formalizált társadalmi együttetés rituális ceremóniáinak kelléke vagy vallási, mitológiai szimbólum, hanem a szubjektum szuverenitás tudatával egyidőben fellépő, a saját maga kultuszát megteremtő művészi alany önmaga alkotta rítusának eleme.

Ugyanakkor az autonóm műmodelltől sem lehet mereven elválasztani e műtípust, mert némiképp magán hordja a mikrokozmosz világ jellegét is.” (46)

(d) A tárgyi együttes mint műtípus

„Nevezzük *tárgyi együttesnek* a teljes tárgyi környezetünk olyan zónáját, amelyben a részek (tárgyak) és elemek (építőelemek) tervezett vagy spontán módon összefüggnek egymással és amely zónát valamilyen megszokásos vagy létrehozandó tervezési szervezetben átfogóan *tervezni* és valamilyen ma lehetséges keretben *működtetni*, ellenőrizni lehet. A tárgyi együttes méretei ennek alapján különbözőek lehetnek kezdve például egy meglévő házban berendezendő lakástól, egy épületen keresztül egy városrészig, városig, vagy még nagyobb és más együttesekig. Az ilyen együttesbe összetevőként beletartoznak *mindazok* a tárgynak nevezhető dolgok és önálló tárgynak nem nevezhető szerkezeti elemek, alkatrészek, amelyek a zónában hosszabb-rövidebb ideig előfordulnak. [...] a tárgyi együtteseknek valamiféle speciális *montázsoknak* kellene lenniük.” (41—42)

Háromféle tárgyi elemet kell megemlíteni: „[...] a *meglévőket* a tervezetteket (nevezzük őket *originálisaknak*) és azokat a virtuálisakat is, amelyek a tervezett dolgok elkészülte, elrendezése után az üzemelés során, vagy az originális elemek különféle metamorfózisaival keletkeznek majd, vagy a külvilágból fognak zónánkba bekerülni (nevezzük ezeket *spontánoknak*).” (47) Azaz a tárgyi együttesrel kapcsolatban igen fontos kiemelni, hogy létrejötte után „élni kezdi hosszabb-rövidebb tárgyi életét: *változni* kezd.” (48)

Összefoglalásként elmondható, hogy „e műtípus a tárgyi világ irányá-

ban is *nyitott és nyitott* a jelentésköre is.” (52) A tárgyi világ irányában való nyitottsága azt jelenti, hogy a meglévő, az originális és a spontán elemek együttes figyelembevételéről van szó. A nyitott jelentéskör a tervezett strukturáltság és a tárgyi együttes sorsa hozta elváltozások közötti viszonyban gyökerezik.

„A Németh Lajos által meghatározott rituális-mágikus mű szinte teljesen eltakarja alkotóját; úgy is mondhatnánk, hogy a tárgyalakítás *tárgy-orientált* volt. Ez az alkotó azonban a történelem során a szubjektív-romantikus műig eljutva teljesen lefejtette magáról a mű takaróját. Ezt pedig mondhatnánk úgy is, hogy a tárgyalakítás *alkotó-orientált* lett. Előtérbe került az alkotó ember, közben azonban a művek — a tárgyak — szorultak háttérbe: most a tárgyat — a művet — takarja el alkotója. A szubjektív-romantikus műtípus hőskora után a tárgyak még alkotójuktól is eltávolodtak és ma már az az érzésünk támad, hogy a tárgyalakításban, tárgylétrehozásban nem a tárgy a fontos és nem is a létrehozó, hanem csupán az a cselekvés és körülményei, amelyek révén a tárgy létrejön. Ezért mondhatnánk, hogy ma a tárgyalakítás *cselekmény-orientált*.” (54)

A TIPOLOGIA PROBLÉMATÖRTÉNETI JELENTŐSÉGE

Minden látszólagos egyszerűsége ellenére a tipológiának sikerült — korábbi szempontokat integrálnia, illetőleg szisztematizálnia (éppen a Janáky István-féle kiegészítés mutatja, hogy valóban erről van szó) — illetőleg előbbre lépnie azáltal, hogy a rituális-mágikus műtípust (Németh Lajos), valamint a tárgyi együttest mint műtípust (Janáky István) együtt tipologizálja az autonóm-klasszikussal és a szubjektív-romantikus műtípussal.

A tipológia problémátörténeti érdekessége kétségkívül abban a — mondhatnám — körülbástyázásban található meg, ahogy az autonóm-klasszikus, illetőleg a szubjektív-romantikus műtípus körülvétezik a mágikus-rituálissal, illetőleg a tárgyi együttesel.

Az autonóm, illetőleg a szubjektív műtípussal kapcsolatos problémák — mint tradicionálisan a centrumban levő problémák — megoldására *önmagában* aligha lehet (vagy szükséges) jobbat találni, mint amit egyfelől Hegel (és „mögörte” például Goethe) kínál, illetőleg a huszadik század fenomenológia (s ennek művészetelméleti „lecsapódásai”: Ingarden, Mukarovsky, Panofsky.) A többiek — akiket Németh Lajos említ vagy éppen elemez — jól elhelyezhetők közöttük: U. Eco, M. Dufrenne, A. Gehlen, E. Gombrich, L. Goldman stb. Talán csak annyit érdemes megemlíteni még — a problémakör Németh Lajos által nem említett elemzéseiből —, hogy érdekes párhuzam mutatkozik a logikában kidolgozott *kognitív jelentés* és az autonóm-klasszikus műtípus, illetőleg a kognitív jelentéssel szemben a huszas évek derekán I. A. Richards által kezdeményezett *emotív jelentés*⁵ és a romantikus-szubjektív műtípus oppozícióiban.

A jelen áttekintés szempontjából mindezeknél fontosabbak azok a ja-

vaslatok, amelyek a rituális-mágikus műtípus és az autonóm-klaszikus, valamint a szubjektív-romantikus együttes kezelésének lehetőségét előkészítették.⁶ Németh Lajos három javaslatot említ (36—37, 74):

- P. Francastelét, aki szerint a primitív művészetben az alakítás célja nem a *figuráció*, hanem a *materializáció*;
- C. Lévi-Straussét, aki a moderntől eltérő művészeti korok fő jellemvonását nem az *ábrázolásban*, hanem a *jelölésben* látja;
- R. Jakobsonét, aki ugyan a folklór műről állítja — de egyetértve Németh Lajossal a rituális-mágikus műtípusra is érvényesen —, hogy ez »*langue*« [nyelv]) jellegű, szemben az irodalmi művel, amelynél a »*parole*« [beszéd] áll a középpontban.

Ezek azok az előkészítő javaslatok, amelyek megteremtették a tipológia lehetőségét: azt mutatták meg, hogy miként lehet „alapincézni” a kiinduló feltételezést: „A mű történeti státusza [...] mindig összefügg a művészetnek történetileg meghatározott funkciójával.” (31) Vagyis mik azok a tradicionális keretbe (a kliszikus-autonóm, illetőleg a romantikus-szubjektív műtípusok vizsgálatába) beépíthető — lényegileg szemantikai — fogalmak, distinkciók, amelyek a funkcionális különbségek kiindulópontjai lehetnek.

Meggyőződésem, hogy e történeti műtípológiának ez a szisztematikus átgondolás a jelentősége.

A TIPOLOGIA ELEMZÉSE

A négy műtípus valóban *teljes* rendszert alkot (vö. 1. táblázat). Nincs további műtípusnak helye benne; minthogy Németh Lajos két definíciós jegye a jelentés és a tárgyi világ, illetőleg ezeknek két értéke: zárt és nyitott négy különböző kombinációban fordulhat elő. Ez a négy műtípus.

Mindennek ellenére azt gyanítom, hogy a művelődéstörténet ennél több típust tart számon. Két példával illusztrálnám ezt; mindkettő a rituális-mágikus műtípusba tartozik, s azt hivatottak megmutatni, hogy miféle különbségek azok, amelyeket a négyes tipológia nem tud megkülönböztetni:

(a) Gombrich Művészettörténetének első két fejezetéből⁸ való a következő oppozícióba állítható két „eset”:

— „A világ minden részében voltak és ma is vannak kuruzslók, akik [...] mágiával próbálják megrontani az ellenséget, elkészítik a képmását és átszúrják annak a szívét, vagy elégetik a hitvány bábút abban a hiszemben, hogy ezzel az ellenségnek ártanak.” (25)

— „Mivel [az egyiptomi vallás] tanítása szerint a test fennmaradása maga még nem biztosította feltétlenül a lélek örök életét, a fáraó képmását is kifaragták időtálló, kemény gránitkőből, és azt is elhelyezték a sírba, ahol temetés után halandó szeme nem láthatta. Hitték, hogy a képmásban és annak varázsereje által a fáraó lelke

műtípus	J. I. rendező elve		N. L. definíciós jegyei		funkció	alap
	Fókusz	jelentés szempontjából	tárgyi világ irányában	nyitott		
(a) rituális-mágikus	tárgy orientást	zárt	nyitott	jelölő	aktus/eszköz	
(b) klasszikus-autonóm	mikrokozmosz orientást	zárt	zárt	ábrázoló	tulajdonság	
(c) romantikus—szubjektív	alkotó orientást	nyitott	zárt	kifejező	tulajdonság	
(d) tárgyi együttes	cselekvés orientást	nyitott	nyitott	eszköz	aktus/tárgy	

műtípus	aktus-központú, részleges rekonstrukció az eredeti bemutatás alapján	néhány előfeltevés és implikáció
(a) rituális-mágikus	(aa) vk végrehajtja ezt és ezt a rítust	— ezt és ezt a rítust; pl. gonosz szellemet távol tartó — ilyen és ilyen a viselkedése, a ruházatra, stb. vonatkozó előírásokat/szabályokat követve/megtartva — ilyen és ilyen eszközökkel; pl. edény
(b) autonóm-klasszikus	(ab) vk részt vesz ebben és ebben a rítusban	— ilyen és ilyen a viselkedése, a ruházatra stb. vonatkozó előírásokat/szabályokat (i) követve/megtartva (ii) alkalmazva/figyelembe véve
(c) szubjektív-romantikus	(bb) vm ábrázolt vmt (cb) vm kifejez vmt	— vm ≠ agens — vmt = nényt, változást, eseményt, aktust stb. — ilyen és ilyen módon = előírásokat/szabályokat követve/megtartva — vm ≠ agens — vmt = állapotot, véleményt, hvova tartozást stb. — ilyen és ilyen módon = (i) előírásokat/szabályokat követve (ii) azáltal, hogy...
(d) tárgyi együttes	(da) vk elrendezi ezeket és ezeket a tárgyakat	— elrendezi, ti. így és így = vmilyen szabályok/előírások/cs témák követése által

3. táblázat

műtípus	output aktus	input aktus
(a) rituális-mágikus	(aa) vk végrehajtja ezt és ezt a ritust	(ab) vk részt vesz ebben és ebben a rítusban
(b) klasszikus-autonóm	(ba) vk ábrázol vmt (baa) vk ezt és ezt vm ábrázolásaként használja	(bb) vm ábrázol vmt (bb) ¹ vk ezt és ezt vm ábrázolásának tekintti
(c) romantikus-szubjektív	(ca) vk kifejez vmt	(cb) vm kifejez vmt (cb) ¹ vk ezt és ezt vm kifejezésének tekintti
(d) tárgyi együttes	(da) vk elrendezi ezeket és ezeket a tárgyakat	(db) vk felismeri ezeknek és ezeknek a tárgyaknak a rendjét

output aktus	
használat	alkotás
(aa) vk végrehajtja ezt és ezt a rítust	
(baa) vk ezt és ezt vm ábrázolásaként használja	(ba) vk ábrázolt vmt
	(ca) vk kifejez vmt
	(da) vk elrendezi ezeket és ezeket a tárgyakat

tovább él a túlvilágon. A szobrászt jelölő szavak közül az egyik »éltető« jelent az egyiptomi nyelvben.» (37)

Ha nem tévedek e két „ eset” egymással éppen ellentétes értelmű: az elsőben a mágia *árt*, pusztít, a másodikban *éltet*, megtart.

(b) Németh Lajos egy helyen a rituális-mágikus műtípus funkcióját a jelölésben látja, szemben például az autonóm-klasszikussal, amelyé az ábrázolás. (37)

— Kétségtelen, hogy ha valamilyen *maszkra* vagy általában valamilyen *rituális öltözetre* gondolunk, ezek jelölnek az adott kulturális közegben;

— ugyanez azonban nem mondható el pl. valamilyen *áldozati edényre* ugyanazon rítuson belül, noha — meggyőződésem —, hogy ezt is a rituális-mágikus műtípusba kell sorolnunk.

Efféle példák természetesen hosszan volnának sorolhatók; s lehetne a tipológia mellett, s ezen példák ellen érvelni úgy, hogy az osztályozás finomításával az említett s egyéb különbségek is bekebelezhetőek volnának.

Ez igaz, mégis azt gondolom, hogy súlyosabb a probléma; különösen a Janáky-féle kiegészítés után válik világossá, hogy inkonzisztenciák vannak a tipológiában, pl.

(1) valószínűleg nem lehet pontosan ugyanazt a tartalmat tulajdonítani a jelentés szempontjából vett nyitottságnak a szubjektív-romantikus és a tárgyi együttes esetében. Úgy vélem, hogy pl. egy szubjektív-romantikus műtípusba tartozó festményen megjelenő mitológikus elem inkább *médium* funkciót, közvetítő szerepet teljesít s ebben az értelemben valóban nyitott, míg egy tárgyi együttesben (pl. egy „mai” szobabelsőben) megjelenő „rég” szekrény mint *emlék*, mint *emlékeztető* funkcionál s ebben az értelemben aligha tekinthető jelentésében nyitottnak.

(2) még inkább problematikus ponthoz érünk, ha az 1. táblázat utolsó két oszlopát együttesen vizsgáljuk. Az ábrázoló és a kifejező funk-

ciónak alapját Németh Lajos (és vele egyetértésben Janáky István) bizonyos *tulajdonságok* meglétében látja. A rituális-mágikus műtípus voltaképpen eszköz, valamilyen rituális-mágikus *aktus* eszköze, a tárgyi együttes pedig valamilyen (rendező) tevékenység, valamiféle *aktus tárgya* avagy eredménye. Ez az inkonzisztencia már valóban a tipológia alapjait érinti.

A NÉGY MŰTÍPUS REKONSTRUKCIÓJA AKTUS-KÖZPONTÚ PERSPEKTÍVÁBAN

Két lehetőség kínálkozik az 1. táblázat értelmében — legalábbis — a (2)-es inkonzisztencia megszüntetésére; vagy a (b)—(c)-hez kell igazítani az (a)-t és a (d)-t vagy fordítva. A problémátörténet tanúsága szerint ilyen helyzetben általában az első variánssal szokás kísérletezni — Arisztoteléstől napjainkig.

A kísérlet problematikusága nyomban világossá válik, ha a Németh Lajos által adott definíciós jegyek közül „a tárgyi világ irányában nyitott/zárt” dimenziót vizsgáljuk a két csoporttal kapcsolatban. A (b) és a (c) esetében zárt, az (a) és a (d) esetében nyitott. Az első variáns azt igényelné, hogy a műtípust tulajdonságai alapján definiáljuk, miközben ez a tárgyi világ irányában nyitott, azaz elvben bármi megjelenhet a mágikus-rituális műtípuson, illetőleg a tárgyi együttesen belül. Ezt a törekvést, variánst nevezném ontologizálónak; amely nem létező tulajdonságokat létezőként tételez.

Szerencsésebb talán a második variáns; ebben a nyitott volt speciális esetét lehetne a zártban látni. Avagy talán még erre sincs szükség. A második variánssal próbálkozva ugyanis az volna a feladat, hogy a klaszszikus-autonóm, illetőleg a romantikus-szubjektív műtípusokat is mint aktusokat tekintsük. Kérdés, lehetséges-e efféle rekonstrukció? A kérdés megválaszolásához — úgy hiszem — Gombrich *Elmélekedés egy vesszőparipáról, avagy a művészi forma gyökerei* című híres tanulmánya ad kulcsot.⁹ Gombrich ebben a tanulmányában az ábrázolást, illetőleg az ábrázolás lehetőségét vizsgálja. Nincs mód itt bemutatni gondolatmenetét teljes egészében, csupán néhány főbb pillérét idézem:

„Az »első« vesszőparipa [...] talán egyáltalán nem is volt képmás, csupán egy bot, amelyet »lóként« minősítettek, mivel lovagolni lehetett rajta. A közös tényező, a *tertium comparationis* inkább a funkció volt mint a forma; avagy pontosabban szólva az a formai aspektus, amely kielégítette a funkció megvalósításához szükséges minimális követelményeket — hiszen lóként szolgálhatott minden »lovagolható« tárgy. Ha ez igaz, akkor esetleg képesek vagyunk ama határ átlépésére, amelyet általában lezártnak s áthághatatatlannak tekintenek: a »helyettesítők« ebben az értelemben ugyanis mélyen az ember és az állat számára közös biológiai rétegekben gyökereznek. A macska úgy szalad a labda után, mintha egér volna. A csecsemő úgy szopja a hüvelykujját, mintha anyamell vol-

na. A labda bizonyos értelemben a macska számára egeret »reprezentál«, a hüvelykujj pedig mellet a csecsemőnek. A »reprezentáció« azonban itt sem függ — a funkció minimális követelményein túlmenő — formai (azaz geometrikus) minőségektől. A labda és az egér között nincs semmi közös, csak az, hogy kergetni lehet. A hüvelykujj és a mell között pedig az az összekötő kapocs, hogy mindkettő szopható. »Helyettesítőként« kielégítik a szervezet bizonyos igényeit. Kulcsok, amelyek történetesen beillenek bizonyos biológiai vagy pszichológiai zárakba; hamis pénzek, amelyek bedobása mozgásba hozza a gépet. [...] A felismerés két tényezőtől függ: a hasonlóságtól, s a biológiai jelentőségtől, s hogy e kettő egymással valamiféle fordított arányban állíthat. Minél nagyobb számunkra a tárgy biológiai jelentősége, annál erősebben »rá vagyunk hangolva« annak felismerésére és annál toleránsabbak leszünk a formai megfelelés általunk alkalmazott sztenderdjei tekintetében. [...]

Annak tehát két feltétele van, hogy egy botból vesszőparipa legyen. Először is alakja tegye lehetővé a rajta való lovaglást, másrészt pedig — s talán ez a döntő —, legyen a lovaglás fontos. Szerencsére még ma sem igényel túl nagy erőfeszítést annak elképzelése, miként is válhatott a ló vágyak és törekvések ilyen fókuszává, hiszen még mindig élnek nyelvünkben a feudális múlt formálta metaforák, amikor a *lovagnak lovasnak* kellett lennie. [...]

Ha már megbékéltünk azzal, hogy a »reprezentáció« olyan kétirányú dolog, amely pszichológiai diszpozíciókban gyökerezik, akkor arra is képesek leszünk, hogy finomítsuk azt az eszközt is, amely a művészettörténész számára nélkülözhetetlen, ennek ellenére, azonban meglehetősen bizonytalan maradt: a »konceptuális képmás« fogalmát. Ezen a reprezentációnak azt a módját értjük, ami többé-kevésbé közös a gyermekrajzokban, a primitív és a primitivizáló művészet különböző formáiban. Már gyakran foglalkoztak azzal, hogy milyen nagy a távolság az ilyesfajta ábrázolás és bármiféle vizuális tapasztalat közt. E ténytet leggyakrabban azzal magyarázzák, hogy a gyerek (és a primitív ember) nem azt rajzolja, amit »lát«, hanem amit »tud«. Eszerint a tipikus gyermekrajzon szereplő emberke tulajdonképpen a gyermek emlékezetében élő emberi jegyek grafikus felsorolása, vagyis a gyermeki ember fogalom tartalmát reprezentálja. De ha — a franciákat követve — »tudásról« avagy »intellektuális realizmusról« beszélünk, ezzel veszélyesen közel kerülünk az »absztrakció« csapdájához. Térjünk azonban vissza vesszőparipánkhoz. Helyes-e azt mondani, hogy ez a ló »fogalmát« alkotó jegyekből áll, vagy ez a látott lovak emlékképét tükrözi? Nem — mivel ez a megfogalmazás figyelmen kívül hagy egy tényezőt: a botot. Ha viszont szem előtt tartjuk, hogy a reprezentáció eredetileg helyettesítő alkotása megadott anyagból, akkor biztos talajra érkezünk. Minél nagyobb a lovaglás óhaja, annál kevesebb lovat jellemző jegyre lesz szükség. De azért egy bizonyos szinten szemének kell lennie — hogyan is láthatna máskülönbben? A legprimitívebb síkon a konceptuális képmás azzal azonosítható,

amit minimum képmásnak neveztünk, vagyis azzal a minimummal, ami folytán beleillik a pszichológiai »zárba«. A kulcs formája a kulcs anyagától és a zártól függ. Veszélyes hiba volna azonban egyenlőségjelet tenni a történeti stílusokkal kapcsolatban használt — mint láttuk — »konceptuális képmás« és a pszichológiailag megalapozott minimum képmás közé, sőt éppen ellenkezőleg kell eljárunk. Az embernek az a benyomása, hogy mindig érezhető e székák megléte, de éppen annyira kerülük, mint amennyire ki is aknázzák ezeket.”

Úgy vélem, Gombrichnak ezek a gondolatai megadják azt a *perspektívát*, amelyből az előző problémák újragondolhatóak, s talán megszüntethetőek az inkonzisztenciák is.

Magát a perspektívát legszerencsésebben talán cselekvéelméletinek, avagy *aktus-központúnak* mondhatnánk. Ninos mód itt a lehetséges részletességgel bemutatni e perspektívát, illetőleg a négy műtípust rekonstruálni e perspektívában; inkább csak jelezni szeretném az aktus-központú perspektíva kapacitását.

A 2. táblázat első oszlopa a már ismert műtípusokat tartalmazza. Második oszlopa az egyes műtípusok egy-egy lehetséges és részleges rekonstrukcióját aktus-központú perspektívában. A rekonstrukciós szerkezetek megadásában törekedtem arra, hogy a műtípusok eredeti bemutatásához *nyelvileg* is közelállóak legyenek (remélem ez nyilvánvalóvá válik az 1. táblázat utolsó két oszlopával való összehasonlításakor). Egészen nyilvánvaló ez (b) és (c) esetében, közvetlenül belátható (d) esetében. A rituális-mágikus műtípus mellett viszont két különböző rekonstrukciós szerkezet is található: (aa) és (ab). Az eredeti szövegek ugyanis oly mértékben neutrálisnak mindkettő irányában, hogy bánmiféle támpont hiányában mindkét lehetőséget meg kell engedni.

Maguk a rekonstrukciós szerkezetek (formulák) az aktus értékét adják meg (esetleg: az aktus értelmét; gyakran a „hűtés” vagy a bekövetkezett „változás” terminust használják ezek helyett):

- (aa) ennek és ennek a rítusnak a végrehajtása ezt és ezt idézi elő/akadályozza meg;
- (ab) ebben és ebben a rítusban való részvétel folytán ez és ez történik/nem történik meg;
- (bb) vm ábrázolva van;
- (cb) vm ki van fejezve;
- (da) ezek és ezek a tárgyak így és így el vannak rendezve.

A 2. táblázat második oszlopában található szerkezeteket azonban csak *részleges* rekonstrukciónak lehet tekinteni. Egy-egy aktus teljes rekonstrukciójához többek közt a szerkezetek előfeltevéseit, illetőleg implikációit is ki kell fejteni. Néhány fontosabb típust a 2. táblázat harmadik oszlopa tartalmaz. Így pl. az előírások (szabályok, általában a kód) követését (megtartását, alkalmazását); avagy a kontextusét. Ezekkel itt most részletesebben nem foglalkozom. Jelentőségük egy teljes rekonstrukció esetén nyilvánvaló.

Az aktus-központú rekonstrukció jelentőségének belátásához fontosabb-

nak tűnik kissé részletesebben szemügyre venni a rekonstrukciós szerkezetekben az ágens helyén megjelenő *vk*, illetőleg *vm* névmásokat.

Könnyen belátható, hogy a (bb), illetőleg a (cb) szerkezetek — legalábbis jelen formájukban — nem lehetnek aktusokat rekonstruáló szerkezetek, minthogy az aktus mindig élő ágens, sőt humán ágens előfeltétel. Ennek megfelelően viszont az (aa), az (ab) és a (da) szerkezetek alkalmasak aktusok rekonstrukciójára, és alkalmas a következő kettő is:

(ba) vk ábrázol vmt;

(ca) vk kifejez vmt.

Ezek azonban csaknem azonos értelműek ((bb)-vel, illetőleg (cb)-vel, és más szemléletűek, mint az eredeti szövegek sugallatai.

Nem jelenti azonban ez egyúttal az aktus-központú rekonstrukció korlátját. A következő két szerkezetről könnyen belátható, hogy (bb) és (cb) szerkezettel azonos értelműek:

(bb)' vk ezt és ezt vm ábrázolásának tekinti;

(cb)' vk ezt és ezt vm kifejezésének tekinti.¹⁰

A (bb) egy másik változata:

(baa) vk ezt és ezt vm ábrázolásaként használja.

Ez már szinte szó szerint Gombrich koncepcióit visszahangozza, s azt mondhatjuk, hogy a (bb), illetőleg a (bb)' vagy a (baa) között az a különbség, hogy az utóbbi kettő teljesebb rekonstrukció, míg az eredeti (bb) a magyar (és hozzá hasonlóan sok más) nyelv felszíni tulajdonságait kihasználó rövid, lerövidült szerkezet.

Ha ezek után összevetjük az (aa)-t, a (ba)-t és a (ca)-t, valamint az (ab)-t, a (bb)'-t és a (cb)'-t, akkor igen nagy hasonlóság fedezhető fel a három-három szerkezettel jellemezhető esetek között. Az első hármat *output aktusnak*, a második hármat *input aktusnak* nevezhetjük.

A (da) ezek alapján *output aktus*, a neki megfelelő *input aktus*:

(db) vk felismeri ezeknek és ezeknek a tárgyaknak a rendjét.

Az előzőekben talán kissé pontatlanul fogalmaztam. A (bb)-nek a (bb)' kétségtelen vele azonos értelmű változata, de az-e a (baa) is? Meggyőződésem, hogy nem. A (baa) valójában a (ba)-hoz hasonlóan *output aktus* és nem *input*, mint az előzőek (vö. a 3. táblázat). E kategorizálás miérettje a következőképpen világítható meg: az *input aktusok* végső soron „neki megfelelő” *output aktusok*at előfeltételeznek. Vagyis az *input aktusok* valamiféle *interakciót*, esetleg éppen *kommunikációt* előfeltételeznek (efféle okból nevezhető az *output aktus* ágense *(fel)adónak*, az *inputé címzettnek* vagy *vevőnek*). Efféle szükségszerű előfeltetés nincs az *output aktusokkal* kapcsolatban; ami ugyanakkor nem zárja ki ennek lehetőségét. S pontosan ez az, ami egybevág intuíciónkkal, avagy Gombrich szavaival: „Tételezzük fel, hogy a bot gazdája (aki büszkén nyargalászott rajta a mezőn) valamiféle játékos vagy mágikus hangulatában elhatározta (s ki tudna mindig pontos határvonalat húzni e kettő között), hogy egy »valódi« kötőféket erősít rá, végül pedig még kedve kerekedett arra is, hogy két szemet »adjon« neki közel a bot felső végéhez. Sörény helyett megtette némi kis fű is. Eképpen ősművészünknek »volt egy

lova»: csinált egyet. Két olyan dolog is akad azonban a történetünkben, ami fontos lehet a figuratív művészetek fogalmának szempontjából. Az egyik az (ellentétben azzal, amit néha erről állítanak), hogy ebben a folyamatban a kommunikációra egyáltalán nincs is szükség. Esetleg meg nem akarta mutatni a lovat senkinek, csupán saját fantáziájának fókuszaként szolgált galoppozás közben — s igen valószínű, hogy ugyanez a funkciója a primitív törzseknel is, ahol a termékenység és a hatalom valamiféle ló-démonát »reprezentálta«. Ennek az egyszerű történetnek a tanulságát úgy foglalhatnánk össze, hogy a helyettesítő megelőzheti a hasonmást, az alkotás pedig a kommunikációt. Nem tudjuk azonban, hogy miként is lehetne ellenőrizni egy ilyen általános elméletet.” (9)

Az aktusok teljes rekonstrukciójának egy másik „dimenziójára” vethetünk egy pillantást, ha a (ba) és a (baa) különbségét próbáljuk felderíteni. Igen könnyű belátni, hogy a felsorolt output aktusok két csoportra bonthatók, amint ezt a 4. táblázat mutatja. A használat típusú aktusok és az alkotás típusú aktusok közötti különbséget legvilágosabban — valóban — a (ba) és a (baa) összevetése érzékelteti. A (baa) aktus végrehajtása szükségképp együttjár valamiféle *átalakító aktus* végrehajtásával is, amelynek során a tárgy (felület) alkalmassá válik pl. ábrázolásként való használatra. Igen sok esetben nem történik azonban semmiféle átalakítás az ábrázolásként való használat lehetőségének megteremtésére: nincs rá szükség. A dadaistáktól a ready made-ig a 20. század művészet- (történet)e jellegzetes példákat ismer erre.

Az alkotás típusú és a használat típusú aktus rekonstrukciójában különleges problémaként jelenik meg az aktus végrehajtásának eszközével, illetőleg az aktus tárgyával kapcsolatos nyelvi probléma. Igen könnyen zavarokhoz vezet ugyanis a rekonstrukció nyelvének felszíni grammatikája és a rekonstrukció logikai szerkezete közötti különbsége figyelembe nem vétele (pl. a tárgy és a részeshatározó azaz a közvetlen és a közvetett tárgy problémája, vagy az ún. belső tárgy problémája). E problémák elemzése — megemlékezésükön túl — nem tartozik e tanulmány témájához.

Mindkét aktus, a (ba) és a (baa) is előfeltételezi az ágens *intencióját*. Általában is elmondható, hogy az itt bemutatott output aktusok mind előfeltételeznek intenciót (vannak azonban olyan output aktusok, amelyek nem előfeltételeznek intenciót, ezekkel azonban itt nem foglalkozom). Az input aktusok rekonstrukciójához azonban nincs szükség az intenció fogalmára. Ennek az állításnak messzemenő következményeit sem taglalom ebben a tanulmányban.

Végezetül legalább megemlíteni szükséges, hogy az aktus teljes rekonstrukciójában még további „együttjáró” aktusok különböztethetők meg. Ezek között is talán a legfontosabb az *értelem tulajdonító aktus*. Az értelem tulajdonító aktus azon feltételek (kontextus) rekonstrukcióját jelenti, amelyek teljesülése esetén az aktus ilyen és ilyen cselekvés értékűnek számít. A feltételek valójában egy lehetséges világállapot változás részleges (vagy esetleg teljes) leírását jelentik.

Valamennyi, az előzőekben bemutatott esetben az aktus teljes rekonst-

rukciójában *eo ipso* le kell írni az értelem tulajdonítást. Attól függően, hogy az értelem tulajdonítás a kontextus figyelembevételével vagy nélküle történik, beszélünk lehetséges-értelem tulajdonító aktusról, illetőleg aktuális-értelem tulajdonító aktusról.

ÖSSZEFOGLALÁS

Az előzőekben körvonalazott aktus-központú perspektívából történő rekonstrukciótól azt várjuk, hogy a négy típust tartalmazó tipológia elemzésekor feltárt két inkonzisztenciát megszünteti. Nézzük most ezt:

- (1) A jelentés szempontjából vett nyitottsággal kapcsolatos értelmezési inkonzisztencia teljes egészében elesik, mert a javasolt aktus-központú perspektívából való rekonstrukció efféle fogalommal nem operál. Az értelem tulajdonító aktus hivatott a teljes rekonstrukción belül számot adni olyan problémákról, amelyek a tipológiában a „jelentés szempontjából nyitott/zárt” definíciós jegyre vannak bízva.
- (2) Azáltal, hogy mind a négy műtípus aktusként van rekonstruálva a tulajdonság *vs* aktus inkonzisztencia is elesik. Az aktus *eszköze*, illetőleg *tárgya* pedig konzisztens része az aktus teljes leírásának.
- (3) Noha külön nem említettem, az aktus-központú rekonstrukció bemutatása közben felszínre került egy harmadik inkonzisztencia is. A 2. táblázat világosan mutatja ezt: az (ab), a (bb) és a (cb) végeredményben input aktusok, a másik két műtípust rekonstruáló szerkezetek (aa), és (da) viszont output aktusokat rekonstruálnak. Ugyanezt az inkonzisztencia típust mutatja ugyancsak a 2. táblázat, ha úgy „olvassuk ki”, hogy a (da) alkotás típusú aktus, míg a többi: (aa), (ab), (bb), (cb) nem alkotás típusú aktus.

Ez a típusú inkonzisztencia abból ered, hogy — a látszat ellenére — nem alkot teljes, illetőleg zárt rendszert a tipológia, illetőleg a tipologizált esetek. Ugyanez a veszély fenyeget minden más, pl. aktus-központú rekonstrukciót is. Ahhoz ugyanis, hogy konzisztens magyarázatokhoz jussunk, az aktusok teljes rendszerét szükséges figyelembe vennünk. Ez pedig valószínűleg a tipológia által sugallt keretek többszörös túllépését teszi szükségessé. A tipológia csak az ún. *institucionalizált* aktusokkal való rekonstrukciót tette szükségessé. Ezek azonban szükségképp feltételezik az ún. *nyers* aktusokat, pl. „vk fát vág”. Sőt, igen szubtilis különbségek kezelését is meg kell oldani, pl. a használat típusú aktus *institucionalizált* és *nyers* is lehet. Nyers pl. a „vk ráül erre és erre a székre” szerkezettel rekonstruálható aktus, de *institucionalizált*, ha „vk demonstrál vmt vmvel” szerkezettel rekonstruáljuk ugyanazt az esetet.

Ezek a problémák azonban mind megoldhatók a javasolt kereten belül, moha ebben a tanulmányban nem mutatom be a megoldási javaslatokat.

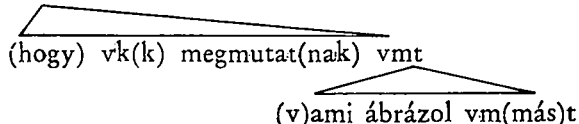
Kérdés persze az is, hogy betölthet-e egy efféle aktus-központú rekonstrukció tipológiai funkciót? Úgy vélem, igen. Egy-egy aktus teljes

rekonstrukciója közben az utalószavak (változók) kitöltése (behelyettesítése) előtt olyan általános szkémához jutunk, amely önmagában a tényleges, individuális aktusokat csoportosítja, osztályozza; miközben önmaga tulajdonképpen mint aktus rekonstrukciókat generáló szkéma működik. Így elvben egy-egy szkéma végtelen sok individuális aktus rekonstrukciós szkémája lehet.

További probléma, hogy nem történelemellenes-e egy efféle aktus-központú rekonstrukció? Nem „oldja”-e fel történeti relevanciáját egy-egy műtípusnak? A válasz határozottan tagadó. De térjünk vissza előbb néhány megjegyzés erejéig a Rubens-festményekkel kapcsolatos problémára. A 2., illetőleg a 3. táblázat és a hozzájuk fűzött megjegyzések alapján könnyű belátni, hogy

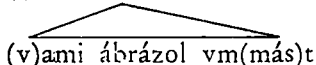
— a Medici sorozat negyedik tagjának egy lehetséges, részleges rekonstrukciója a következő:

vm ábrázol vmt

— a Vénusz toalettjének egy lehetséges, részleges rekonstrukciója pedig a következő:

vm ábrázol vmt

A két rekonstrukció között szerkezeti és egyéb különbség az ún. *beágyazások* szempontjából szembeötlő, s alighanem ez az a különbség, ami nem hagyott nyugodni.

Az előzmények alapján szinte azt mondhatnám, hogy egy aktus-központú perspektívából való rekonstrukció nem érinti a (művészet)történeti perspektívát. Ha azonban jobban megválogatom a szavaimat, inkább azt mondom, hogy az aktus-központú rekonstrukció „érdeme” legfeljebb annyi, hogy szorgalmazza (szükségessé teszi!) az *elliptikus* leírások teljessé tételét, s így kisebb léptékre váltva a leírómodelleket magyarázó igénnyel pótolja ki. Végeredményben tehát egy aktus-központú perspektívából való rekonstrukció nem hogy feloldja, eliminálja a (művészet)történetit, de éppen ellenkezőleg, operatív eszközöket kínál a történeti elemzéshez.¹¹

Jegyzetek

¹ Megjelent: *Minerva baglya*. Magvető, 1973

² Megjelent: *Művészet* 1977/8; a tanulmány átdolgozott formában *A tárgyi együttes mint rendszer* címen a *Rendszerelméleti tanulmányok II.* cí-

- mű kötetben jelenik meg, szerk. Kiss I., Akadémia K. A jelen bemutatásához ennek az átdolgozott változatnak a kéziratát használtam.
- ³ Más helyen e problémáról mint *preformációról* van szó, vö. N. L.: *A művészet sorsfordulója*. Magvető, 1970. pl. 37. l.
- ⁴ „[...] magától értetődően sem művészettörténeti, sem esztétikai szempontból nem tehetünk értékkülönbséget az autonóm céllal létrehozott — tehát már szándékában is önálló műnek tekintett — festmény vagy szobor és a Gesamtkunstwerk építőelemeként szereplő festmény és szobor között, mint ahogy a múzeumokiban — eredeti viszonylatrendszerünk-ből kiragadottan, csonkán is — állják a versenyt eleve »műnek« tervezett testvéreikkel.” (33)
- ⁵ Vö. I. A. Richards: *Principles of Literary Criticism*. London, 1925.
- ⁶ Történetileg a probléma abszolút világos, mint erről Németh Lajos *A művészet sorsfordulója* (Magvető, 1970.) című könyvéből tájékozódhatunk
- ⁷ Szögletes zárójelben található az eredeti bemutatásokban nem található, tőlem származó kiegészítések. — H. Ö.
- ⁸ Gombrich, E. H.: *A művészet története*. Gondolat, 1974.
- ⁹ Gombrich, E. H.: *Meditations on a Hobby Horse, or The Roots of Artistic Form, Aspects of Form* (ed. by L. Whyte) Indiana Univ. Pr., Bloomington, 1951.; magyarul: *A sokarcú kép* című kötetben (szerk. Horányi Ö.), TK, előkészületben
- ¹⁰ A két szerkezet pár utalószavai közötti kapcsolat feltéhetően nem igényel különösebb magyarázatot. Az egyértelműség kedvéért használhattam volna betűket is, fontosabbnak tartottam azonban, hogy e szerkezetek köznyelvi jellegét domborítsam ki.
- ¹¹ E helyen is szeretném megköszönni Beke Lászlónak, Gyetvai Ágnesnek és Melegh Erzsébetnek, hogy alkalmanként észrevételeikkel támogatták tündéseimet a témáról.

Tájékoztató irodalomjegyzék a nyelvi pragmatizmusról

1. Austin, J. L.: Hogyan cselekedjünk a szavakkal? (részletek) in: Pléh Cs.—Terestyéni T. (szerk.): Beszédaktus—kommunikáció—interakció. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Bp., 1979. 33—49. old.
2. Austin, J. L.: Performatív-konstruktív. in: Domenti, Rijeka, 1980/9 39—44. old.
3. Austin, J. L.: Performatív nyilatkozatok. in: Bereczky G.—Nádasdy Á. (szerk.): Az angol tudományos diákkör évkönyve, Bp., 1977, 49—76. old.
4. Babić, J.: Searlova teorija govornih akata i „jeste-treba” pitanje. in: Filozofske studije, Beograd, 1977. 147—207. old.
5. Grice, H. P.: Jelentés. in: Pléh Cs.—Terestyéni T. (szerk.): Beszédaktus—kommunikáció—interakció. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Bp., 1979. 93—105. old.
6. Kelemen J.: Nyelv, cselekvés, társadalom. in: Világosság, Bp., 1982/4. 201—204. old.
7. Kelemen J.: Szemiotika és filozófiai nyelvanalízis. in: A társadalom jelei. Népművelési Propaganda Iroda, Bp., (é. n.) 110—123. old.
8. Knjazeva, S—A: Značenje termina „istina”. in: Filozofske studije, Beograd, 1981. 89—132. old.
9. Mišević, N: Iz novijih diskusija o naravi značenja. in: Delo, Beograd, 1981/9 54—66. old.
10. Ostin, Dž. L.: Performatívni iskazi. in: Delo, Beograd, 1981/9 16—31. old.
11. Potrč, M: Filozofija običnog jezika. in: Delo, Beograd, 1981/9 32—53. old.
12. Kyle, G: Upotreba, norma upotrebe i značenje. in: Dometi, Rijeka 1980/9 45—50. old.
13. Searle, J. R.: A beszédaktus mint kommunikáció. in: Horányi Ö. (szerk.): Kommunikáció I. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp., 1977. 255—266. old.
14. Searle, J. R.: Austin a lokúciós és illokúciós aktusokról, in: Pléh Cs.—Terestyéni T. (szerk.): Beszédaktus—kommunikáció—interakció. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Bp., 1979. 50—68. old.
15. Searle, J. R.: Az illokúciós aktusok szerkezete, in: Pléh Cs.—Terestyéni T. (szerk.): Beszédaktus—kommunikáció—interakció. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Bp., 1979. 69—92. old.
16. Searle, J. R.: Mi a beszédaktus? in: Bereczky G.—Nádasdy Á. (szerk.): Az angol tudományos diákkör évkönyve. Bp., 1977. 77—106. old.
17. Stojanović, V: „Istina” i „dobro”. in: Theoria, Beograd, 1976/1—2 25—38. old.
18. Stojanović, V: Teorija institucionalnih činjenica i „jeste/treba” problem. in: Filozofske studije, Beograd, 1978. 71—114. old.
19. Strawson, P. F.: Intenció és konvenció a beszédaktusokban. in: Pléh Cs.—Terestyéni T. (szerk.): Beszédaktus—kommunikáció—interakció. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Bp., 1979. 106—126. old.
20. Strawson, P. F.: O referiranju. in: Dometi, Rijeka, 1980/9. 51—65. old.

(Összeállította: S. Z.)

BESZÉDSZITUÁCIÓ—BESZÉDAKTUS—PERLOKÚCIÓ

A jelenkori nyelvészeti/nyelvfilozófiai kutatások egyik fő iránya a beszédaktus-elmélet mint a nyelv pragmatikai jellegzetességeit vizsgáló teória — a természetes-nyelvi megnyilatkozásokban kifejezhető verbális cselekményeket elemzi. Közelebbről megjelölve: az Austin által meghatározott lokúciós, illokúciós és perlokúciós aktusok mibenlétével és az ezeket vezérlő — a nyelvközösségben már intézményesült — beszédaktus-szabályok működésével foglalkozunk, azaz a beszéd-kommunikáció lényegi vonásait világítja meg.

Az elméletnek az irodalmi szövegek elemzésében való hasznosíthatóságával eddig nemigen foglalkoztak, habár a beszédaktusokról szóló fejtegetések ismeretében úgy tűnik fel, hogy drámai művek vizsgálatánál szinte elengedhetetlen az alkalmazása, de fontos szerepe lehet a prózai szövegek szemantikai értelmezésében, beszédhelyzet-alakítások elemzésében, konfliktusmagyarázatoknál, továbbá a szereplők szociális szerepviszonyainak meghatározásában.

A beszélő pszichikai álláspontját tükröző közlés-felosztás jól mutatja, hogy az elmélet alkalmazása milyen vonatkozásokban vihet bennünket közelebb a szöveghez. Az illokúciós aktusok megkülönböztető elvei:

1. az aktus célja és értelme,
2. a közlő és hallgató érdekbeli viszonya, a kérés és a parancs (különbülnek el például),
3. a közlő és hallgató érdekbeli viszonya,
4. a beszélőnek a megnyilatkozáshoz való lehetséges pszichikai hozzáállása stb.

Érdekes eredményekre számíthatunk, ha egy narratív szövegben megfigyeljük az illokúciós aktusok, a felmutatott perlokúció és a klasszikus értelemben vett cselekményesség viszonyát. Sokhelyütt pl. éppen a (fizikai) perlokúció hiánya vezet cselekménytelenséghez, máskor viszont már az illokúciós aktusok jellegéből következően háttérbe szorul a cselekményesség.

A konverzációk sorozatából felépülő drámai szerkezetekben — amelyeknek természetes alapegysége a verbális interakció, azaz a beszédese-mény — szemantikai folytonosságot felmutatva követik egymást a beszédcselekvések. Amíg azonban a drámai szövegekben kizárólag a párbeszédés konnexió érvényesül, addig a prózában jelen van a monologikus és a költői szövegkonnexió is, s ezek közül a narratív szövegek nagy részében a monologikus dominál. Az alakok nyelvi jellemzését, illetve az egyenes beszédet előtérbe állító próza, a párbeszédés novellatípus, az Örkény-féle dialogizált regényszerkezetek stb. a beszédaktusok szerepének tekintetében mutatnak bizonyos hasonlóságokat a fentiekben említett drámai szövegekkel. A szabad függő beszéd az impresszionista szerkesztésmódnak, és a gondolatiságnak az eluralkodásával a dramatizált előadásmód, vagyis az egyenes beszéd rovására kerül előtérbe. Az ilyen szöveg elemzésénél természetesen kevésbé vagy egyáltalán nem lenne gyümölcsöző a beszédaktus-elmélet alkalmazása. Prózáról beszélve arról is említést kell tennünk, hogy dialogizált kisebb prózai szövegekben, a legtöbbször egyetlen problémára való koncentráció és a feszesebb, célratörő szerkesztés következtében a beszédaktus-rendszer egy témakörhöz kötődik, és tartalmilag teljesebben átfogja az írásmű egészét, mint a dialógusok, monológok és leírások tömkelegének összefüggő rendszerét létrehozó „nagy” prózai formákban, amelyek vertikális tagozódásában az összes beszédminőségek, így a beszédcselekvések megvalósítására alkalmas beszéd is jelen vannak. Az ilyen narratív szövegben (regényben) a nagyjából egy témakörben mozgó, szorosabban összetartozó beszédaktusok sorozata a szöveg horizontális tagozódási szintjén le-lezárul, hogy egy következő egységben kialakuló beszédhelyzetben az új témájú és típusú beszédaktusok az előzőekkel sok esetben még a szereplők tekintetében se mutassanak összefüggést. (Természetesen nem óhajtjuk a kizárólagosság látszatát kelteni, hiszen a szövegek bizonyos hányadában a jelenet, az új bekezdés vagy a fejezet nem minden esetben jelent témaváltást, noha a beszédhelyzet azért általában megváltozik, árnyalatnyi különbséget mindenképpen mutat. Tulajdonképpen el kellene döntenünk, hogy beszédaktus-rendszeren az egy téma-, illetve motívumkörön vagy az egy beszédhelyzet belüli megnyilatkozások sorozatát értjük-e. Mivel a nagyprózai formák problémáival behatóbban nem kívánunk foglalkozni, a kérdéssel kapcsolatban csak annyit jegyzünk meg, hogy ha az egy motívumkörön belüli beszédaktusokat szemléljük összetartozó egészként, akkor könnyebben felismerhetővé válnak a különféle szöveghelyek egymásrautaló összefüggései. A beszédhelyzet vizsgálata természetesen ilyen szemléleti álláspont mellett sem hagyható figyelmen kívül, hiszen a beszédaktus mint cselekvésértékű megnyilatkozás a kommunikációs aktus részeként egzisztál, s mint ilyen feltételezi a beszédhelyzetet, ezért vizsgálata csak annak ismeretében képzelhető el.

A következőkben a párbeszédés kisprózai szövegek ilyen vonatkozásairól szeretnénk néhány szót szólni. A kisprózai formák közül a beszédaktusok nem a novellában, hanem az ettől lényegi vonásaiban különböző

dialogizált rövidtörténetben töltik be a legjelentősebb szövegkonstrukciós szerepet. A rövidtörténet ugyanis teljes mértékben nélkülözi a klasszikus értelemben vett cselekményességet, legtöbbször a beszédhelyzethez sem körvonalazza, ez utóbbit majd csak a beszédaktusok sorozata bontakoztatja ki (és beszédaktus-elméleti értelemben vett cselekményességet visz a rövidtörténetbe). Egy egyszerű beszédaktus-sorozat azért képes önmagában felépíteni egy teljes értékű írásművet, mert míg az adott megnyilatkozás tényleges jelentése mellett a többlet révén verbális cselekvést valósít meg, addig érzékelteti a beszélő jelen idejű vagy múltbeli pszichikai álláspontját, jövőszemléletét, indulatait, tényállásokhoz, valóságelemekhez való igazoló vagy tagadó viszonyát, esetleg azokra vonatkozó külön elvárásait, továbbá lehetővé teszi a hallgatóra irányuló befolyásoló törekvések végrehajtását sőt, azaz információs teherbírása sokkal nagyobb, mintsem gondolnánk. Azok a nem tisztán pábeszédű szövegek, amelyek különböző monverbális járulékos elemeket is beépítenek, már erősen eltérnek a drámától. Az eszközök egy része metanyelvi funkcióval közöl információt a megnyilatkozások jellegéről. Ezek, és a következőkben ismertetésre kerülő más elemek, a beszéd-cselekvés tartozékai nem mind nyelvi természetűek, szerepük szerint alátámasztják vagy cáfolják, esetleg kiegészítik vagy helyettesítik a közleményt. A közlés ugyanis a vokális közlés-csatornán kívül a vizuális-gesztikulációs és a deiktikus-rámutató mozgások útján is továbbítható, azaz a beszédbeli közlés a nyelvi kódokon kívül egyéb kódokat is magába foglal: pl. mimika, gesztus. A beszéd-cselekvés hatása tulajdonképpen egyaránt függ a befogadói tudat kondicionáltságától, a kontextustól, a kommunikatív helyzettől, a kommunikáló felek viszonyától (Hankiss) és az említett metakommunikációs kísérőeszközöktől.

Ide soroljuk a beszéd-cselekvések hangzásbeli alakminőségének jelölését is. A manifestációs minőségre többféleképpen történhet utalás. Konkrét jelölése el is maradhat, azonban a beszéd-cselekvések értelme sokkal teljesebb, illokúciós tartalma egyértelmű, ha ismert a manifestált pszichikai állapot és a kiejtés tónusa. A beszéd-cselekvés ugyanis nemcsak tartalmával, hanem a kimondás módjával is hat. A gesztuskommunikációnak és a többi információt moduláló tényezőnek prózai szövegekben való jelölésére a későbbiekben példát is hozunk.

Megemlítjük azt is, hogy beszédaktus címen csak a szöveg jelenében a beszélő sajátjaként elhangzó, hallgatót feltételező megnyilvánulásokat vizsgálunk. Ezzel kizárjuk az olyan formálisan beszédaktus típusú megnyilatkozásokat, amelyeknél a vevő maga a beszélő alany, de az olyanokat is, amelyek az egocentrikus beszéd belülről felidézett dialógusokban hangzanak el, habár ezek a hagyományos beszédmódok mellett bonyolult kombinációkat is alkalmazó szövegekben nagyon gyakoriak. Sokhelyütt a beszédaktus vizsgálatakor a dialógus és belső monológ egybefonódása, és az elbeszélő konvenció más, hasonló jellegű kiküszöbölésére való törekvés okozza a legnagyobb problémát.

A beszédaktusok szituációfüggőségére való tekintettel, a prózavizsgálá-

tok kapcsán meg kell határoznunk a beszédshituáció összetevőit. A beszédshelyzet tulajdonképpen azoknak a nyelvi és nem nyelvi feltételeknek az összessége, amelyek ahhoz szükségesek, hogy a beszédshcselekvés a szándéknak megfelelően realizálódjon, és a beszédshóállal harmonizáló hatást váltson ki.

Siegfried J. Schmidt a beszédshituáció tanzozékaiként a közlés tartalmát, a kommunikációs környezetét, a beszélő, a hely és az idő deiktikus kifejeződését, a kommunikáló felek jelen idejű és múltbeli viszonyát, valamint a közlési folyamat hangulati atmoszféráját jellemzi. A felsorolt összetevők jelentősége olyan példán mérhető igazán, amikor egyetlen beszédshaktus jelentésének alakulását többféle szituációban is végigkísérhetjük. A beszédshaktusnak a szituációba helyezésétől függően különböző illokúciós szerepe lehet. Az illokúciós szerepet Austin szerint az illokúciós indikátor teszi explicitté. Az indikátor meglétének vagy hiányának szempontjából a performatív nyilatkozatok két típusát különböztetni meg. Az indikátort tartalmazó, azaz szituációtól nem függő beszédshaktusokat explicit performatív nyilatkozatoknak, a szituációtól függő típusokat primer performatív nyilatkozatoknak nevezi. Strawson a nem lényegileg konvencionális aktusokról értekezve szintén két típust különböztet el: 1. amelyekben verbális elem teszi explicitté a szándékot; 2. a perlokúciós szándéknak nincs verbális nyoma. Az említett típusok közül az általunk megvizsgált novellákban (Móricz, Csáth, Sántha Ferenc, Déry) nagyobbára szituációtól függőkkel találkoztunk. Hiszen a prózaszöveg számtalan eszközzel tudja pótolni a befogadó számára szükséges, a performatív nyilatkozatokból esetleg hiányzó információt. A drámai szövegekben szinte minden közlendőnek a konverzációs folyamatban kell felszínre kerülnie, a prózában viszont ezen a síkon kívül is kifejezést nyerhetnek az ábrázolt összefüggések.

1. „Mereven ránézett Duhayre, s ujját felemelve fenyegetően tagolta: *Te! Vigyázz magadra!* Én nagyon szeretlek téged pajtás, de *figyelmeztetek*, hogy még az is cefetül megjárja, aki csitítani mer bennünket. Úgy látszik, nem vagy tisztában azzal, hogy a történelem legnagyobb gonosztettét követték el ezek a zsványok.” (Nagy Lajos: 1919. május)

2. „Mari — ordította, az ember váratlan hangosan — ha kiszabadítasz innen, feleségül veszek!”

„*Esküszöm* — ordította —, a Lourdes-i szűzanyára *esküszöm*, hogy feleségül veszek.” (Déry: A tengerparti gyár) A példákban találunk explicit és primer performatív nyilatkozatot is. A „Vigyázz magadra” — megnyilatkozás nagyon alkalmas a szituációfüggőség szemléltetésére. Tegyük fel, hogy ugyanezt a mondatot egy kirándulásra induló gyermekétől búcsúzó anya szájából halljuk, akkor a közlemény egészen biztosan nem az idézet szövegéből ismert illokúciós szerepet veszi fel. A „Vigyázz magadra” — megnyilatkozás ugyanis különböző illokúciós erővel bíró aktusok közös tartalma lehet. Nem kapcsolódik hozzá performatív kvázi kommentár, azonban megelőzi egy — gesztikulációra utaló — narrátori mondat. A „figyelmeztetek” — forma már explicitálja a cselekvési erőt.

A második idézetben mind a két típust megtaláljuk. Az elsőből hiányzik a performatív ige, a másodikban viszont már megvan, még hozzá fokozó, hangsúlyozó szerepben.

Az illokúciós erő a prózán belül megjelölhető magában a beszédaktusban, a kommunikációs partner válaszbeszédében, s ami a leggyakoribb, a narrátori szövegekben.

A beszédhelyzet tulajdonképpen csak a jól elkülöníthető illokúciós aktusok meghatározására képes, az árnyalatnyi eltérések sok esetben olyannyira szubjektív jellegűek, hogy a beszélőnek kell kimondania, hogy ő maga minek szánta a megnyilatkozást. A prózában a mindentudó elbeszélői hang egyértelműsítheti az illokúciós szerepet, ám az anyai beszéd itt is hitelesebben hat. (Pl. A töpörtyű pedig iomlós legyen — *rendelkezett* Varga vagy: Nos, *parancsolom*, hogy nyomban vegye le az álarcát! A 2. megnyilatkozás hatásfoka összehasonlíthatatlanul nagyobb.) A vizsgált szövegekben a beszédcselekvések narrátori lezárásában rendszerint a monda-típusú (általános típusú) illokúciós igék fordulnak elő, amelyek csak az illokúciós erő általános esetét fedik, s tulajdonképpen sohasem fejezik ki pontosan a megnyilatkozások illokúciós erőpotenciálját.

A perlokúcióról

A próza recit-jellegű előadás révén vázolja a kommunikációs szituációt, és a szereplők beszédét ilyen feladatokkal nem terheli. A prózai beszédhelyzet összetevőinek milyensége, azaz a szituatív kontextus már eleve meghatározza bizonyos beszédaktusok előfordulási valószínűségét, gyakorisági arányát, de ezeken keresztül tulajdonképpen a perlokúciós lehetőségeket is körülhatárolja. Prózai művek vizsgálatakor fontos kérdésként merülhet fel, hogy összhangban vannak-e az elhangzó beszédcselekvések pl. az író által kialakított jellemekkel, vagy hogy tágabb szöveghelyzetben igazoltnak tekinthető-e egy perlokúció. A beszédhelyzetnek, az elhangzó beszédaktusoknak, s a válaszreakcióknak valamiképpen összhangban kell lenniük. Esetleges kontrasztviszonyoknak a mű kompozíciójából, stílusából kell következnie. Egyébként a próza jellegzetes hibái között tarthatjuk számon a hősök hamisan csengő megnyilatkozásait, s a modoros, motiválatlan tetsző perlokúciós megnyilvánulásokat. A kijelentő, felszólító és kérdő típusú illokúciós aktusok közül az elsőt sokféle perlokúció követheti, a kérdő típusát általában válaszoló mondatok követik (esetleg kifejező mozgás), a felszólító típusú viszont fizikai cselekvést vált ki. A szereplők beszédeiben elhangzó beszédaktusok, meghatározva a perlokúció minőségét, egyben a szöveg cselekményességére is hatnak. Természetesen nem minden esetben van ez így, hiszen nem minden cselekvés szemléltető illokúcióval kiváltott hatás eredményeként. A szereplőknek lehetnek teljesen belső indítékú cselekvéseik is.

A szöveg esetenként csak a perlokúciót tünteti fel, s ezáltal utal pl. a jelen nem lévő illokúcióra. Vizsgálat tárgyát képezheti, hogy milyen mó-

don mutatja fel a hallgató a szándékolt perlokúciós aktust, azaz, hogy milyen prózai szituációkban szűkül a nyelvi perlokúció mondatszavas hanggesztusokra, esetleg tett-üzenetté (mikor lehetséges perlokúciós aktusként a beszéd hiánya). A tett-nyelv jelentősége és a beszédcselekvésbe való beilleszkedése, egyszóval az ellipszistranszformációk különböző előfordulási formáinak vizsgálata is érdekes eredményekhez vezetne.

Strawson szerint a perlokúciós aktus hit, tevékenység vagy attitűd lehet. A drámai szerkezetet többek között az is megkülönbözteti a prózától, hogy az utóbbi a narrátori hang révén ismerteti az olvasóval a hit és attitűd formájában meglevő perlokúciós aktust is.

A prózai sajátosságok egyike, hogy az időrendben oly szorosan egymást követő kérdő és közlő (felelő) típusú beszédaktusokat is sokhelyütt szétválasztja a cselekmény és a szereplők ok-okozati, valamint idő- és térvonatkozásait fejtegető eljárás.

A beszédaktus-tömbök kapcsán felmutatott perlokúció, ha egyáltalán bekövetkezik, az esetek többségében csak az elhangzott beszédaktusok egy részét érinti. (Beszédaktus-tömbön az egyetlen megszólalás alkalmával elhangzó beszédaktusok láncolatát értjük.)

Sebők Zoltán

A NYELVRŐL ÉS A KONKRÉT KÖLTÉSZEIRŐL

1.

Ha igazat adhatunk Wittgensteinnek, hogy nyelvem határai egyúttal világom határai is, akkor a vizuális költészeti kísérleteket egyaránt értelmezhetjük világunk széttöréseként és világunk határainak felszakításaként, kiszélesítéseként is. Mindkét változatot sugallja a vizuális költészeti gyakorlat, mert aki a művészetnek ezt az immár igen széles területét műveli, egyrészt megtagadja azokat a játékszabályokat, amelyek a nyelven belül érvényesek — a nyelvet nem arra használja amire való —, de mintegy a „másvilágról” (rendszerint a vizuális művészetből) azért elcsen néhány új játékszabályt — ami így együtt egyszerre tagadása és kiszélesítése is a nyelvnek mint rendszernek. Viszont hogy amit a művész a nyelvvel csinál, azt egyúttal a világgal is csinálja-e, az nagyban függ attól, hogy minek tekintjük a nyelvet. Ha pusztán jelrendszert, kifejezési eszközt stb. látunk benne, akkor Wittgenstein tétele hibás, ahogy mindig csóváljuk a fejünket, ha valaki azonosítja az eszközt azzal, amire az eszközzel reflektálunk. Viszont — legradikálisabban Austin óta — a nyelvfilozófiában jelrendszer és kifejezőeszköz helyett egyre inkább mint cselekvésről, mint tevékenységről beszélnek a nyelvről (Wittgenstein már „nyelvjátékokról” beszélt a Filozófiai vizsgáldásokban). A nyelv így nem pusztán kifejezi a cselekvést, a tettet vagy annak struktúráját, hanem maga egy cselekvés- és tettkomplexum, illetve Wittgenstein szellemében: *a világ*.

2.

A modern nyelvfilozófia és a vizuális költészeti kísérletek között meglepő analógiát tapasztalhatunk: a nyelv mindkét esetben mint cselekvésforma válik érdekessé. Ahogy Austinnál a tények leírása, a valóságról szóló információk, az igaz vagy hamis gondolatok közlése a nyelvnek

csak egyik funkciója, úgy a vizuális költészetet is csak mellékesen (vagy egyáltalán nem) érdeklík a nyelvnek ezek a szintjei. Austin a nyelv cselekvés-jellegét az úgynevezett performatív igék elemzéséből merítette, vagyis az olyan igék vizsgálatából, amelyekkel nemcsak mondunk, hanem egyúttal csinálunk is valamit. Például az olyan kijelentés, hogy „én ezt a szöveget esszének nevezem”, ilyen jellegű mondat. Jelentése nem más, mint az a cselekvés, amit leírásakor vagy kimondásakor éppen végrehajtok, „performálok”. Az ilyen esetekben éppúgy nem lehet szó a mondat igazságáról vagy hamisságáról, ahogy a vizuális költészet összekuszált szavai, betűkupacai stb. láttán sem beszélhetünk igazságértékről. A performatív igékkel mondunk és csinálunk valamit, a vizuális költészetet művelő művész viszont rendszerint egyáltalán nem mond semmit, hanem csak *cselekszik*, valamit *csinál* a nyelvvel. És mivel a cselekvéssel kapcsolatban nem igazságról vagy hamisságról kell beszélni, a performatív igék és a vizuális költészet esetében egyaránt csak a cselekvés *sikere*ről vagy *sikertelenségéről* lehet szó. Ebben a tekintetben a modern nyelvfilozófia és a vizuális költészet tendenciája azonos: mindkettő alapvetően cselekvés-formának tekinti a nyelvet és minden más funkcióját, így deskriptív funkcióját is ennek igyekszik alárendelni.

3.

A vizuális költészet nyelvi cselekvése mindenekelőtt destruktív: szét-töri a nyelvet, a betűket kiszakítja megszokott környezetükből, a nyelvet vizuális kvalitásaira és térbeli energiák kimutatására redukálja — a zajból csöndet csinál, a nyelvet nyelvek lehetőségévé, a világot világok lehetőségévé avatja. Valószínűleg nincs a költészetben a csönd szinte erotikus áhítatára jobb példa, mint amilyen a vizuális költészet. Ez a csönd azonban nem egészen azonos a hallgatással. Nem arról van szó, amit Wittgenstein javasolt — hogy amiről nem lehet beszélni, arról hallgatni kell —, ahogy a művészetben erről soha nincs szó. Itt a hallgatás nem néma csönd, hanem csak egyfajta beszéd, egyfajta világ hiánya. Ez a hiány — ha szabad így mondani — nagyon is hangos, nagyon is informatív, mert igazat adhatunk Susan Sontagnak: „ahogy a nyelv a csöndben rámutat a maga transzcendenciájára, a csönd is rámutat a maga transzcendenciájára — a csöndön túli beszédre”. Igen — tehetjük hozzá — és a csöndön *innen*i beszédre is. Vagyis nemcsak a világra, amely (még) nincs, hanem arra a világra is, amely van-volt. A vizuális költészet ezt egy olyan nyelvvel végzi, amely már és még nincs: a nyelv (és a világ) hiányával. Más szóval: a vizuális költészet alapanyaga, nyersanyaga a nyelv (=világ), eszköze egy még és már nem-nyelv (= a világ hiánya), célja pedig egyrészt egy új nyelv (= új világ) vagy egyszerűen egy új lyuk a meglévő nyelvben (= a meglévő világban). Lényegbevágó paradoxon működteti a vizuális költészetet: a *van* és a *legyen* közötti híd nem más, mint a csönd. Azonban ezt a csöndet a nyelv konstituálja, de

ez a csönd is konstituálni kíván egy még-meg-nem-lévő nyelvet. A vizuális költészet olyan cselekvés, amely már és még nem nyelvi cselekvés, de amelyet alapvetően mégis nyelvi tényezők határoznak meg.

4.

A vizuális költészet lyukat csinál a létezőben: a létező nyelvben és a létező világban. Teszi ezt mindenekelőtt azért, mert — mint újabban szinte minden művészet eszközei — a verbális nyelv is elveszítette ártatlanságát. A művészet alapanyaga vált fertőzöttté, kérdésessé, vagyis az, amiről egykor azt hitték, hogy a zseni keze alatt gyógyszer keverhető belőle. Viszont a művésznek ma előbb arról kell számot adnia, hogy milyenek is a rendelkezésére álló eszközök. Egyre több energia szükséges ahhoz, hogy az anyagok, az eszközök sterilé váljanak, hogy visszanyerjék azt az állapotukat, amelyben képesek felszívódni az alkotói szándékba. A huszadik században derült ki igazán, hogy az anyagok fölülvizsgálata, sterilizálása immár olyan hatalmas feladat, hogy egyáltalán nem tekinthetjük az alkotói aktus előkészítő szakaszának, hanem egész életműveket, nemzedékek életművét betöltő, már-már megoldhatatlan feladattá nőtt. E feladat súlya és lehetetlensége ütött lyukat a nyelvben — és nem egy-egy művész. Amikor a költészet széttöri a nyelvet, akkor mindig a világ teszi ezt a nyelvvel — vagyis önmagával. A művész számára azonban mindig van lehetőség arra, hogy *konok automatizmussal* egy kicsit túlműködtesse a világ monoton mechanizmusát. És ilyenkor furcsa módon az automatizmusból egy-egy pillanatra *szabadság* születik. Még nem *valamiért való* szabadság, hanem „csak” *valamitől való* szabadság.

5.

A vizuális költészet csöndje egyelőre csak szimbolikusan, sejtésszerűen tudja a csöndön túli beszédet, a valamiért való szabadságot konstituálni. Viszont ahhoz, hogy a beszéd ténylegesen megvalósulhasson, nem elég a művész jószándéka. Mert a nyelv „zérófoka” nem (csak) az ő műve, hiszen — mint Barthes írja — az írás csöndje egyúttal a társadalom zsákutcája is. Úgy tűnik, igaz lehet Wittgenstein tézisének az ellentéte is: világom határai nyelvem határai. Ahhoz, hogy a konkrét-vizuális költészet ál-nyelve ténylegesen nyelvvé váljon, egy új világra, új cselekvési szokásokra lenne szükség. Konkrétan arra gondolok, amit Barthes még 1953-ban megfogalmazott: nem létezhet egyetemes nyelv a világnak nem misztikus vagy névleges, hanem konkrét egyetemességén kívül. A vizuális költészet „dadogásaiból”, „üresség-mítoszából”, a nyelvbe vájt mély repedésekből egy kicsit mindig a világ „konkrét egyetemességének” hiánya is megmutatkozik. A kérdés már csak az, hogy a nyelvi cselekvés lehetetlensége jelenti-e egyúttal általában a *cselekvés* lehetetlenségét is? Reméljük, remélnünk kell, hogy nem.

DOKUMENTUM

GAZDASÁGI ÉS TÁRSADALMI FEJLŐDÉSÜNK VÁLTOZÁSAI

II. RÉSZ

Változások az anyagi fejlődésben

A hosszú távú gazdaságstabilizációs program alapelvei előírják az ország anyagi fejlődésének mélyreható átalakítását. Fejlődésünk nem folytatható tovább a jelenlegi mederben, mert mértéken felüli beruházásokhoz, autarkiahoz, gazdaság szerkezeti aránytalanságokhoz, a termelés legfontosabb elemét képező társadalmi eszközöknek és munkának a kedvezőtlen társításához vezet, aminek következtében még a kimagasló beruházási százalék ellenére is növekszik a munkanélküliek és a nem megfelelően foglalkoztatottak száma.

Gazdaságunk kiviteli képességei egyrészt elmaradnak az elvárásoktól, másrészt viszont szinte egyértelműen a külföldi technikára és technológiára támaszkodunk. Ezzel egyidőben számos olyan ígéretes gazdasági ágat hanyagoltunk el, mint a mezőgazdaság, a tengerészet, a tranzitforgalom, a turizmus stb., de a szakképzett munkaerő foglalkoztatásával, a termelőerők egyenletes területi megoszlásával sem törődünk eléggé.

Ezen a fejlesztési politikán már évtizedekkel ezelőtt változtatni kellett volna, mert már akkor túlhaladottá vált a termelőerők fejlettségi szintje, s szükségszerűvé tették ezt a világban végbement változások is. Az általános beruházási hullám, a külföldi eszközök jelentős mérvű igénybevétele — ebben az időszakban vettük fel hiteleink négyötödét — és az említettekben alapuló konjunktúra egy olyan tévhitet táplált, miszerint csak az új és nagy beruházások sorjázása teheti eredményessé fejlődésünket.

Fejlesztési politikánk tévedései részben a politikai rendszer fogyatékosságaiából erednek, mindenekelőtt abból, hogy nem viszonyultunk megfelelően a társadalmi eszközök felhasználásához és nem hangoltuk össze kellőképpen az előnyjogok egész sorára alapozott fejlesztési politikánkat. Ennek kedvezett az érvényben levő gazdasági mechanizmus is, amely az etatista gazdaság szabályozás jegyeit viselte magán, a fejlesztési célok

tervezését voluntarizmus uralta, az autarchia minden szférájára kiterjedt, s így megbomlott a jugoszláv piac egysége, megtorpant az öngazgatás, és degradálódott a társadalmi rendszerünk hajtóerejét képező legfontosabb tényező, a társadalom alanyának szerepe. Termelési viszonyaink előnyeinek a kifejezésre jutása és a közvetlen termelők érdekeinek az érvényesítése, energiájának a felhasználása érdekében fejlesztési politikánkat a gazdasági rendszer kialakult mechanizmusaihoz kell időmítnanunk.

Anyagi fejlődésünk legfontosabb ellentmondásai azonosak a közepesen fejlett országokéival. A rendkívül kedvezőtlen nemzetközi körülmények, a nagyfokú belső bizonytalanság, az ország eladósodása és az infláció kategórikusan megköveteli:

a) A foglalkoztatási gondok megoldását és a világban végbemenő technológiai fejlődés és szerkezeti átalakulások figyelemmel kísérését.

b) A termelési tényezők optimális megszervezését, mégpedig a felhalmozási eszközök hiányának és a többnyire szakképzett, de kihasználatlan munkaerő figyelembevételével. Az energia és az egyes nyersanyagok hiányára való tekintettel azokat a gazdasági ágazatokat kell fejleszteni, amelyek kevesebb energiát és nyersanyagot igényelnek.

c) Le kell küzdeni a gazdasági autarkiát és fel kell készülni a nemzetközi munkamegosztásba való egyenrangú bekapcsolódásra, a konvertibilis piacra való kivitel fokozására és a nagymérvű behozatali függőség mérsékelésére. A munka és az eszközök öngazgatáson alapuló társítása által minden társultmunka-szervezetnek versenyképessé kell válnia a külföldi piacokon, függetlenül attól, hogy közvetlen kivitelről vagy más termelők konkurrenciaképessé tételéről, illetve a hazai piac kielégítéséről van-e szó.

d) Egyes termelési és gazdasági ágak fejlődésének lemaradása szükségessé teszi a jelenlegi gazdasági szerkezet megváltoztatását. Beruházásokat kell eszközölni az energetikába és a közlekedésbe, ki kell használni a gazdaságos kiaknázásra alkalmas természeti kincseket és el kell érni, hogy gazdaságunk versenyképes legyen a világpiacon. Fokozni kell a mezőgazdasági beruházásokat, különösen az állattenyésztés terén, ami magával kell hogy vonja az ipar fejlesztését, hisz műtrágya, dúsított takarmány, növényvédelmi szerek nélkül mindez elképzelhetetlen. Ki kell bővíteni a gazdaság szerkezetét és tovább kell fejleszteni az eddig elhanyagolt területeket, mert csak ez teheti lehetővé a foglalkoztatás és a gazdaságosság növelését, ez elsősorban a mezőgazdaságra, a kisiparra, a turizmusra, a gazdasági élet és a szolgáltatások munkamegosztáson alapuló kis és közepes szervezeteire, a szakosított és integrációs területekre vonatkozik. Csak egy ilyen irányvétel eredményezheti a termelési tényezők kedvezőbb regionális megoszlását és ésszerű kihasználását.

e) A foglalkoztatás, a fejlettségi szintkülönbség csökkentése, a műszaki haladásnak a meglévő és új termelési ágakban való meghonosítása dinamikus fejlődést tesz szükségessé.

A saját lehetőségeink és erőink számbavétele szükségessé teszi, hogy a

következő változásokat eszközöljük eddigi fejlődési politikánkban és annak valóra váltási módszereiben:

a) A rendelkezésünkre álló kapacitások maximális és ésszerű kihasználásával olyan feltételeket kell teremtenünk, hogy a társult munkában és annak anyagi helyzetében teljes mértékben kifejezésre jussanak a dolgozók és társult munka szervezeteik gazdasági és társadalmi érdekei. A dolgozók ilyen helyzetbe kerülve gazdasági felelősséggel kell hogy tartozzanak a munkaeredményeket és az ügyvitelt illetően.

b) A munka és az eszköztársítás, a műszaki és technológiai kapcsolatok, a munkamegosztás és a közös tudományos kutatómunka szakosítása által alapvetően meg kell változtatni a társuláshoz és az integráció valamennyi formájához való viszonyulást, mégpedig megkülönböztetett figyelmet fordítva a közös kivitelre, a hazai és külföldi tudományos és technikai vívmányok alkalmazására.

c) El kell érni, hogy gazdaságpolitikánk, társult termelőink és minden egyes gazdasági tényezőnk legfontosabb célja a kivitel szerkezetének javítása, azaz a késztermékek exportjának a fokozása legyen. Huzamosabb időn át csak akkor érhetünk el kiviteli eredményeket, ha az export gazdaságilag megalapozott fejlődési tényező, nem pedig a hazai munka értékét lebecsülő kiárusítás. A kiviteli akadályok leküzdésének, a dinár konvertibilitásának a külföldi fizetőképesség és a gazdasági függetlenség fenntartásának igen lényeges feltétele, hogy a világszerte érvényes termelékenységi mutatók alapján hasonlítsuk magunkat másokhoz, és a dinamikus gazdasági fejlődés érdekében ennek alapján egyeztessük össze a hazai és a külföldi piac lehetőségeit.

d) Antiinflációs programunk egyik követelménye, hogy a gazdasági szerkezetben tervezett változásokra a társadalmi össztermékbe való beruházás és a külföldi tőke részvételének csökkenésével kerüljön sor. Feltételezhető, hogy hazánk a jövőben is igénybe vesz külföldi hiteleket, de csak azzal a feltétellel, hogy azok ne lépjenek túl a visszafizetés reális lehetőségét, mint ahogyan az eddigiekben történt.

A növekvő export következtében a devizabevételen belül relatíve csökkenni fog a hitelek visszafizetésének részaránya, megfelelő feltételek jönnek létre a külföldi tőkének a közös befektetések és kockázatvállalások útján való felhasználásához, s így csökkenni fog a hitel formájában felvett kölcsönök nagysága. Ezért jövőbeli fejlődésünk súlypontját még határozottabban a hazai felhalmozásra kell helyezni.

A jelenlegi ellentmondások eredményes túlhaladása és az anyagi fejlődés átalakulása szempontjából kulcsfontosságú a felhalmozáshoz — annak minden formájához, forrásához és ésszerű felhasználásához — való viszony. A gazdasági életet úgy kell megszervezni, hogy az eredményes munka, a társadalmi eszközök igazgatása, a munka és a munkaeredmények szerinti díjazás az őt megillető helyre kerüljön az élő munka eredményének értékelésével, illetve produktívásával együtt, és minden egyes dolgozó a személyi jövedelmén mérhesse le ennek a hozzájárulásnak a hatékonyságát. Ennek egyébként az a feltétele, hogy eszközöket halmozz-

zunk fel a saját forgóeszközeink létrehozására, hogy felkészüljünk fejlődésünk nagyobb mérvű pénzelésére, a közös fejlesztési terveket pedig a jövedelem, a felhalmozás eszközeinek koncentráálásával teljesítsük. Mindehhez pedig egy olyan bankrendszerre van szükségünk, amely minden rendelkezésére és a gazdaságpolitika rendelkezésére álló eszközzel, valamint a beruházások hatékonyságának ellenőrzésével ezt a célkitűzést szorgalmazza.

Eddigi fejlődésünk azt példázza, hogy a társadalmi szektor felhalmozásának egy része hosszabb időn át, de különösen az utóbbi évtizedben, jelentős mértékben áramlott át a lakosság birtokába. Ez utóbbi felhalmozást le kell szűkíteni a lakossági takarékosagra, hogy az ne spekulációk és az ország általános fejlődése és a társadalmi beruházások következtében felduzzadt magántulajdon megnövekedett értékének az eredménye legyen, hanem olyan munkái és tevékenységé, amely hozzájárul a nemzetgazdaság gyarapodásához.

A munkaszervezetek és a lakosság takarékosága, az általuk felhalmozott eszközök felhasználása egyre nagyobb szerepet játszik majd a jövőben. A gazdasági fejlődés a lakásépítés, a közművesítés, a kisipar fejlődése, a mezőgazdaság személyes eszközökből való fejlesztése és a meglévő gazdasági szerkezet eredményes rekonstrukciója többnyire ettől függ. Pénzügyi és gazdaságpolitikánk egyik legfontosabb feladata, hogy a takarékoságot, a kamatokat, a különböző hiteleket ennek a célnak a szolgálatába állítsa, s olyan kötelezvények és értékpapírok forgalomba bocsátását tegye lehetővé, amelyek meghatározott tervekhez vagy társult-munka-szervezetekhez kötődve nagyban hozzájárulhatnak a társadalmi szektor felhalmozásának bővítéséhez és annak ésszerű felhasználásához.

e) Jelentős változásokat kell eszközölni a fogyasztás szerkezetében is, hogy gazdaságunk és társadalmunk felkészülhessen a korszerű műszaki és technológiai változások figyelemmel kísérésére, a kulturális igények és a korszerű életmóddal járó követelmények kielégítése érdekében. A célnak alá kell rendelni az ár-, a hitel- és az adópolitikát.

f) A tudományt és a műszaki-technológiai fejlődést mint termelőszekert teljes mértékben be kell építeni fejlesztési stratégiánkba, mert eredményei mindinkább döntő tényezőivé válnak gazdasági és össztársadalmi fejlődésünknek. A rendelkezésünkre álló kutatási lehetőségek — szakemberek és felszerelés — hozzájárulhatnak a gazdasági válság leküzdéséhez, a hiányos hazai kutatások ellenére elért eddigi eredmények pedig egyértelműen arról győznek meg bennünket, hogy a tudomány és a technológia gyors és eredményes fellendítése fejlesztési stratégiánk egyik legfontosabb láncszeme. A tudomány nemcsak a társadalmi újratermelésben, az életszínvonal emelésében és a társadalmi fejlődésben játszik jelentős szerepet, hanem az anyagi termelés új értékeinek létrehozásában, a társadalmi munka termelékenységének növelésében és az általános társadalmi fejlődésben is. Gazdaságunk és társadalmunk fejlődése jelentős mértékben függ attól, hogy képesek vagyunk-e túltenni magunkat a tudomány lehetőségeivel és szerepével kapcsolatos félreértéseken, a külföldi

tudományos és technológiai vívmányok túlbecsülésén, s hogy állást foglalunk-e — nem konjunkturális, hanem hosszú távú állásfoglalásról van szó — a hazai tudomány érdekében, s hogy a korszerű és produktivitáson alapuló technológiai és gazdasági fejlődés egyik legfontosabb termelőerejévé nyilvánítsuk-e.

Természetesen a hazai tudomány és technológia fejlesztése nem zárja ki a külföldi eredmények felhasználását. Ugyanis egyetlen kis és fejlődő ország sem foglalhat így állást. A hazai tudományos kutatásokat olyan irányban kell folytatnunk, ahol már bizonyos eredményeket értünk el, s amelyek fejlődési stratégiánk szerint kulcsfontosságúak gazdaságunk jövőjét és a nemzetközi munkamegosztásba való bekapcsolódásunkat illetően. Ez azt jelenti, hogy meghatározott tudományos területekre és fejlesztési célokra kell koncentrálnunk. A tudományos kutatás minden területén sokoldalú együttműködést kell kialakítani a külfölddel, mert a közös erőfeszítés csökkenti a kiadásokat, hamarabb lehetővé teszi a legjobb eredmények elérését és hozzájárul a saját tudományos kutatógárdánk kialakításához.

Ugyanez vonatkozik a jövőbeli találmányokra, szabadalmakra és újításokra is. A lehető legrövidebb időn belül érvényesíteni kell őket a termelésben, mert csak így számolhatjuk fel a különböző gazdasági béklyóktól való függőségünket.

Minden olyan területen, ahol a gazdasági és a társadalmi érdekek megkövetelik, sokkal szilárdabb és hosszabb távú együttműködést kell kialakítani az ország tudományos kutatóintézetei között. Ez teheti lehetővé a szakemberek, az eszközök és a kutatások olyan mérvű koncentrációját, hogy a közös erőfeszítések következtében gyorsabban megvalósuljanak hosszú távú fejlesztési programunk céljai. Ezeket a szervezeti formákat magának a tudománynak, illetve a tudományos kutatóintézeteknek kell kialakítaniuk a társult munka érdekeivel összhangban, a gazdaságpolitikának pedig megfelelő intézkedéseket kell tennie az említett tényezők anyagi alapjának bővítésére, hogy kedvezőbbé váljon a tudomány társadalmi helyzete.

A tudomány első és legfontosabb feladata hosszú távú gazdaságzilárdítási programunk, valamint technológiai és energetikai stratégiánk dokumentumai alapján meghatározni a tudományos kutatómunka, a technológiai fejlődés és az energiaellátás közös programját. Ennek során figyelembe kell venni a Társadalmi Berendezésügyi Szövetségi Társadalmi Tanácsnak a tudomány társadalmi szerepével és fejlesztési kérdésével kapcsolatos és a hazánkban működő tudományos akadémiák szövetségének a tudomány társadalmunkban betöltött szerepéről készült dokumentumait. Ha ehhez nem látunk mielőbb hozzá, akkor a gazdasági társulásoknak aligha lesz hosszú távú, objektíve feltételezett és tudományos szempontból megbízható alapja. A gazdálkodási feltételek megváltozásával eleinte érdeklődés mutatkozik a gazdasági társulások iránt, de ha időközben nem dolgozzuk ki közös tudományos kutatási, technológiai és energetikai programunkat, akkor a hosszú távú és tartós kapcsolatterem-

tésnek is útját vágjuk. Természetesen ezt csak fokozatosan, a társultmunka-szervezetek ügyviteli és tervszerű kapcsolatteremtésének az ösztönzésével, közös kutatószolgálatok és központok létrehozásával, közös tervezéssel, munkamegosztással, a hazai és a külföldi technológia együttes felhasználásával, valamint közös kivittel érhetjük el. A szigorú ügyviteli feltételek enélkül fokozatosan enyhülnek, hatásuk megszűnik, és ismét háttérbe szorulnak a gazdasági mércék és a piac.

A tudományos munka közös alapjainak és hosszú távú fejlesztési programjának a meghatározása nemcsak a tudomány, a technológia és az energetika felgyorsított fejlődése szempontjából és a társadalom anyagi fejlődésére gyakorolt hatását illetően lényeges, hanem az öngazgatási alapon végbemenő átalakulásuk, azaz a társadalmi munka egyéb szféráival kialakult öngazgatású társadalmi-gazdasági viszonyok fejlődését illetően is. A társadalmi újratermelés gazdasági nehézségekkel terhes körülményei között ez is indokolja kiemelt fontosságú fejlesztésüket, beleértve a fokozott eszköz kiválasztást és a gyors fejlődéshez szükséges szervezeti és egyéb feltételek biztosítását is. Ez egyaránt vonatkozik mind a társadalom-, mind pedig a természettudományokra.

Végezetül ismételten felhívjuk a figyelmet arra, hogy legnagyobb tartalékaink a jelenleg számos vonatkozásban felaprózott gazdaság társításában rejlenek, de a közeljövőben ide sorolhatjuk azt a segítséget is, amelyet majd a tudomány nyújt a gazdaságnak és a társadalomnak azáltal, hogy közös munkára és a saját vívmányai felhasználására ösztönöz.

A társadalmi tevékenységek

Az ország társadalmi-gazdasági és szociális fejlesztési stratégiájának és politikájának részét képező társadalmi tevékenységek fejlesztése kivételes szerepet tölt be gazdaságunk és társadalmunk hosszú távú stabilizációs céljainak az elérésében.

Egészében véve a társadalmi tevékenységek jelentősen hozzájárultak az ösztársadalmi alkotóerők felszabadításához, a foglalkoztatási gondok enyhítéséhez, a szociális biztonság megteremtéséhez a termelő és öngazgató személyiségének kialakításához, beleértve a társadalom általános kulturális, etikai és humanista céljait is.

Az eltelt időkben az ország fejlettségének és elmaradottságának felszámolását elsősorban a társadalmi tevékenységek fejlődése határozta meg. Ezeknek a fejlesztése képezi a gazdasági problémák megoldásának az előfeltételét, s egyben a minőségileg új alapokra helyezett társadalmi tulajdonban levő eszközökkel végzett gazdálkodás alapját is.

Jugoszláviát a társadalmi tevékenységek fejlettségi szintje alapján — a szervezetek hálózatát, szerkezetét, területi megoszlását, szakmai összetételét, számát, szakképzettségét, struktúráját, műszaki-technológiai felszereltségét, a lakossági szükségletek kielégítését illetően — az olyan országok közé sorolhatjuk, amelyekben kifejezetten szociális jellegű a szolgáltatások elént színvonala és az igénybevetélükben tapasztalható egyenlőség.

Természetesen a fejlődés során elért jelentős eredmények közepette számos gond is felmerül. A felsőoktatási, a kulturális és egészségügyi intézmények expanzióját és a társadalmi tevékenységek szinte valamennyi területén tapasztalható extenzív fejlődést nem mindig egyeztetjük össze társult munkánk tényleges igényeivel, gazdaságunk és társadalmunk valós anyagi lehetőségeivel. Például a szolgáltatást végzők és igénylők között még nem jöttek létre az öngazgatáson alapuló társadalmi-gazdasági viszonyok, ezért az említett tevékenységek öngazgatási érdekközösségei még mindig költségvetési alapon végzik a rendelkezésre álló eszközök különböző alapokba való elosztását. Ez kedvezőtlen hatással volt a munka minőségére és hatékonyságára, különösen pedig annak ésszerűségére és a kiemelt fejlesztési ágazatok meghatározására. A társadalmi tevékenységek szelektálását nélkülöző fejlesztési politika túl sokat időzött az olyan mennyiségi feladatokon, mint a dolgozók és a lakosság közös szükségleteivel és jogainak kielégítésével kapcsolatos tevékenység terjedelme. Mivel ezt a tevékenységi területet nem a munkatermelékenység növelési tényezőjének és a társadalmi haladás lényeges feltételének, hanem a fogyasztás részének tekintettük, ezért gyakorta került sor a társadalmi-politikai közösségek szerveinek adminisztratív beavatkozására, a „fogyasztás” előző évi szintre való visszazorítására és egyéb lineáris, szelektálást nélkülöző gazdaságpolitikai intézkedésekre.

Mindezek során azt is figyelembe kell vennünk, hogy a káderképzés területén elért eredmények, a meglevő kapacitások és a tevékenységi terület lehetőségei jelentős társadalmi erőt képviselnek. Amennyiben a munka minőségét és a társadalmi tevékenységek ügyvitelét illetően ahhoz hasonló változásokra kerül sor, mint amilyenekre az anyagi termelésben számítottunk — természetesen az egyes tevékenységi területek természetével és társadalmi szerepével összhangban —, akkor az előttünk álló időszakban az ágazat előnyére válhat fejlődésünknek.

Ha folytatódna a társadalmi tevékenységek extenzív terjeszkedése és eddigi tevékenységi formája, akkor elviselhetetlen teherré válnának gazdaságunk számára, a társadalom és a saját továbbfejlődésünk pedig megkövetelné, hogy ezekben a szervezetekben a munkatermelékenység növekedésével párhuzamosan emelkedjen a szolgáltatások színvonala, a szükségletek kielégítése pedig társadalmilag hatékonyabb legyen. Csak így válhat ezeknek a tevékenységeknek a továbbfejlődése ígéretessé, így szolgálhatják annak az ügyét, hogy azonos helyzetbe kerüljenek a társadalmi tevékenységekben és a gazdaságban dolgozók, mindkét terület azonos módon viszonyuljon a munkához és a társadalmi eszközökhöz, beleértve a társadalmi termék létrehozásához való közvetlen és közvetett hozzájárulás megfelelő értékelését is.

Mindez megköveteli a következőket:

a) Meg kell szilárdítani a szabad munkacsere legfőbb hordozóinak öngazgatási pozícióját, mégpedig úgy, hogy a társultmunka-alapszervezetek jövedelméből fizetendő kötelezettségekről ne csak évente, de egy-

idejűleg is véleményt mondjanak, a szolidaritás meghatározásához szükséges alap további decentralizálásával, és a társadalmi tevékenységek bővített újratermelésével kapcsolatos — személyes véleménynyilvánítással eszközölt — döntésekkel.

b) Ki kell alakítani és tovább kell fejleszteni a szabad munkacsere öngazgatáson alapuló társadalmi-gazdasági viszonyait és a jövedelemszerzés egyéb formáit, hogy túlhaladhassuk a költségvetési rendszerű eszközbiztosítást és a társadalmi tevékenységek munkaeredményeinek tőke szerinti értékelését.

c) Múltanyolnunk kell a gazdasági törvényszerűségeknek a társadalmi tevékenységekre gyakorolt hatását, mégpedig a következőkkel: objektívizálni kell a szolgáltatások árszerkezetét, társadalmi normákkal kell meghatározni a szolgáltatások minőségét, a szolgáltatások árába bele kell kalkulálni a modernizálás költségeit, a bővített újratermelés egyéb eszközeit a céleszközökből, illetve a biztosított eszközökből kell előteremteni, s mindehhez hozzátartozik még annak a kiértékelése is, hogy ezek a tevékenységek milyen mértékben járulnak hozzá a munkatermelékenység általános növekedéséhez.

Amennyiben figyelembe vesszük, hogy a szóban forgó tevékenységek által kielégített szükségletek a jövőben mindinkább növekednek, és hogy a társadalom fejlődésével jelentős részükben növekszik a szolidaritás, különösen az alapvető szükségletekkel kapcsolatban, akkor mindenképpen párhuzamosan kell fejlesztenünk az anyagi érdeket, hogy ezekre a szolgáltatásokra ésszerűen és a tényleges szükségletekkel összhangban kerüljön sor. Mindenképpen számolnunk kell azzal, hogy a szolgáltatások gazdasági haszonnal járnak, természetesen csak ott, ahol ez lehetséges, s ahol ez nem megy társadalmunk humánus és szociális céljainak a kárára. Mindezek hatással lesznek a szolgáltatások igénybevételére és minőségére, elejét vehetik a protekció, a privilégiumok és a hasonló kísérő jelenségek terjedésének, amelyek azonnal feltűnnek, mihamarabb a szükségletek meghaladják a lehetőségeket, a szolgáltatások minősége teljesen leromlik.

d) Minden köztársaságban és tartományban az érvényben levő mércék, a köztársaságok és tartományok közötti társadalmi megállapodások alapján kell elvégezni az egyes tevékenységeken belüli munkamegosztást. Ilyen értelemben minden egyes tevékenységi terület jellegével összhangban kell elemezni az intézmények szerkezetét és hozzájárulását, ösztönzőleg kell hatni a társulási folyamatokra és a racionalizációra, kerülni kell a párhuzamos fejlesztést, és át kell állítani mindazoknak a kapacitásoknak a tevékenységét, amelyekre nincs nagy szükség. Egyszóval társadalmunknak ez a szférája nemcsak az általános gazdasági és társadalmi átalakulás, a gazdasági válságból való kilábalás miatt nem maradhat meg jelenlegi állapotában, hanem a saját érdekében, az általános fejlődés szempontjából sem. Annál is inkább meg kell változtatnia, mert a jövőben mindinkább a társadalmi tevékenység fejlődésétől függ az általános anyagi és szellemi előrehaladás.

e) A társadalmi tevékenységekben tovább kell fejleszteni az öngazga-

táson alapuló érdekszerveződést és döntéshozatalt, továbbra is szorgalmaznunk kell, hogy az öngazgatási érdekközösség küldött-testületei egyenrangúan vegyenek részt a döntéshozatalban a társult munkának és a társadalmi-politikai közösségek küldött-testületeinek a tanácsaival. Mindezek igazolttá teszik az öngazgatási érdekközösségek jelenlegi szervezetének és hálózatának felülvizsgálását. Mindenképpen meg kell akadályoznunk, hogy az öngazgatási érdekközösségek szakszolgálatai döntéshozatali tényezővé váljanak és átvegyék önmön küldött-testületük és egyéb szerveik szerepét. Ehhez kell idomítani az említett szolgálatok szervezetét, foglalkoztatottaik számát pedig az öngazgatási érdekközösségek szerepének betöltéséhez szükséges létszámra csökkenteni.

A REGIONÁLIS FEJLŐDÉS, A GAZDASÁGILAG FEJLETLEN KÖZTÁRSASÁGOK ÉS KOSOVO AUTONÓM TARTOMÁNY FEJLŐDÉSE

a) *Regionális fejlődés*

A háború utáni évtizedekben némileg érthető volt a regionális fejlődés háttérbe szorulása, hisz a társadalom gyors fejlődésen ment át és szociális szerkezete jelentős változásoknak volt kitéve. Ezt azonban aligha mondhatjuk az utóbbi néhány ötéves tervidőszakról, mert a fejlődés során felmerült problémák — a falvakból és a mezőgazdaságból való elvándorlás, a hirtelen felduzzadt nagyvárosok stb. — beigazolták, hogy a regionális fejlődés elhanyagolása csak tovább bonyolítja a már egyébként is összetett gazdasági fejlődést. Most már világos, hogy a gazdasági törvényszerűségek elhanyagolása, valamint a fejlesztési politika fogyatékoságai a természetörök regionális megoszlásában is kedvezőtlen következményekkel jártak.

A hatalmas objektumok kiépítése, a gyáraknak a városokba és az ipari központokba való összpontosítása, a lakott települések erőforrásaira — munkaerőjére, infrastruktúrájára, kulturális létesítményeire stb. — épülő tevékenységi területek, gazdasági ágazatok mind azt bizonyítják, hogy sem a fejlesztési tervek, sem a gyakorlat nem szenteltek kellő figyelmet a fejlődés regionális vonatkozásainak. Ezért az össztársadalmi fejlődés lassabb volt, az ország iparosodása pedig egyoldalú, a munkanélküliség nagyobb, mint egyébként lenne, az infrastruktúra, a lakásépítés, a szociális és egyéb kiadások aránytalanul nagyobb mértékben nehezednek a társadalmi össztermékre, mint azt egy egyenletesebb regionális fejlődés szükségessé tenné. Ezért a regionális fejlődés célkitűzéseit és irányelveit egyenrangúvá kell tenni más célokkal, sőt bizonyos értelemben előnyt is élvezhetnek, mert megfelelnek mindazoknak a gazdasági fejlődésben és a lakosság gazdasági és szociális szerkezetében végbemenő változásoknak,

amelyek hosszú távú gazdaságzilárdítási programunk legfontosabb fejlődésmódosító tényezői.

A regionális fejlesztési politika szükségszerű és rendkívül fontos velejárója a hosszú távú gazdaságzilárdítási programnak. Célja és feladata feltételeket teremteni a termelési segélyforrások és egy-egy vidék valamennyi gazdasági és szociális fejlődésével kapcsolatos tényező optimális kihasználásához, hogy fejlesztési politikánk megvalósítására gazdaságilag a legésszerűbb körülmények között kerülhessen sor, s hogy ilyen alapon a bővített újatermelés rendelkezésre álló eszközei és viszonyai által megszabott keretek között egyenletesebbé váljon a regionális fejlődés, csökkenjen a köztársaságok és autonóm tartományok fejlettségi szintje közötti különbség.

Ez a politika jut kifejezésre Jugoszlávia társadalmi tervében és az alapjairól szóló megállapodásban, de a sajátos körülmények között fejlődő köztársaságok és tartományok társadalmi terveire és a velük kapcsolatos megállapodásokra is többnyire ez érvényes. Amikor egy-egy gazdaságföldrajzi területi egység sajátos fejlődése — ezúttal nem a köztársasági, tartományi, vagy községi határookra gondolunk — megköveteli, hogy a fejlődés irányát és körülményeit közös megegyezések és megállapodások szabályozzák, akkor az az illetékes község, tartomány, vagy köztársaság tervezésének és megállapodásának hatáskörébe tartozik. Az a lényeg, hogy a regionális fejlesztési politika beépüljön az országosba, össze legyen hangolva az egész gazdasági életben végbemenő változásokkal, megfeleljen a gazdaság kapcsolatteremtésre, munka- és eszköztársításra, munkamegosztásra, szakosodásra, az árutermelés növelésére, a választék bővítésére, a világiaci versenyképességre irányuló törekvéseinek.

A regionális fejlesztés nagyjelentőségű a többnemzetiség és a szövetségi berendezés, valamint az egyes köztársaságok, illetve az autonóm tartományok gazdasági fejlettségében tapasztalható különbségek és egyenlenségek kiküszöbölése végett. Ezeknek a különbségeknek a túlhaladása hazánk nemzeteinek és nemzetiségeinek nemzeti, gazdaságpolitikai és szociális érdeke, s egyben az általános társadalmi haladás, az egység és az egyenjogúság feltétele.

Az össztársadalmi fejlesztési politika részét képező regionális fejlesztési politika magától értetődően aktívan viszonyul a termelési tényezők kihasználásához. A megállapodással kialakított közös fejlesztési politika a termelési tényezők eredményes összehangolásakor nem feledkezhet meg azok minőségéről, területi megoszlásáról, mobilitásáról és kiegészítő jellegről sem. Természetesen nem feledkezhetünk meg arról, hogy mindezek a tényezők állandó változásnak vannak kitéve, mégpedig elsősorban a műszaki-technológiai fejlődés következtében. A regionális fejlesztési politikának kell lehetővé tennie az országhatárokon belüli szakosodás és munkamegosztás fokozódását, s az érdekelt társultmunka-szervezetek munkájának és eszközeinek társítása alapján a nemzetközi munkamegosztásba való nagyobb mérvű és gazdaságilag ésszerű bekapcsolódást.

A regionális fejlesztési politikának tekintettel kell lennie a lakosság

szerkezetére és számának gyarapodására az egyes köztársaságokban és autonóm tartományokban. Ez azt jelenti, hogy szocialista köztársaságainkban és tartományainkban aktív népesedési politikát kell folytatni — csökkenteni a túlnépesedést, és serkenteni az alacsony szaporulatot. Mindez együttvéve egyenetlesebb regionális fejlődéséhez vezetne.

b) *A gazdaságilag nem eléggé fejlett köztársaságok és
Kosovo Autonóm Tartomány fejlődése*

Társadalmunk egyik igen lényeges, gazdasági, szociális és politikai következményekkel járó ellentmondása a köztársaságok és autonóm tartományok fejlettségi fokában kifejezésre jutó jelentős különbség. Többszempontú közösségről lévén szó szinte biztosra vehetjük, hogy az össztársadalmi viszonyokat meghatározó köztársaság- és tartományközi gazdasági viszonyok az érdekek egyenjogúságon alapuló összehangolásának tartós eleme marad, miközben a politikai mellett sajátos helyet tölt be a gazdasági egyenjogúság is.

Eddigi fejlődésünk során minden egyes köztársaság és tartomány követte az ország általános fejlődési ütemét, kedvező eredményeket értünk el a lakosság életszínvonalában, az infrastruktúrában tapasztalt különbségek csökkentésében, s ezáltal lehetővé tettük, hogy ezeket az erőforrásokat a fokozott ütemű gazdasági fejlődés szolgálatába állítsuk. A gazdaságilag nem eléggé fejlett köztársaságok és a Kosovo tartomány fejlesztésében elért eredmények, az intézményes és szociális változások, a saját erőfeszítéseink és a különböző póteszközök együttes kedvező hatásának a következményei. A gazdaságilag nem eléggé fejlett köztársaságok és Kosovo tartomány gyorsabb fejlesztését ösztönző hitelalap, valamint a társadalmi szolgálatok fejlesztését szolgáló költségvetési póteszközök útján az ország, illetve minden egyes köztársaság és autonóm tartomány társult munka szervezetei hozzájárultak ennek az eredménynek az eléréséhez, mert az általuk előteremtett eszközöket a gazdaságilag nem eléggé fejlett köztársaságok és Kosovo tartomány társultmunka-szervezetei használták fel. A gazdaságilag nem eléggé fejlett köztársaságok és Kosovo fejlesztése a fejletteknek is érdeke, ezért a szolidaritás és a kompenzációra való törekvés országszerte egységesen jut kifejezésre.

Az egyenetlen fejlődés ellentmondásait csak hosszabb távon hagyhatjuk magunk mögött, mégpedig valamennyi köztársaság és autonóm tartomány egyidejű fejlesztésével, a gazdaságilag nem eléggé fejlett köztársaságok gyorsabb és Kosovo felgyorsított ütemű fejlesztésével. Bármelyik köztársaság vagy autonóm tartomány — még a fejlettebbé is — lemaradása előbb-utóbb gazdasági, társadalmi és nemzeti problémává válik. Ezek szerint a probléma megoldása megköveteli, hogy az egész ország fejlesztése közös fejlesztési politikán, kapcsolatteremtésen és társuláson alapuljon. Emeltet alapeszközeit a munka- és eszkoztársításon alapuló termelési viszonyok logikája és fejlődése szerint kell felhasználni, mégpedig az

általános társadalmi előrehaladás mércéinek és fokozatosságának betartásával.

Az öngazgatáson alapuló munka- és eszköztársításnak mint a társadalmi eszközkoncentráció legáltalánosabb formájának a fokozásával a társultmunka-szervezetek közvetlen hatást gyakorolhatnak a gazdaságilag nem eléggé fejlett köztársaságok, valamint Kosovo gyorsabb fejlesztésére. A munka- és eszköztársítás megvalósításában jelentős szerepet kell betölteniük a fejlettebb vidékek nagyobb társult munka szervezeteinek. Azok fejlesztési tervei a beruházásokra irányulnának, hogy a rendelkezésre álló termelési és egyéb erőforrások, különösen a gazdaságilag nem eléggé fejlett köztársaságok és a Kosovo területén kiépített és tervezett gazdasági kapacitások eredményes kihasználásával hozzájárulhassanak ez utóbbiak gazdasági szerkezetének megváltoztatásához. A közös jövedelemszerzést szolgáló munka- és eszköztársításon nem csak az eszközök átvitelét, hanem a társultmunka-szervezetek közös technológián, ismereteken, tapasztalatokon stb. alapuló sokoldalú ügyviteli kapcsolatteremtését is értjük.

A szövetségi segélyalapot, mint alkotmányos intézményt tovább kell fejlesztenünk, azaz öngazgatási szempontból át kell alakítani. Ennek a transzformációnak azt kell szolgálnia, hogy a társult munka felelősségteljesebben viszonyuljon a segélyalap igazgatásához és eszközeinek kezeléséhez. Az átalakulásnak egyben magával kell vonnia a segélyalap munka- és eszköztársítással előteremtett pénzeszközei részarányának a megnövelését.

A gazdasági törvényszerűségek tiszteletben tartása, a szigorú és azonos ügyviteli feltételek megkövetelik, hogy minden tényező a saját munkájáért és munkaeredményeiért felelősséget vállalva maximálisan kihasználja saját lehetőségeit. A gazdaság túlzott eladósodása, de különösen a kevésbé fejlett vidékek súlyos pénzügyi helyzete és veszteségei szemléltetik majd legjobban, hogy milyen bonyolult állapotok uralkodnak. Ezek a mozzanatok különösen az átmeneti időszakban jutnak kifejezésre. Ezért a kevésbé fejlett területeknek saját és valamennyiünk közös erőfeszítésével úgy kell kihasználniuk tulajdon erőforrásaikat, a segélyalap eszközeit és a társadalmi szolgálatok póteszközeit, hogy az minél kedvezőbb eredménnyel járjon és országos szinten hozzájáruljon a gazdaság fokozott mérvű társításához.

Ilyen viszonyok között Kosovóra fokozott figyelmet kell fordítanunk, a legnagyobb segítséget kell biztosítanunk, megértéssel kell viszonyulnia hozzá az egész jugoszláv közösségnek, hogy az ország előtt maximális erőfeszítésekre vállalkozzon és eredményeihez a legnagyobb felelősséggel viszonyuljon.

Számottevő gazdaságszerkezeti változások

A hosszú távú gazdaságstabilizációs program alapelveiben is megállapítást nyert, hogy hazánk gazdasági szerkezetének az átalakítása és az el-

maradottság felszámolására irányuló iparosítás volt az egyetlen lehetséges és elkerülhetetlen fejlődési utunk. A dokumentum ugyan megállapítja, hogy az iparosítást a gyakorlatban egyoldalúan fogtuk fel és olyan gazdasági ágak fejlesztését hanyagoltuk el, amelyek nélkül a gyáripar sem hozhat kedvező eredményeket. Ez az egyoldalúság egyes időszakokban az ipar ágazati szerkezetére és területi megoszlására is vonatkozott. Ugyanilyen szerepet játszott az az iparosítással kapcsolatos nézet is, miszerint a hatalmas létesítmények kiépítését nem kell hogy kövesse az azt kiegészítő kis- és közepes munkaszervezetek nagy számának a létrehozása, holott ezek teszik lehetővé a teljes munkamegosztás kialakítását, ami a gazdaság, de különösen az ipar egész szerkezetét rugalmasabbá, a hazai és a világpiac technológiai, szervezeti változásaihoz alkalmazkodóvá teszi, de mindenekelőtt lehetőséget nyújt a termelés ésszerűsítésére, a kiadások csökkentésére és az irányítás hatékonyabbá tételére.

Amikor az elkerülhetetlen szerkezeti változások ésszerű és gazdaságos termelést tesznek lehetővé a kivitelre termelés, a gazdasági versenyképesség biztosítékát jelentik, akkor nem egyszerűsíthetjük le őket csupán az energetika, az élelmiszer-termelés gyorsabb fejlesztésére és a rendelkezésünkre álló természeti erőforrások hatékonyabb kihasználására. Változásokra van szükség az egész gazdaságot, annak minden egyes területét illetően is. A szerkezeti változások (a foglalkoztatási gondok, a személyes eszközöknek a munkalehetőségekre és az beruházásokra való felhasználásával járó problémák miatt) a következőket feltételezik: a társadalmi szektor lehetőségeinek alapos kihasználását és a termelés forradalmasítását, az eddigieknél sokkal szélesebb körű együttműködést azokkal a termelőkkel, akik a lakosság tulajdonában levő termelészközökön dolgoznak, s mindazokkal az egyénekkal, akik szolgáltatásaikkal és termékeikkel jelentős mértékben hozzájárulhatnak a piaci áruválaszték bővítéséhez, a lényegtelennek tűnő, de a létfenntartás szempontjából rendkívül fontos szükségletek kielégítéséhez, a piaci ellátáshoz és viszonyainak stabilitásához. Mindezek a változások csak fokozhatják a gazdaság kivitelét, elősegítik azoknak a nehézségeknek a leküzdését, amelyek miatt nagyok a termelési költségeink, vagy indokolatlanul függünk a behozaltól.

Az elmondottak alapján alapvető szerkezeti változások várhatóak hosszú távú energetikai stratégiánkban, a közös technológiai fejlesztésben, a mezőgazdasághoz, közlekedéshez, kisiparhoz való viszonyulásban — beleértve a magántulajdonban levő termelészközökkel végzett munkát, a lakásépítést és a községfejlesztést is. Ezek a szerkezeti változások egyaránt vonatkoznak a gazdaság tartóoszlopait képező nagy rendszerekre, amelyeken a műszaki-technológiai egységnek kell alapulnia, az olyan kevésbé kihasznált tevékenységi területekre, mint a mezőgazdaság és a teljesen elhanyagolt területekre, mint például a kisipar. Ezekben a területeken rendkívül nagy változásokat helyezünk kilátásba. Figyelembe kell azonban vennünk, hogy nem lesz könnyű leküzdöni azt a beideg-

zódott szemléletet, hogy csak a nagy — elsősorban ipari — létesítmények lehetnek a fejlődés legfontosabb vagy kizárólagos hordozói.

Programunk zárórészében a tervezett általános intézkedéseknek és változásoknak csak egyes vonatkozásait ismertethetjük. Éppen ez teszi szükségesszerűvé, hogy alaposabb betekintést nyerjünk ezekre a területekre, megismerkedjünk a tervezett változások és intézkedések összetettségével, mindazokkal a felhasznált eredményekkel, amelyekről a már említett területekkel részletesen foglalkozó programok megfelelő dokumentumaiból szerezhetünk tudomást.

Az energetika

Jugoszlávia szerény természeti energiaforrásokkal rendelkezik. A rendelkezésünkre álló vízi erő kihasználására az ezredfordulógig sor kerül. A jelenlegi kutatások szerint az ország területén fellelhető szén — elsősorban alacsony kalóriájú lignit — kitermelése a termelés és a fogyasztás növekedési ütemétől függően, a jövő század 20-as vagy 40-es éveire befejeződik. Az eddigi kutatások alapján azt is megállapíthatjuk, hogy a századforduló után nem kerülhet sor jelentősebb kőolaj-kitermelésre, s a rendelkezésre álló uránérc rendkívül szerény mennyiségű.

Bár energiatartalékaink nem túl nagyok, szerkezete is elég kedvezőtlen, mégis az ezredfordulógig biztos támaszai lehetnek gazdasági fejlődésünknek, s ezért megfelelő intézkedéseket kell foganatosítani a kihasználásukban bekövetkezett lemaradás pótlására, beleértve az új és ismételten felhasználásra kerülő energiaforrásokat is

A vízerőművek fokozott mérvű építése is indokolt, különösen ott, ahol nagy mennyiségű kihasználatlan vízi erő áll rendelkezésünkre. A hőerőművek létesítésére is szükség van, azzal a megkötéssel, hogy többségüknek a szénbányák közelébe kell kerülnie. Meg kell tennünk az előkészületeket az atomerőművek építésére is. Iparunknak idejében fel kell készülnie az említett beruházásokhoz — elsősorban a víz- és hőerőművek építéséhez — szükséges felszerelés gyártására.

A kiaknázatlan természeti erőforrások további intenzív kutatómunkát igényelnek.

A jelenlegi felmérések szerint gazdaságunk huzamosabb időn át jelentős energiabehozatalra és ésszerű energiafelhasználásra lesz utalva, ezért a termelési ágazatok kialakításakor ezt is lényeges szempontnak kell tekintenünk, hogy minél kevesebb energia felhasználására kerüljön sor, de ugyanez érvényes a természetként felhasznált nyersanyagra is. Megfelelő tőke és beruházási eszközök híján a leggazdaságosabb megoldásokhoz kell folyamodnunk.

A változt energetikai helyzet és a gazdaság szerkezete arra készítet bennünket, hogy minél gazdaságosabbá tegyük energiagazdálkodásunkat. Elvileg az energiaárban nem juthat kifejezésre semmilyen termelés támogatása, mert az energiapazarlás veszélyével és kedvezőtlen termelési rend-

szer elfogadásával jár (ilyen lenne például az olyan termelés támogatása, amely egyértelműen az energiára épül). Hangsúlyozottan vonatkozik ez a háztartások és a gazdaságon kívüli szféra fogyasztására.

Az energiaár alakítására gazdasági mércék alapján kerülhet sor és úgy, ha az egyes energetikai ágak — sajátosságaiktól függően — beruházási eszközeiket, kedvezőbb feltételek mellett, hosszú távú forrásokból biztosítják, illetve kapcsolatteremtés és társulás alapján, ha a megegyezésekben vállalt kötelezettségeiknek eleget tesznek.

Meg kell teremteni annak a feltételeit, hogy a köztársaságok és a tartományok, illetve az egész ország villamosenergia-gazdálkodási egységei megegyezésben szabályozzák az árszerkezetet, hogy az érvényes legyen erre az egész műszaki-technológiai rendszerre.

A jelenlegi öngazgatáson alapuló szervezettséget szintén a gazdaságnak és az említett nagy rendszer ésszerű működésének a szolgálatába kell állítani. Jelentős tartalékokat rejt magában az a lehetőség, hogy ha kihasználjuk mindazokat az előnyöket, amelyekkel az ágazat munkaszervezeteinek egy nagy technikai rendszerre szerveződése teremthet, különösen akkor, ha ez gazdasági mércéken alapul és tiszteletben tartják az ezzel járó műszaki jellemzőket.

A technológia

A világban végbemenő gazdasági és társadalmi válság ellenére erőteljes tudományos kutatómunka és technológiai tevékenység folyik, aminek az eredményei jelentős szerepet töltenek majd le a fennálló társadalmi elmentmondások megoldásában vagy további kielégésében. Ilyen értelemben nyilvánvaló, hogy a technológia forradalmi jelentőségű világunk továbbfejlődésében.

Hazánk ugyan a közepesen fejlett országok közé tartozik, mégis kevés figyelmet fordított saját technológiai stratégiájának a kialakítására és a kutatásokra. Állandóan a külföldi technológia kritikátlan beszerzése foglalkoztatott bennünket, ahelyett hogy az egyszer behozottat már továbbfejlesztettük volna. Nem volt határozottan kidolgozott politikai irányvételünk sem, amellyel elkerülhettük volna a külföldi technológia birtokosainak a szerződésük útján érvényesített restriktív ügyviteli gyakorlatának a kedvezőtlen következményeit. Ezért mondhatjuk, hogy a mi túlzott technológiai függőségünk csak részben következménye a kedvezőtlen hazai gazdasági és kutatási lehetőségeknek.

A saját technológiai stratégiai kialakítása ma minden korszerű gazdaság és társadalom sürgető követelménye. Kialakításának szoros kapcsolatban kell lennie a társadalmi, gazdasági, regionális és területi fejlesztéssel, a kultúrpolitikával, a közoktatással, a környezetvédelemmel stb. Bizottságunk csak általános vonatkozásban határozta meg ennek kidolgozását, ugyanis egy ilyen stratégia csak a tudomány bevonásával és a gazdaság hozzáállásának a megváltoztatásával képzelhető el, mert ez a

haladás és a világgpiaci versenyképesség kialakításának a feltétele. A stratégia csak akkor válhat közhasznúvá és ésszerűvé, ha az egész jugoszláv gazdaságra érvényes, tehát minden egyes köztársaság és tartomány sajátosságainak és lehetőségeinek figyelembevételével kerül sor kidolgozásra, mégpedig a munkamegosztás és a gazdasági kapcsolatteremtés legkülönbözőbb formáinak országos viszonylatban történő szorgalmazásával. Minden gazdasági tevékenység, de különösen a gazdaságilag legdinamikusabban fejlődő területek számára ki kell dolgozni a mi körülményeink között leginkább megfelelő hosszú távú technológiai fejlesztési programot, mégpedig a társultmunka-szervezetek megállapodása, az egységes jugoszláv piac szem előtt tartása és a technológiai fejlődés közös stratégiája alapján. Meg kell határozni, hogy milyen szintű és jellegű technológiát fogunk importálni, melyet dolgozunk ki külföldi partnereinkkel, s mikor támaszkodunk teljesen a saját erőinkre.

A technológiai fejlődés közösen kialakított stratégiája nemcsak a gazdasági élet technológiai előrehaladásának a feltétele, hanem a gazdasági tényezők huzamos kapcsolatteremtésének is, aminek folyamán az azonos vagy egymáshoz igen közel álló technológia képezi az integráció alapját. A technológiai fejlődés és az öngazgatás egymást kölcsönösen kiegészítik, hisz minden egyes tényező számára lehetővé teszi, hogy egyszerre legyen önálló és egy technológiai, gazdasági kapcsolatokon alapuló rendszer része. A technológiai stratégia az ország általános politikájának — például állambiztonságának is szerves része.

A technológiai fejlődés ilyen irányvételre nem vezethet autarkiahoz, hanem felkészíti gazdaságunkat a jelenleginél szélesebb körű külföldi kapcsolatteremtésre, a nemzetközi munkamegosztásba való bekapcsolódásra, és többek között arra is, hogy a saját technológiai vívmányaival könnyebben vegye birtokába a külföldit, s ne hanyagolja el továbbfejlesztését. Egy technológiailag fejlettebb gazdaság sokkal inkább kiválthatja a fejlődő és el nem kötelezett országok érdeklődését, cserepartnerüké válhat. Ez többek között hozzájárulhat ahhoz is, hogy közös erőfeszítéssel alternatív jellegű stratégiát dolgozzanak ki, amely elsősorban a fejlődő országok gazdasági, szervezeti és szakemberellátással kapcsolatos szükségleteihez méretezett, s ezáltal fokozatosan csökkenti a fejlettek technológiai monopóliumon alapuló dominanciáját.

A technológiai haladás egyik előfeltétele azoknak a biztos mércéknek a kialakítására, amelyek ösztönzőleg hatnak, anyagilag és társadalmilag értékelnek minden technológiai eredményt. Egyedül az alkotótevékenység magas fokú társadalmi elismerése és a tudományos tevékenység megfontolt káderpolitikája teheti lehetővé azt, hogy érvényesüljenek a szakemberek, és hogy kibontakozhasson a fiatalok tehetsége és alkotóereje.

A közeljövőben gyökeres változás várható egész technológiai stratégiánkban: át kell térnünk az elhasználandó energiahordozókról és nyersanyagokról a megújuló energiaforrásokra. Idejében át kell tekintenünk, hogy milyen hatással lehet egy ilyen változás hazánk gazdaságára. Mint minden egyéb jelentős technológiai változás esetén — mint például a

mikroprocesszorok, a biotechnológia — ezúttal is szem előtt kell tartanunk az ország külpolitikai helyzetét, nagyságát, gazdasági és szakmai potenciálját, hogy időben lépést tarthassunk a technológiai haladással.

A technológia összehangolt figyelemmel követése, tervezése és fejlesztése szükségszerűvé teszi mindazoknak a szervezeteknek a mozgósítását, amelyek hozzájárulhatnak az elmulasztottak mielőbbi pótlásához.

A társadalmi-politikai közösségeknek, gazdasági kamaráknak és tervintézeteknek mielőbb ki kell jelölniük az ezzel kapcsolatos feladataikat. Egy, a technológiai stratégiával kapcsolatos társadalmi tanács létrehozása lehetővé tenné, hogy minden felelős tényező megbeszélje és összehangolja tevékenységét.

A közlekedés

A közlekedés rendkívül jelentős eredményei — a vasutak kiépítése és korszerűsítése, a tengeri flotta és a hajózható csatornák létrehozása, a posta, távíró és telefonhálózat fejlesztése, az úthálózat bővítése — ellenére az utóbbi évtizedben egyes ágazatok mindinkább elmaradnak a gazdaság és a lakosság igényeitől. Vasúthálózatunk fejlesztése elmaradt, a szállítás rendkívül lassú. A vasút gazdasági helyzete nem megfelelő, árai nem fejezik ki a gazdasági realitásokat, folyamatosan veszteségesen gazdálkodik, s mivel nem reális az amortizációja, képtelen az egyszerű újratermelésre. Tengeri flottánk fejlesztése stagnál, megközelítőleg sem váltottuk valóra azokat a lehetőségeket és előnyöket, amelyek az ország tengeri jellegéből adódnak. Közúti forgalmunk túlméretezett, nincs ésszerűen megszervezve és túl sok üzemanyagot használ. Folyami közlekedésünk ugyan a leggazdaságosabb, de fejletlen, nincs kellőképpen megszervezve és kihasználva. A közlekedési ágazatok nem alakítottak ki munkamegosztást az ésszerűbb szállítás érdekében. A közlekedés még mindig nem jövedelmi alapon kötődik a többi gazdasági ághoz. Ezért és egyéb okok miatt került sor az áruszállítás szerkezetében végbemenő kedvezőtlen változásokra. Az összehangolatlan fejlesztés és kihasználás következtében a közúti forgalom kapacitásait ésszerűtlenül használják ki, különösen azok a társultmunka-szervezetek, amelyek ezáltal a saját szükségleteiket elégitik ki.

A közlekedésben uralkodó helyzet jelenleg már számos helyen visszafogja a gazdaság fejlődését és megdrágítja a szállítási költségeket, ami költségessé teszi a többi gazdasági ágazat ügyvitelét is, mert a szállítási költségek kétszer akkorák, mint a fejlettebb országokban. A közlekedés öngazgatási szervezettsége, társadalmi-gazdasági viszonyai és műszaki-technológiai jellemvonásai, de különösen a regionális keretek közé való bezárkózás (elsősorban a vasút esetében) nincs összhangban ennek a nagy rendszernek a természetével, s ez szintén hozzájárul kedvezőtlen gazdasági helyzetéhez, gyenge felhalmozásához és újratermelő képességéhez. Ezen a helyzeten mielőbb változtatnunk kell.

A közlekedés gyors fejlesztésével, de elsősorban korszerűsítésével kell lehetővé tennünk, hogy bővüljenek a kapcsolatteremtési lehetőségek az egységes jugoszláv piacon; csökkenjen az egységnyi termékre jutó szállítási költség; hogy jelentős energiamegtakarításra kerüljön sor az egyes közlekedési ágak közti áruszállítás és utasforgalom szerkezetének a vasút, a folyami és tengeri közlekedés javára való megváltozásával, nagyobb devizabevétel származzon a turista- és tranzitforgalomból, az észszerűbb szállítás pedig hozzájáruljon gazdaságunk kiviteli versenyképességének a fokozásához.

A közlekedés valamennyi ágában magas szintű műszaki-technológiai fejlődés szükséges. Nemcsak az ágazatok, de a szolgáltatásaikat igénybevevők között is sokoldalú együttműködést kell kiépíteni. Emellett feltétlenül ki kell alakítanunk az ármeghatározás és a gazdasági szabályozók mércéit, hogy azok alapján fejtsse ki tevékenységét a közlekedés valamennyi ágazata. Csak ez vezethet minden egyes közlekedési ágazat átszervezéséhez, a gazdaságosság, az ésszerűség fokozásához, valamint a minőség javításához.

A mezőgazdaság

Eddigi társadalmi-gazdasági fejlődésünk során jelentős eredményeket értünk el a mezőgazdaság és a falu átalakításában. Az ország iparosodásával gyors változáson ment át a lakosság szociális szerkezete és a falusi életmód. Hatalmas mezőgazdasági birtokok, agrárpari kombinátok és a társadalmi termelés egyéb szervezeti formái jöttek létre, de emellett kialakultak a magántermelőknek a társadalmilag szervezett termeléssel szoros kapcsolatban álló társulásai is, ami lehetővé tette a piacra termelés fokozását és szakosítását.

Bár jelentős eredményeket értünk el a mezőgazdaság fejlesztésében, ez a gazdasági ág mégis az elhanyagolt területeink közé tartozik, aminek megvannak a maga gazdasági, társadalmi és regionális következményei. A gazdasági következmények: az alacsony növekedési százalék, a gazdaság kedvezőtlen szerkezete, az ingatag piaci és árviszonyok, valamint a fizetési mérleg romlása. A szociális következmények a kellenél nagyobb mérvű lakosságszerkezeti változásokban tükröződnek, ugyanis a mezőgazdaság és a mezőgazdasági feldolgozóipar nem fejlődött olyan mértékben, hogy a munkanélküliség lekötésével képes lett volna lassítani a falvakból való elvándorlást, a városokba irányuló migrációs folyamatokat. A regionális következmények mindazoknak a vidékeknek a lassúbb fejlődésében nyilvánultak meg, amelyek a mezőgazdaságot nem vették igénybe kellőképpen saját fejlődésük felgyorsításához, s így a termelési alapok és a lakások jó része kihasználatlan maradt.

Eppen ezért a mezőgazdasági termelés dinamikusabbá tétele nélkül elképzeltetlen a gazdaság, a piaci viszonyok és az egymással kölcsönös összefüggésben levő folyamatok stabilizálása, aminek az volna a célja,

hogyan fedezzük a lakossági szükségleteket, a mezőgazdaság váljon az egyik legbiztonságosabb kiviteli forrásunkká, kiszélesítve élelmiszeriparunk és a többi ágazat nyersanyagbázisát. Kedvező gazdasági körülmények között ezt a gazdaságszerkezeti átalakulást csak úgy érhetjük el rövidebb idő alatt, ha felgyorsítjuk az egész gazdasági fejlődést, az ipari termelés szerkezetében, a közlekedésben és a külkereskedelmi áruforgalomban végbemenő változásokat.

A mezőgazdaságot tehát úgy kell kezelniünk gazdasági rendszerünkben és fejlesztési politikánkban, mint minden más ágazatot. Lehetővé kell tenni, hogy a mezőgazdaságban is olyan áralakításra, jövedelemszerzésre és felhalmozásra kerüljön sor, amely alkalmassá teszi, hogy — egyszerű és bővített újratermelését, személyi jövedelmeit illetően — egyenrangú legyen a többi gazdasági ággal. Csak ilyen munka- és ügyviteli feltételekből kiindulva, s a mezőgazdasági termelés jellegét figyelembe véve kombinálhatjuk mindazokat az intézkedéseket, amelyek a termelési ciklusra, a szezonmunkára és egyes mezőgazdasági beruházások jellegére való tekintettel ösztönzőleg hatnak mind a társadalmi, mind a magánszektor termelésére, s arra készítetik őket, hogy jövedelmüket a termelés és a hozamok fokozásával növeljék.

Az élelmiszer-kivitel fokozása jelentős ösztönzője kell hogy legyen az agráripari komplexumok és az egész gazdaság fejlődésének. A munka- és eszköztársítást, valamint a külfölddel fenntartott gazdasági kapcsolatok szervezett fejlesztését ezekre a programokra kell alapozni.

A szociálpolitikai követelményeknek nem a mezőgazdasági termékek gazdaságosságát nélkülöző áralakításával kell eleget tenni, azaz nem nehezíthetnek egyértelműen a mezőgazdaságra, hanem az egész gazdaságnak viselnie kell ezt a terhet.

A mezőgazdaság társadalmi szektora a birtokában levő korszerű technológia és a nagy hozamok ellenére sincs kellőképpen kihasználva. Lassú lemaradás tapasztalható a fejlett országok növénytermesztéséhez viszonyítva, az állattenyésztés pedig, néhány kivételtől eltekintve, stagnál. A társadalmi gazdaságok a legjobb földeket birtokolják, ezért a gabonahozamok, az ipari és takarmánynövény-termesztésben csúcseredményeket produkálhatnak, és elvárhatjuk tőlük, hogy a hektáronkénti állatállományt illetően utolérjék a fejlett mezőgazdaságú országokat. A nagygazdaságok a jelenlegi extenzív termelési módot egyedül a kedvezőbb természeti körülmények kihasználásával, a munka racionalizálásával és társadalmi tőke igénybevételeivel haladhatják túl.

A mezőgazdasági és élelmiszeripari társultmunka-szervezetek, valamint a társult földművesek szervezetei jövedelmen alapuló öngazgatási kapcsolatteremtéssel, munka- és eszköztársítással erősíthetik az agráripari komplexum hosszú távú kapcsolatait és biztosíthatják a piac mezőgazdasági és élelmiszeripari termékekkel való folyamatos ellátását. A nagy agráripari kombinátok az egymással újratermelési kapcsolatban álló mezőgazdaság és élelmiszeripar termelési-ügyviteli rendszereként fejlődnek majd. Amennyiben az agráripari kombinátok tervezési és ügyviteli együtt-

működést alakítanak ki a mezőgazdasági felszerelést és újratermelési anyagot gyártókkal, a vízgazdasággal, a tudományos intézményekkel és pénzügyi szervezetekkel, akkor sor kerülhet a fejlődés és a termelés magasabb fokú összehangolására.

Fokozatosan kell rámutatni a nagygazdaságok érdekeire, amelyeket gazdaságpolitikai intézkedésekkel is serkenteni kell, hogy hosszabb távon nagyobb felelősséget vállaljanak a társadalmilag szervezett termelés különböző formái útján a magántermelőkkel kialakított együttműködésért, és ezáltal hozzájárulnak azok termelési lehetőségeinek a kihasználásához és fejlesztéséhez, a korszerű technika és technológia mind szélesebb körű alkalmazásához, a termelékenység növeléséhez, a termelési költségek csökkentéséhez, a piac mezőgazdasági termékekkel való folyamatos ellátásához és a termelési szerkezet javításához.

A kizárólag mezőgazdasági termeléssel foglalkozó és a vegyes háztartások — amelyek egyes tagjai nem a mezőgazdaságban dolgoznak — nagy lehetőséget rejtnek magukban a mezőgazdasági termelést — a gyümölcsészetet, szőlészetet, állattartást és ipari növénytermesztést — illetően. A földműves háztartások és a birtokukban levő földek viszont egyre jobban elaprózódnak. A termelés és a szakosodás fokozódásának egyre inkább a földművesek különböző szervezeteinek a létrehozásához, egymás közötti kapcsolatteremtésük és társulásuk egyéb formájához kell kötődnie.

Perspektívájuk abban van, hogy hosszú távú és jövedelmen alapuló együttműködést kell létrehozniuk a mezőgazdaság társadalmi szektorával, az iparral és egyéb tevékenységi területekkel, mégpedig egyenjogú és tisztán gazdasági viszonyok kialakításával, amihez szakmai segítség, biztos áruértékesítés, újratermelési anyaggal és munkaeszközökkel való ellátás járul. Ezáltal nemcsak a földművesek termelésének és jövedelmének társítási folyamata terjedne ki, de a falvak szocialista társadalmi-gazdasági viszonyai is továbbfejlődnének. Ez pedig határozott elutasítást követeli mindazoknak a merev szervezési formáknak és viszonyoknak, amelyeket rá akarnak kényszeríteni a földművesek szervezeteinek jövedelemszerzésére és elosztására.

A gazdasági beruházások általános csökkenése mellett a mezőgazdasági beruházásoknak továbbra is növekedniük kell, legalább olyan mértékben, mint ahogyan hozzájárulnak a társadalmi össztermék létrehozásához, hogy ez az ágazat a saját jövedelmére, felhalmozására és amortizációira támaszkodva felkészülhessen önön pénzelésére és az eszközök gazdaságos befektetésére.

Az állattenyésztésbe való beruházások, a társadalmi szektor bővítése, a paragon maradt földterületek megművelése, a tagosítás és a kis parcellák bérletének költségei, az öntözőrendszerek, a magtárak és feldolgozó kapacitások kiépítése az eddigiéknél nagyobb beruházásokat igényelnek. Az olyan sajátos beruházások, mint az öntözési rendszer, a föld felvásárlása és a különböző növénykultúrák tenyésztése, szükségessé teszik a hosszú távú és kedvező feltételek melletti hitelfolyósítást.

A mezőgazdaság gyors fejlődése előfeltétele az öntözőrendszer kiépítése és a már meglevő csatornahálózat hatékonyabb kihasználása.

Bizottságunknak az agráripari termelés hosszú távú fejlesztési programja című dokumentumában lelhetőek fel mindazok a módszerek és lehetőségek, amelyek alapján valóra válthatók a mezőgazdaság termelési és beruházási irányelvei.

Az ügyvitel gazdasági feltételei, a mezőgazdaság termelési és fejlesztési tervei arra kell hogy készítsék a termelőket, hogy a regionális körülményeknek megfelelően a gazdaságilag leghatékonyabb termelési struktúrát alakítsák ki. Ez az irányvétel rendkívül fontos a saját erőnkre való támaszkodás politikája, a lakosság jobb ellátása és a kivitel fokozása szempontjából.

A hosszú távú gazdaságstabilizációs program teljes mértékben méltányolja a mezőgazdaság regionális fejlesztésének szükségességét, s ezáltal megfelelő feltételeket teremt az általános honvédelmi szükségletek kielégítéséhez és az ezzel kapcsolatos tervek teljesítéséhez.

A mezőgazdaság fellendülése, a lakosság és az ipar szükségleteinek kielégítése, valamint a kivitel növelése csak a termelés szakosítása, a rendelkezésre álló természeti erőforrások kihasználása és a termelés tömegessé, kifizetődővé tétele alapján képzelhető el.

A jelenleginél sokkal nagyobb méretű árutermelés szükségessé teszi a mezőgazdasági, az élelmiszeripari, a kereskedelmi, a kiviteli, a turizmussal foglalkozó és a szervezett fogyasztók társult munka szervezeteinek munka- és eszköztársítását. Mindehhez fejlett piachálózatra van szükség, annak valamennyi gazdasági és egyéb velejárójával, a termelőkkel szoros kapcsolatban álló szállítóvállalatokra, szervezett és ésszerű felvásárlásra, raktározásra, tartálékolásra, mezőgazdasági börzékre, minőségellenőrzésre stb.

Az eltelt időszak tudományos kutatómunkája beigazolta, hogy a termeléssel hosszú távú kapcsolatban álló tudomány milyen kedvező eredményekre képes. Jelenlegi mezőgazdasági fejlesztési tervünk megvalósítása sem képzelhető el a tudomány nélkül.

A mezőgazdasági termelés és az agráripari komplexum vázolt fejlődési feltételeinek a megteremtésével egyidőben emelni kell a falvak általános életszínvonalát, fejleszteni az egészségügyi, kulturális és egyéb szükségletek kielégítését szolgáló intézményhálózatot, mielőbb rendezni a földművesek nyugdíjbiztosítását és a magántulajdon öröklésével kapcsolatos kérdéseket. Ez lényegesen növelné a fiataloknak és általában véve a munkaképes lakoságnak a mezőgazdasági termelés iránti érdeklődését.

Szolgáltatások

Gazdaságunk egyik alapvető fogyatékosága a szolgáltatások fejletlensége. A fejlettebb országokban például a szolgáltatóiparban foglalkoztatottak száma eléri a 40 százalékot, nálunk viszont a foglalkoztatottak

összlétszámának csak a 10 százalékát teszi ki. Ennek következtében a gazdaság szerkezete egyoldalú, a munkamegosztás fejletlen, az áruválaszték korlátozott, a termelési költségek magasak, számos szükségletet képtelenek vagyunk kielégíteni vagy csak behozatalból, a munkaerő és a különböző erőforrások kihasználatlanok, alacsony a foglalkoztatás és a magánészközökből való beruházás.

Nemcsak a szolgáltatóiparban, hanem egész gazdaságunkban sem oldottuk meg a magánészközök felhasználását. Azokról a jelentős eszközökről van szó, amelyeket eddigi fejlődésünk során szinte egyértelműen a személyi fogyasztás ösztönzésére fordítottunk (autóvásárlásra, hétvégi ház építésére stb.). Éppen ezért fel kell kelteni a lakosság érdeklődését, hogy önálló műhelyek, szerződéses társultmunka-szervezetek, szövetkezetek, termelői közösségek, a társultmunka-szervezetekkel létrehozott szerződéses viszonyok, munka- és eszköztársítás, valamint a társultmunka-szervezetekkel kialakított ügyviteli kapcsolatok útján fektessék be eszközeiket a termelésbe és egyéb tevékenységekbe.

A szolgáltatások fejlesztésével jelentős beruházási eszközöket takaríthatunk meg, ugyanis egyes termékek előállítására szempontjából a termelés ilyen módon megszervezése ésszerűbb. A termelés ágazati és regionális megoszlása ugyanis szükségszerű kiegészítője minden egyes iparág nagy és közepes termelési kapacitásainak. A szolgáltatások sokoldalú fejlesztése nélkül aligha számolhatjuk fel a munkanélküliséget, s még kevésbé csökkenthetjük a foglalkoztatottak számát a gazdaságilag ésszerű termelés által megkövetelt szintre.

A szolgáltatások fejlődése azt mutatja, hogy szférájuk világszerte bővül, s ez a termelési mód nem a múlté, nem afféle visszamaradt csökevény. A legújabb technológiai fejlődés — akárcsak az elektronika vagy a mikroprocesszorok esetében — a rendkívül jól felszerelt és nagy munkaszervezetekhez kötődő kis szervezetek termelésének a fejlesztését helyezi kilátásba. A kis- és szolgáltatóipar nagy lehetősége az új termékek kialakítása. Akárcsak a társadalmi szektor esetében, a magántulajdonban lévő eszközökkel végzett munka esetében is le kell egyszerűsíteni az eljárást, hogy minden meghatározott képesítéssel rendelkező állampolgár önálló tevékenységet fejthessen ki gazdaságunk minden olyan területén, amelyet számára a törvény engedélyez. Ezáltal lehetővé válhat, hogy minden eszközzel rendelkező egyén némi kockázatvállalással munkalehetőséget és megélhetést teremtsen maga számára, s ily módon többszörösen hozzájáruljon az ország fejlődéséhez, hisz nem kerül sor társadalmi eszközök igénybevételeire. A hiánycikket képező termékek és szolgáltatások esetében hitelekkel és az adópolitikával is ösztönözni kell az ilyen vállalkozókat.

Rendkívül szembevetendő a társadalmi és a magán szektor szolgáltatásainak a fejlesztési igénye, de csak nehezen tör magának utat az a felismerés, hogy ennek érdekében valamennyi társadalmi tényezőnek tevékenységet kell kifejtenie és a társadalom minden szintjén a szubjektív tényezők következetes akciójával lehet leküzdeni az értetlenséget, a szolgálta-

rási szféráktól való idegenkedést vagy annak lebecsülését. Ez különösen a magánkereskedések, szolgáltató műhelyek, szervizek stb. létesítésére érvényes. Nyilvánvaló, hogy ideológiai előítéletekről van szó, amelyek a társadalmi szektor szolgáltatások iránti lebecsülésében, abban a meggyőződésben jutnak kifejezésre, hogy csak a nagyipari termelés és a nagyvállalatok változtathatják meg az elmaradott gazdaságszerkezetet, s csak ezek oldhatják meg egyik napról a másikra a munkanélküliség kérdését, tőlük függ a nemzeti jövedelem növekedése stb. Senki sem vonja kétségbe a nagy létesítmények létjogosultságát, ha ezt a technológia és a termelés megköveteli, de a gyakorlat azt bizonyítja, hogy csak a kis és közepes munkaszervezetek képesek tömeges foglalkoztatásra, a nagyok termelésének a kiegészítésére, a munkájukba való bekapcsolódásra, kifizetendő és sokrétű termelésre, valamint a piaci és technológiai változásokhoz való alkalmazkodásra.

A gazdagodástól való félelmünk, s az iparosok számának korlátozása oda vezetett, hogy egyesek valóban monopol helyzetbe kerültek és nagyobb bevételre tesznek szert, mint amit termékeik és szolgáltatásaik alapján megérdemelnének. Ha azonban szabadabban kezeljük ezt a tevékenységet, akkor a konkurrencia folytán sor kerülhet a szükségletek sokoldalú és jobb minőségű kielégítésére.

Sort kell keríteni a társultmunka-szervezetek termelésében ki nem használt termelőeszközök pótlólagos igénybevételeire is. A kihasználatlan vagy leltárból leírt eszközöket át kellene adni az érdekelt szolgáltatásoknak, a kellőképpen ki nem használt eszközök esetében pedig lehetővé tenni — különösen a munkanélküliek vagy nem teljes munkaidőben foglalkoztatottak számára —, hogy meghatározott feltételek mellett igénybe vehessék őket. Ennek érdekében különösképpen azt kell lehetővé tenni, hogy a kihasználatlan munkaeszközöket a társultmunka-szervezetek az olyan ipari szövetkezetek vagy csoportok rendelkezésére bocsássák, amelyek a termelés bővítése érdekében hajlandóak a munkájukat — bizonyos mértékben a saját eszközeik befektetésével — társítani.

Ha figyelembe vesszük, hogy hány kihasználatlan gép áll szinte minden egyes gyárban és néhány olyan termékre van szükségük, amelyet nem lehet nagy sorozatban előállítani, vagy pedig gyártásuk nem fizetődik ki egy nagy munkaszervezetben, akkor egyértelműen leszögezhetjük, hogy minden munkaszervezetben, községben, gazdasági kamarában és egyesületben ki kellene dolgozni a szolgáltatások fejlesztési lehetőségeit és mielőbb hozzájárítani a halaszthatatlan feladathoz. A bankoknak — akár csak a kisüzemek létrehozóinak — szintén segíteniük kellene az ilyen kisvállalkozásokat. Ha ehhez a tevékenységhez a gazdaságosság szemszögéből közelítünk és a gazdaság tényleges szükségleteiből, a szolgáltatások iránti valós keresletről, az exportkényszerből és az importhelyettesítés szükségességéből indulunk ki, akkor ennek az akciónak rendkívül nagy visszhangra kell találnia, s rövid időn belül jelentős mértékben hozzájárulhat a piac megszilárdításához, a termelési költségek és a foglalkoztatás kérdéseinek megoldásához. Új munkahelyek megnyitásának, az új ter-

melésnek és jövedelemszerzésnek a kezdeményezése kedvezően hozzájárulhat a munkanélküliség problémájának a megoldásához. Sokkal kedvezőbb, mint azok a politikai akciók, amelyek a már meglévő — egyébként is kihasználatlan munkaerőben bővelkedő — munkaszervezetekben szándékoznak újabb munkahelyeket nyitni, holott ez még összetettebbé tenné azok gazdasági helyzetét.

A szolgáltatások fejlesztéséhez jelentős mértékben hozzájárulhat az ideiglenesen külföldön dolgozók eszközeinek szervezett felhasználása is. Ezen cél szolgálatába kell állítani jogi és gazdasági eszközeinket, mindenekelőtt pedig vám- és adópolitikánkat.

Közművesítés és lakásépítés

Alkotmányunk szerint a lakások társadalmi és magántulajdonban lehetnek. A munkaviszonyban levők kötelező lakásépítési járuléka, a tár-sultmunka-szervezetek és a község lakásépítési és elosztási gyakorlata kedvezett az ésszerűtlen megoldásoknak és azt a meggyőződést alakította ki, hogy elég munkaviszonyba lépni ahhoz, hogy valakinek joga legyen munkaszervezetétől lakást igényelni, tehát anyagi vonatkozásban a lakás-kérdés megoldása nem tartozik a család takarékosági céljai közé. Ennek kedvezett a bankoknak az a gyakorlata is, hogy a növekvő lakossági takarékoság ellenére jönytelennek és mellékesnek tartották a magán-tulajdonban levő lakásépítés hitelekkel való támogatását, holott számos országban ez képezi meghatározott típusú bankok ügyvitelének az alap-ját. Az említett gyakorlat ahhoz a meggyőződéshez vezetett, hogy a szocializmus egyik legfontosabb jellemvonása, hogy a lakás társadalmi tulajdonra képez.

Nemzeti jövedelmünk körülbelül 10 százalékát lakásépítésre fordítjuk, ami igen nagy százalékarány. Ennek alapján szemmel látható eredményeket értünk el lakásállományunk felújításában és építésében, de ugyanakkor ennek egyes kedvezőtlen gazdasági és társadalmi következményei arra utalnak, hogy feltétlenül változtatnunk kell lakáspolitikánkon és lakás-építésünkön. Mivel a lakások építését társadalmi eszközökből pénzeltük, az építkezés gazdaságossága és ésszerűsége háttérbe szorult. A rendkívül alacsony lakbérek miatt az érdekeltek minél nagyobb és kényelmesebb lakást szeretnének, olyat amely meghaladja az átlagosnak elfogadott szükségleteket. A lakások bérlőit sem ellenőrizte senki, akiknek az volt az érdeke, hogy minél ésszerűbb és olcsóbb lakásba kerüljenek.

Mivel gazdaságilag senki sem érdekelt abban, hogy milyen lakások épülnek, a lakásépítés olyannyira megdrágult, hogy ilyen szempontból Jugoszlávia lett a legdrágább ország a kontinensen. Az építővállalatokat és a lakásépítés egyéb tényezőit semmi sem ösztönzi a gyorsabb és olcsóbb lakásépítésre. Ezért a nemzeti jövedelemnek a lakásokra elkülönített és a tár-sultmunka-szervezetek jövedelmét terhelő része sem a kiépített lakások számát, sem pedig azok árát illetően nem jár olyan eredménnyel,

mint más országokban, sőt még a magánépítésre is rányomja bélyegét. A lakásépítési tervekben kevés lakás szerepel az árlistán. Többet kellene áruba bocsátanunk.

A lakásprobléma efféle megoldása nemcsak a protekció, a privilégiumok és a visszaélés forrásává vált, de napjainkban már odáig fajult, hogy a lakók még a lakbért sem fizetik.

A közművesítést — a lakásépítéshez és használathoz kötődő telekrendezést és egyéb közművesítési munkát — többnyire a lakásépítésre szánt eszközökből fedezték, ami még jobban megdrágította a lakásokat. A közművesítésre fordítandó eszközökkel ugyanúgy bántak, mint a lakásépítésre számtakkal. Nem került sor a közművesítés kiadásainak egyéb, hosszú távú forrásokból, közkölcsonökből, biztosítási alapokból való fedezésére, s ami a legfontosabb, egy reálisabb közművesítési díjszabásra. A közművesítés alkalmatlan módja pedig csak tovább bonyolította a lakáskérdést. Mindennek ellenére számos környezetben nem a pénzeszközök hiánya okozta a lakásépítés megtorpanását, hanem a lakásépítési engedély megszerzésének rendkívül bonyolult módja, valamint az épületanyag és a szolgáltatások hiánya.

A lakásépítés és a közművesítés tehát alapos változásra szorul, vagyis felül kell vizsgálni ennek a rendszernek a gazdasági alapjait. A megoldás keresésekor abból kell kiindulni, hogy a magánépítés és a társadalmi lakás használata megközelítőleg egyenlő feltételekhez kötődjön, mert ez lehetővé teszi, hogy polgáraink a saját ház vagy lakás mellett döntsenek, ne pedig olyan társadalmi lakást béreljenek, amelyért gazdasági lakbért kell fizetniük. A közeljövőben ugyanis majd a lakbérekből kell fedezni a lakások egyszerű újratermelését, hosszabb távon pedig a bővített újratermelés egy részét is.

A társadalmi lakásépítési eszközöket egyrészt társítani kell a magán-eszközökkel, másrészt pedig szolidáris építkezésre kell fordítani, hogy segítségben részesüljenek mindazok a dolgozók és személyek, akiknek a bevétele nem teszi lehetővé, hogy saját lakáshoz jussanak vagy gazdasági lakbért fizessenek. Dinamikusabban kell fejleszteni a lakásszövetkezeteket, mégpedig a szövetkezeti tagok öngazgatásának a továbbfejlesztésével, személyes munkájuk és eszközeik igénybevitelével, a magán- és a társadalmi eszközök társításával. A fejlesztés meghatározásakor a társult munkában dolgozóknak át kell tekinteniük a lakáskérdés gyors és kedvező megoldási lehetőségeit, s konkrét programot kell kidolgozniuk ezzel kapcsolatban. Figyelembe kell venniük mind a személyes hozzájárulás lehetőségét, mind a közfogyasztásra szánt eszközök igénybevitelét. Olyan hitelrendszert kell kidolgozni, amely takarékosági alapon, a magánlakásvásárlást serkenti.

A lakásépítéssel kapcsolatos közművesítési kiadásokat a hosszú távú hitelek mintájára ki kell terjeszteni az egész lakásalapra, azaz az összes lakásra, hogy ne csak az újonnan épült lakásokat terheljék. Ebből az következik, hogy az egész városi járulékot közművesítési célokra kellene felhasználni. Ezek az intézkedések lehetővé tennék a jelenlegi lakásépítési

rendszer és lakáselosztás megváltoztatását, s így a lakásépítést bankokkal, építőipari és egyéb munkaszervezetekkel közösen lehetne megszervezni. Ehhez egy átmeneti időszakra lenne szükség, hisz rövid idő alatt, a szükséges szervezési és gazdasági előkészületek nélkül nem lehet gyors változásokat elérni.

A lakásépítés és a lakáspolitikai reformja nem részletkérdés. Fokozódó hatása megmutatkozik mind a termelés, mind a fogyasztás méretein és szerkezetén. Az említettek következtében a fogyasztás számos kedvező vonatkozása megváltozik. A háztartásokra fog tartozni, hogy az ételmezés, ruházkodás és egyéb egzisztenciális szükségletek kielégítése mellett lakást is vásároljanak maguknak, mégpedig a saját eszközeikből és hitelek igénybevételeivel. Ennek kell alárendelniük összes többi szükségleteiket. Ezeket a változásokat szintén figyelembe kell venni a társulmunka-szervezetek tervei és a társadalmi tervek készítésekor.

Foglalkoztatottság és foglalkoztatás

Hazánk múltbeli és jövőbeli fejlődésének egyik legfontosabb társadalmi-gazdasági ellentmondása a társadalmi eszközökkel végzett munkához való jog és a munkaerő-szükséglet közötti különbség.

Ennek az elvnek a megvalósítását jelenlegi anyagi fejlődésünk és az eddigi gazdaságfejlesztési politika határozza meg, ami részben a probléma túlzott kielézésének a következménye. Össze nem egyeztetett gazdasági és társadalmi változások, egyes gazdasági területek, különösen az intenzív szolgáltatások, a mezőgazdaság és a kisipar visszafogott fejlesztése, a termelőerők regionális megoszlásának mellőzése, az oktatási rendszer és az iskolahálózat gazdasági szükségletektől független fejlődése, a gazdasági ügyviteli feltételek miatt kihasználatlan kapacitások, a termelékenység és a hatékonyság alacsony foka stb. járult hozzá ahhoz, hogy a foglalkoztatottság, illetve a munkanélküliség ilyen égető és hogy ilyen gazdasági, társadalmi és politikai következményekkel jár. Ez különösen az elhelyezkedésre várók számában és profiljában jut kifejezésre. Többnyire tanulmányukat befejezett diákokról, fiatal munkásokról, nőkről és a külföldi munkáról hazatérőkről van szó. Azt sem téveszthetjük szem elől, hogy a gazdaságban és egyéb területeken foglalkoztatottak nincsenek kellőképpen kihasználva, hogy a munkaviszonyban levők száma nincs arányban a rendelkezésre álló termelőkapacitásokkal.

Társadalmunk egyik legfontosabb hosszú távú célja minden munkaképes személy produktív foglalkoztatása. Ennek a célnak a megvalósítása a gazdasági élet dinamikus és eredményes fejlődésétől és szerkezetének idejekorán való átstrukturálódásától függ. Ilyen értelemben dinamikusabbá válhatna gazdaságunk fejlődése és a foglalkoztatás. Ha évente körülbelül 200 000 dolgozót ölelne fel, akkor már a következő évtizedben sokkal kisebb gondot okozna a foglalkoztatás mint manapság. Egy szerényebb változat szerint — ha évente mintegy 120 000 munkanélkülit foglalkoz-

tatunk —, akkor csak az évszázad végén érjük el a teljes foglalkoztatást. Mindez arra utal, hogy kölcsönös összefüggés van a gazdasági fejlődés és a foglalkoztatás között. Mielőbb magunk mögött kell hagynunk a gazdasági pangást, mert minden elszárasztott év elodázza a nehézségek mérséklődését és mind távolabb kerül a kitűzött cél.

Ha ezt a problémát fokozatosan és a tényleges helyzetnek megfelelően nem oldjuk meg ebben és a következő évtizedben, akkor mindenmű gazdaságpolitika, lett legyen az akár hosszú távú gazdaságstabilizációs programunk is, eredménytelen marad, a társadalmi ellentmondások pedig kiéleződnek.

Természetesen nem téveszthetjük szem elől, hogy a munkanélküliségnek köztársaságonként és tartományonként — s azokon belül — különböző vetületei vannak, s ennek alá kell rendelni a regionális fejlesztési politikát is. Egyszóval a munkanélküliség országos jellegű gazdasági és társadalmi gond, amellyel számot kell vetnünk a társadalmi-politikai közösségek társadalmi terveinek a kidolgozása során, de a köztársaságok és autonóm tartományok közötti megállapodások megkötésekor is. Ez még fontosabbá teszi, hogy az ország gazdasági szerkezetének és fejlődésének a koncepciójában helyet kapjon a munkanélküliség problémájának a megoldása, és tükröződjön benne az eltérő regionális helyzet is. Jelentős szerepet tölthet le ebben az egységes jugoszláv piac. Ez a nehézségeken azzal könnyíthetne, hogy gazdaságunk minden erejével és teljes befogadóképességével erre a gondra összpontosítana és a társadalmi eszközök szabad áramlásával elejét venné az országon belüli migrációnak.

A probléma eredményes megoldásához és a teljes foglalkoztatás eléréséhez mindenképp ki kell használni valamennyi rendelkezésre álló műszaki kapacitást és anyagi erőforrást, beleértve a munka több műszakban való megszervezését, a gépek jobb kihasználását és gazdasági élettartamuk lerövidítését.

Mielőbb le kell rövidíteni a nehéz munkát végzők, a kedvezőtlen körülmények között és a két vagy több műszakban dolgozók munkaidejét, mégpedig azzal a feltétellel, hogy társultmunka-szervezetükben növelik a munka termelékenységét és a jövedelmet.

A foglalkoztatási gondokat illetően ismételtelen hangsúlyozni kell a szolgáltatások és a kisipar jelentőségét, a gyors fejlődésükhöz szükséges kedvező feltételek megteremtését. A szubjektív erők közvetlen ténykedésével kell elhárítani minden adminisztratív akadályt a magántulajdonban levő eszközökkel végzett munka elől. Olyan feltételeket kell teremteni, hogy mindenki saját maga oldhassa meg foglalkoztatási gondját, s ehhez hitelekkel, adópolitikával és egyéb kedvezményekkel kell segítséget nyújtani. Különösen ha hiánycikkek és szolgáltatások pótlásáról van szó. Minden feldolgozó ágazatban ösztönözni kell a technológiailag indokolt és intenzív munkát igénylő beruházásokat.

Kedvező feltételeket kell teremteni a lakásépítéshez, mert ez számos kulcsfontosságú gazdasági és társadalmi probléma megoldásához járul hozzá: a foglalkoztatáshoz, a behozataltól viszonylag minimálisan függő

termelés fejlesztéséhez, a családok égető gondjának, a lakásproblémának a megoldásához, végső soron pedig a gazdasági élet fellendítéséhez.

Ha ezt az irányvételt követi a kihasználatlan munkaerővel rendelkező kisebb helységek — a közművesített, lakásgonddal nem küszködő falvak — termelői kapacitásának a robbanásszerű átalakulása, s ha a fejlettebb vidékek társult munka szervezetei érdekelték lesznek abban, hogy termelésüket a kevésbé fejlett vidékek munkaszervezeteivel társítva szervezzék meg, akkor csökken a nagy ipari központokra gyakorolt nyomás, a lakosság elvándorlása, mindenekelőtt pedig felgyorsul a lényegesen kisebb beruházásokkal és egyéb társadalmi költségekkel járó foglalkoztatás. Ez teljes mértékben vonatkozik a mezőgazdaság általános és a mezőgazdasági termékek feldolgozó kapacitásainak a szükségszerű fejlesztésére.

Mindebben nagy segítségünkre lehetnek a rendelkezésünkre álló szellemi erőforrások (a gazdaságban létre kell hozni a fejlesztési ágazatokat, intézményeket, informatikai központokat, piackutatást stb.), hisz éppen szakképzett és magasszaképzett munkanélküliek nagy számban állnak rendelkezésünkre.

Iskoláztatási és oktatási rendszerünket mielőbb össze kell egyeztetni a társult munka és az egész társadalom szükségleteivel és fejlesztési programokkal. Csökkentenünk kell a társadalomtudományi karok hallgatóinak számát, s ezzel párhuzamosan növelni kell a beiratkozási lehetőséget a termelő és hiányszakmákra.

A társadalmi-politikai közösségek terveivel és a gazdaságpolitikai intézkedésekkel oda kell hatni, hogy a külföldi munkavállalásról hazatérő dolgozók elhelyezkedhessenek, a velük létrehozott közös megállapodás alapján a rendelkezésükre álló eszközöket is fel lehessen használni munkahelyek létesítéséhez, s egyáltalán érdekeltté kell tenni őket abban, hogy minél több új munkahely nyíljon az országban.

A munkaviszony és a társadalmi eszközök igénybevétele megfelelő munka- és ügyviteli eredményekre, felhalmozásra kötelez, amelynek gazdaságos és ésszerű befektetése újabb munkahelyek megnyitását teszi lehetővé. Mindazok, akik hanyagul és felelőtlenül végzik munkafadataikat és kötelességüket, illetve nem járulnak hozzá a társadalmi eszközök ésszerű felhasználásához, nem formálhatnak jogot munkahelyük megtartására.

A szociálpolitika

Szocialista társadalmunk anyagi fejlődésének legfontosabb céljai tulajdonképpen szociális célok. A jelenlegi nehéz gazdasági helyzet aligha fedtetheti velünk a gazdasági fejlődésnek ezeket a célkitűzéseit.

Ebből az irányvételből egyértelműen következik, hogy a gazdaság- és szociálpolitikai egységet képez, a hosszú távú gazdaságstabilizációs programban javasolt gazdasági változásokat pedig tényleges társadalmi változásokat hozó szociális intézkedéseknek kell kiegészíteniük.

A szociálpolitika szempontjából a társult munka belső viszonyai a legfontosabbak. Annak az alkotmányos elvnek az érvényesítése viszont, hogy a dolgozók egész társadalmi helyzetének alapját a munka és a munkaeredmények képezik, még csak a kezdetén van. Gazdasági rendszerünk jelenlegi alapja nem biztosít munka szerinti elosztást, a gazdálkodási feltételek olyanok, hogy az árviszonyok és a megvalósított jövedelem nem fejezi ki a társultmunka-szervezet tényleges munka- és ügyviteli eredményeit, az infláció elértékteleníti a megvalósított jövedelmet és olyan jövedelemelosztást tesz lehetővé, amely nem tükrözi a munkával való tényleges hozzájárulást és a társadalmi eszközökkel való gazdálkodás eredményeit. Túl nagyok az iparágak közti különbségek, s az azonos munkáért megközelítőleg azonos jövedelem elve rendkívül eltérően valósul meg. Ha emellett még azt is figyelembe vesszük, hogy sokhelyütt a kedvezőtlen eredményeket és veszteségeket társadalmisítják, akkor egyértelműen megállapíthatjuk, hogy rendkívül nagy erőfeszítésekre lesz szükség a fenálló helyzet megváltoztatására. A programunk által javasolt gazdasági változások célja, hogy alapvetően megváltozzon a munkához való viszony és az ügyvitel hatékonysága. Ebben az esetben a munka és ügyviteli eredményeket ténylegesen tükröző személyi jövedelmek közti különbség nagyobb lesz, a termelőmunka és az alkotómunka értékelésének szintje pedig nem függ majd egyértelműen attól, hogy kedvező vagy kedvezőtlen körülmények között működő ágazatról van-e szó.

A legnagyobb szociális különbségek abból származnak, hogy a dolgozó munkaviszonyban van-e vagy sem. Amíg ezt a gondot a programunk által javasolt módon nem oldjuk meg, aligha beszélhetünk a munkához való egyenlő jogról és arról, hogy minden munkaképes személy azonos feltételek mellett járulhat hozzá saját szükségletének a kielégítéséhez és a társadalom fejlődéséhez. Ezt az idézi elő, hogy a rendelkezésre álló termelőeszközöket nem használják ki kellőképp, s így csökken a munkanélküliek elhelyezkedési lehetősége és nem válik lehetővé, hogy mindenki azonos módon vegye ki részét a társadalmi tulajdonban levő eszközök igazgatásából. A munkaviszonyban levők azáltal segíthetnek a munkanélkülieken, hogy ésszerűbben veszik igénybe az eszközöket, a termelékenység fokozásával növelik a felhalmozást, s ezáltal nagyobb lehetőséget biztosítanak a fejlődéshez. Az olyan esetekben, amikor a társadalmilag megállapított mércék szerint gyengén használják ki vagy tönkreteszik a társadalmi eszközöket, illetve amikor egyesek nyilvánvalóan nem tesznek eleget munkakötelezettségeiknek, akkor mincs értelme védelmezni a munkahelyhez való jogukat, hanem lehetővé kell tenni, hogy a közösség olyan dolgozót állítson az illető helyére, akinek munkaeredményei hozzájárulnak a dolgozók bruttó személyi jövedelmének növeléséhez és a társadalmi eszközök bővített újrateléséhez.

A lakosság szociális szerkezetének gyors átalakulása során gyakran kerülnek el a társadalom, a gazdaság és a fejlesztési politika figyelmét olyan szociális kérdések, amelyek a gazdasági és fejlesztési politikának az ösztönös migrációra, a mezőgazdaság és a falvak túlzott visszafejleszté-

sére, a városokba és a nagy agglomerációs övezetekbe való beköltözésre gyakorolt hatásából következnek. Hosszú távú gazdaságszilárdítási programunk a lakosság szociális szerkezetének a szükségszerű átalakulását figyelembe véve hatalmas átalakulást helyez kilátásba fejlesztési politikánkban és a tenmelőerők regionális elhelyezésében, a szocialista átalakulás szellemében pedig megköveteli, hogy még tervszerűbbek, tudatosabbak és szabályozottabbak legyenek ezek a folyamatok, hogy ezáltal az osztársadalmi fejlődés gazdaságilag biztosított és humánus legyen. A vidékenként eltérő demográfiai változások — az, hogy egyes régiókban túlnépesedéssel, másutt pedig népességcsökkenéssel kell számolnunk — megfelelő gazdasági és szociális intézkedéseket tesznek szükségessé a végletek elkerülése miatt és a lakosság újratermelésének kedvezőbbé tétele érdekében. Fokozott figyelmet kell tehát fordítanunk a családra és a munkaviszonyban levő anyákra.

Fejlesztési politikánknak a jövőben szociális okokból is arra kell törekednie, hogy a társadalmi felhalmozás a munkaerővel és megfelelő természeti kincsekkel rendelkező vidékek felé irányuljon. Az egyenletesebb regionális fejlesztési politikának és minden olyan intézkedésnek, amely a városi és a falusi élet- és munkakörülmények közelítésére törekszik, el kell érnie, hogy csökkenjen a felesleges migráció és a vele járó költségek.

A falvak szociális problémái közvetlen kapcsolatban állnak a mezőgazdaság fejlesztésével és az ifjúság ottmaradásával. Fejlesztetni kell a falusi településeken a közös szükségletek kielégítését végző hálózatot és csökkenteni kell az életszínvonalbeli különbségeket. Az úthálózat, az infrastruktúra és a legfontosabb kulturális intézmények kiépítése lehetővé tenné, hogy a mezőgazdasági vidékek termelése intenzív fejlődésnek induljon, közvetlen kapcsolatba kerüljön a piaccal és maguk a falvak kulturálisan is átalakuljanak. Ehhez tartozik még az előregedett földművesek problémáinak megoldása is.

Társadalmunk egyik igen fontos feladata, hogy minél kedvezőbb feltételeket teremtsen az ideiglenesen külföldön tartózkodó jugoszláv állampolgárok hazatéréséhez, hogy alapjában véve ugyanolyan munkavállalási lehetőségek várják őket, mint közösségünk többi tagját, ezenkívül segítséget kell nyújtanunk itthoni tevékenységük megválasztásában és eszközeik befektetésében.

Az életnek és a munkának a társult munka hatáskörén kívül eső területein terjednek a szociális különbségek, különösen a magántulajdon, a különböző járadékok, a társadalmi tulajdon kisajátítása, a nem megfelelő örökösödési adó, a valutaespekulációk stb. következtében. Ezek a jelenségek mindinkább szociális, gazdasági és politikai problémává nővik ki magukat. Éppen ezért vált sürgetővé a szociális különbségek mielőbbi megfékezése, valamint a társadalmi rendszerünk és a szocialista erkölcs elleni vétségek megelőzése. Alapvető változásokat kell eszközölnünk a lakosság jövedelmének megadóztatásában, törekvésünk célja a munka nélkül szerzett jövedelem fokozott mérvű megadóztatása kell hogy legyen, de ugyanakkor ösztönöznünk kell a munkán alapuló jövedelem-

szerezést is, függetlenül attól, hogy társadalmi szektorban vagy magánész-
közökkel végzett munkáról van-e szó.

Aligha valósíthatjuk meg tervezett lakáspolitikai változásainkat —
különösen a gazdasági lakbérek bevezetését —, ha ezzel párhuzamosan
nem dolgozzuk ki az alacsony jövedelmű családok szociális védelmét, és
ha nem folytatjuk, nem fejlesztjük tovább a szolidáris lakásépítést, hisz
ez a gazdaság- és szociálpolitika egységének egyik nyilvánvaló példája.

Azt is meg kell említenünk, hogy hosszú távú gazdaságzilárdítási
programunk megvalósításának első szakaszában teljes betekintést kell
nyernünk a lehetséges szociális változásokba, nagy fogékonyságot kell
tanúsítanunk a különböző problémák iránt, amelyek társadalmi megér-
tést és segítséget igényelnek, hogy könnyebben áthidalhassuk őket, s
ugyanakkor a kötelezettségeknek és lemondásoknak arról kell meggyőző-
ni dolgozóinkat és lakosságunkat, hogy azok minden egyén és család
gazdasági lehetőségeitől függenek, illetve azzal kölcsönhatásban vannak.
Tehát ilyen kedvezőtlen gazdasági körülmények között is olyan szociál-
politikát kell folytatnunk, hogy az a dolgozókat és a társadalom minden
tényezőjét a gazdasági nehézségek mielőbbi túlhaladására ösztönözze.
Szembe kell helyezkedni a jövedelemelosztásban tapasztalt egyenlősdivel,
bár ez minden bizonnyal nehézségekbe ütközik a megélhetési költségek
rohamos növekedése miatt. A szociális helyzet szükségszerűvé teszi, hogy
gazdaságpolitikánkkal és a hozzá kötődő szociálpolitikával maximális
hatást gyakoroljunk a termelés fokozását előmozdító valamennyi ténye-
zőre.

III. HOSSZÚ TÁVÚ GAZDASÁGSZILÁRDÍTÁSI PROGRAMUNK TÁRSADALMI ÉS GAZDASÁGI FELTÉTELEI

1. A gazdasági válság körülményei között társadalmunk fokozottan ki
van téve a különböző öngazgatás- és szocialistaellenes erők, a nacionaliz-
mus, a bürokratizmus, az etatizmus és a liberalizmus veszélyének, ame-
lyek kétségbe vonják egész rendszerünket, szocialista öngazgatású kö-
zösségünk alapvető irányvételét és anyagi fejlődésének eredményeit.

Társadalmunk minden ilyen sorsdöntő időszakában — mint azt for-
radalmunk tapasztalatai is igazolják — döntő szerepet játszik a szerve-
zett szocialista erőknek, a Dolgozó Nép Szocialista Szövetségének, külö-
nösen pedig a Kommunista Szövetségnek a társadalmi helyzet bíráló
elemzése alapján megnyilvánuló készsége, hogy kidogozza a társadalmi
viszonyok és a termelőerők fejlődésébe változást vivő programot,
amely meghatározza, hogy az adott fejlődési időszakban hogyan kell
megoldani a felhalomzódott társadalmi és gazdasági ellentmondásokat
a szocialista öngazgatás hosszú távú fejlődése és a jugoszláv kö-
zösség szövetségi rendszerének megszilárdítása során. Egy ilyen haté-

kony program lehet a legjobb válasz mindazoknak az erőknél és egyéneknek, amelyek és akik öngazgatásellenes pozícióról kérdőjelezik meg társadalmi-rendszerünket és termelési viszonyainkat.

2. A hosszú távú gazdaságsszilárdítási program megvalósítása szükség-szerűvé teszi a gazdasági, szociális és társadalmi-politikai szféra alapvető megváltoztatását. Egyszer és mindenkorra elejét kell venni a lehetőségeinket meghaladó életmódnak és lehetővé kell tenni, hogy minden dolgozó és az egész társadalom azzal rendelkezzen, amire a tulajdon munkája és jövedelme feljogosítja. Tehát a társadalom egész értékrendszerét annak az egyetlen mércének kell alárendelni, hogy mindent az élő és a holt munka hozzájárulása alapján kell értékelni. Ennek alapján kell megváltoztatni az árviszonyokat, az elosztást pedig függetleníteni kell az etarista viszonyokról. Feltétlen változásokra van szükség a gazdaság jelenlegi szerkezetében; ki kell küszöbölni az egyoldalúságot. A külfölddel való gazdasági együttműködésben döntő eredményekre van szükség: munkára és ügyvitelre kell átállítani az egész gazdaságot, hogy megköze-líthessük a fejlett országok termelékenységét és hatékonyságát. Szociális téren harcot kell folytatni az egyenlődsé ellen, fokozni kell a dolgozóknak a munka és az alkotótevékenység iránti érdeklődését, fel kell számolni mindazokat a szociális különbségeket, amelyek nem a munkán alapulnak, hanem vagyonnak, járadéknak vagy egyéb munka nélküli jövedelemnek az eredményei. Ugyanis az ilyen különbségek okozzák a társadalmi feszültségeket és a szociális egyenlőtlenségeket.

A társadalom politikai szférájában teljes mértékben kifejezésre kell hogy jussanak szocialista öngazgatású, a nemzetek és nemzetiségek egyenjogúságán alapuló közösségünk demokratikus jellemvonásai. A jelenlegi társadalmi helyzet megköveteli az összes szervezett szocialista szubjektív tényező mozgósítását és aktivitását, hogy eszmei harcot folytassanak társadalmunk hosszú távú célkitűzéseinek az eléréseért, a hosszú távú gazdaságsszilárdítási program eszmei alapjaiért és valóra váltásáért, a jelenlegi helyzet gyökeres megváltoztatásáért. A társadalmi-politikai közösségek és igazgatási szervek szempontjából döntő fontosságú, hogy a küldöttrendszer váljon a döntéshozatal színhelyévé, és hogy a küldött-testületek, küldöttségek és a küldöttek aktivitása teljes mértékben a program megvalósítását és annak ellenőrzését szolgálja, miközben minden végrehajtó és igazgatási szerv demokratikus felelősséget kell hogy vállaljon, beleértve a feladataik és kötelességeik végrehajtásáért társadalmilag felelős valamennyi tényezőt is. A társadalmi-politikai közösségek szervei számos vonatkozásban túllépik alkotmányos hatáskörüket, s így előtérbe kerül állami, háttérbe viszont öngazgatási jellegük. Ez különösen a gazdasági és társadalmi folyamatok szabályozására alkalmatlan módszerek érvényesítésében jut kifejezésre.

A küldött-testületek az önállóság és a sajátos különbségek figyelembe-vételével hozzá kell hogy lássanak a közös szféra bővítéséhez, függetlenül attól, hogy társultmunka-alapszervezetekről, községekről, tartományról, köztársaságról vagy magáról a szövetségről van-e szó. A gazdasági,

szociális és politikai szférát olyannyira meg kell változtatniuk, hogy létrejöjjen a jelenlegi helyzet megváltoztatásának és a hosszú távú gazdaságzilárdítási program valóra váltásának a feltétele. Ez megköveteli a munkásosztály és minden egyes dolgozó közvetlen bevonását és a szubjektív erők teljes mozgósítását.

3. A gazdasági válságból csak akkor lábalhatunk ki, ha széles fronton mozgósítjuk a termelési tényezőket, miközben gazdasági és társadalmi feltételeket teremtünk aktivizálásukhoz. Ezért a hosszú távú gazdaságzilárdítást szakaszonként kell valóra váltani, minden egyes szakaszában összehangolt társadalmi és gazdasági programokkal. Aligha várhatunk komolyabb eredményt attól, ha körültekintő előkészület nélkül látunk hozzá a hosszú távú gazdaságzilárdítási program részintézkedéseéhez. Eddigi gyakorlatunk azt bizonyítja, hogy ilyen esetekben gyakran kereszteznek egymást az intézkedések.

A hosszú távú gazdaságzilárdítási program dokumentumai alapján elő kell készíteni megvalósításának első szakaszát, amely megfelelő változásokat eszközöl a bővített újratermelés, a külfölddel fenntartott gazdasági kapcsolatok rendszerében, az árrendszerben és -viszonyokban, a pénzügyi és hitelviszonyokban, adórendszerünkben, az összbevétel és a tiszta jövedelem elosztásában.

Ezeket a kulcsfontosságú területeken egyidőben kell változásokat eszközölni. A bizottság dokumentumai alapján ez év októberéig elő kellene készíteni a változásokat, hogy minden lényeges feltétel meglegyen a társultmunka-szervezetek 1984. évi gazdálkodásához, és hogy a szubjektív erők egy általános akciót kezdeményezhessenek az említettek következetes, határozott és egységes elfogadása érdekében.

Ilyen értelemben — az új, szigorú gazdálkodási feltételek közepette minden társultmunka-alapszervezet dolgozóinak felül kell vizsgálniuk saját gazdasági helyzetüket és minden rendelkezésükre álló anyagi forrás és munkalehetőség mozgósításával legkésőbb az év végéig meg kell határozniuk, hogy milyen tevékenységet fejtenek ki gazdasági és ügyviteli terepen a következő évben. A gyakorlatban minden egyes munkaszervezetben eltérő viszonyok tárulnak majd fel, kezdve az olyanoktól, amelyek az új feltételeken az eredményes és dinamikus fejlődés lehetőségét látják, egészen a fennmaradás kérdésével szembesülő szervezetekig.

Mindennek során feltétlenül jelen kell lennie valamennyi társadalmi és gazdasági tényezőnek, hogy hozzájárulhassanak a helyzet áttekintéséhez, segítséget nyújthassanak és az Antiinflációs program alapján keressék a legjobb megoldást. Ezt a társadalmi és gazdasági segítséget olyanná kell tenni, hogy minden életképes tényező előtt távlatokat nyisson és ösztönzőleg hasson a saját tartalékok kihasználására. Amennyiben ez nem lehetséges; amennyiben a gazdasági feltételek és az ügyviteli feltételek, illetve a piaci viszonyok arra utalnak, hogy nincs racionális megoldás valamely társultmunka-szervezet számára, mert a munka és ügyvitel meghosszabbítása valójában csak a társadalmi tőke kárára valósulna meg; amennyiben a termelés teljesen más területre való áttevése sem válna ki-

fizetődővé, akkor fel kell számolni a munkaszervezetet. Az ilyen munkaszervezetek dolgozói számára más munkalehetőséget kell találni, vagy másként kell megszervezni a termelést, megőrizni a vagyont és olyan gazdasági tényezőknak adni át, amelyek eredményesen gazdálkodhatnak vele. Minden ilyen esetben, az érdekelt munkaszervezetekkel — amelyekkel az illető szervezet ügyviteli és újratermelési kapcsolatban állt — az összebevétel, a jövedelem és a közös befektetések alapján és a bankokkal együtt meg kell határozni a csőd eljárásból eredő köteleességeket.

Az elmondottakból kitűnik, hogy stabilizációs programunk első szakaszának megvalósításához alapos gyakorlati és szervezeti előkészületeket kell tenniük a hozzáértő szakembereknek. Az ügyviteli feltételek meghatározását követően, amikor már mindenki megismeri saját helyzetét, komoly érdekkülönbségek merülnek fel és ennek következtében különbözőképp foglalnak állást a stabilizációs programmal kapcsolatban, s ez különböző eszmei hozzáállást is eredményez. Komoly ellenállásra lehet számítani a változásokkal szemben, sokan ragaszkodni fognak a fennálló viszonyok megőrzéséhez, hisz ez volt a kevés munkával és gazdasági felelősséggel alig járó könnyű életmód biztosítója. Rendkívül fontos, hogy a dolgozókat tájékoztassuk a program és a változások céljáról, a csoport- és államtulajdonosi formák, valamint a voluntarista és szubjektivistá döntéshozatal elavultságáról, s ugyanígy a nem munka által szerzett előjogok megnyirbálásának szükségéről is.

4. A gazdaság rendkívül súlyos anyagi helyzetben van. A külső és belső fizetéseképtelenség és eladósodás olyan méretű, hogy akadályozhatja a stabilizációs program megvalósítását. A gazdaság hosszú időn át tartó kinasználása és az alacsony termelékenységből eredő kedvezőtlen ügyviteli eredmények megtették a magukét. A program szerint a kiút az lehet, ha megfelelő feltételekkel ösztönzőleg hatunk a dolgozókra és a gazdasági kényszer hatására beindulnak a termelőerők, növekszik a jövedelem és a gazdaság felhalmozása. A gazdaság jelenlegi gazdasági helyzete viszont olyan, hogy számos munkaszervezet csak korlátozott érdeklődést tanúsíthat és tényleges lehetőségei nem túl nagyok ahhoz, hogy fokozza a termelést és a termelékenységet, s ez aligha változik, ha nem kerül sor változásokra a jövedelemelosztásban, azaz ha nem vezetünk be bizonyos könnyítéseket a felhalmozódott külső és belső kötelezettségeket illetően, ha a meghatározott méretek alapján kialakított kötelezettségeket nem osztjuk el úgy, hogy a társultmunka-szervezetek képesek legyenek az új, nehezebb ügyviteli feltételek között is fokozni tevékenységüket. Az anyagi helyzet könnyítése és a gazdaság új körülményekhez való alkalmazkodása nélkül, ilyen méretű eladósodás mellett aligha, vagy egyáltalán nem várhatjuk el, hogy lényeges változáson menjen át a munkatermelékenységi és az ügyviteli hatékonyság.

Természetesen a jelenlegi kötelezettségek átcsoportosítása csak ideiglenes megoldás. Ha a jelenlegi terhek elosztása olyan maradna, amilyen, akkor aligha számíthatnánk az újratermelés és a felhalmozás javulására, a jövedelem felhalmozási és fogyasztási részre való felosztásának meg-

változására. Ezért már most, az első szakaszban — az Antiinflációs programmal összhangban — csökkenteni kell az általános és közös fogyasztásnak, valamint a beruházásoknak a gazdaság jövedelmét terhelő részarányát, ami által nem csak anyagi lehetőségeit kell kiteljesíteni, hanem meg is kell határozni mindazokat a szükséges változásokat, amelyeket véghez kell vinni a társadalmi élet valamennyi területén.

Ezzel kapcsolatban fokozott figyelmet kell fordítani Kosovo Szocialista Autonóm Tartományra és gazdasági életére. A felhalmozódott gazdasági és társadalmi problémák helyet kaptak hosszú távú gazdaságzilárdítási programunkban, amely foglalkozott minden olyan intézkedéssel, amelyet a helyzet súlyossága megkövetel. Ezt meg kell tenni, mielőtt még hozzákezdenénk a program megvalósításához. Ezek az intézkedések szerves részét kell hogy képezzék a program megvalósításának, ami azt jelenti, hogy nem utólag kell foganatosítani őket, amikor már a helyzet azt elkerülhetetlenné teszi.

5. A hosszú távú stabilizációs program első szakaszával párhuzamosan hozzá kell látni a 2000-ig tartó — de ha erre szükség van, vagy lehetséges, még hosszabb időre szóló — hosszú távú fejlesztési tervhez kötődő közös tudományos, technológiai és energetikai stratégia kidolgozásához a különböző demográfiai, ökológiai és honvédelmi problémák tanulmányozásához.

Ennek érdekében tömöríteniük kell társadalmunk valamennyi alkotó tényezőjét és időben elő kell készíteniük a program következő szakaszának megvalósítását. Ha ehhez nem látunk hozzá azonnal, akkor lépésvesztésbe kerülünk a gazdasági szerkezet minőségi változásainak előkészítését illetően, így kiéleződnek az energetikai és technológiai problémák, folytatódik a külföldi tudománytól és technológiától való aránytalanul nagy függőség eddigi gyakorlata. Ennek a stratégiának a kidolgozása azért fontos, mert a gazdálkodási körülményekben végbement változások nem elégségesek ahhoz, hogy hosszabb időn át hozzájáruljanak a munka- és eszköztársításhoz, valamint a munkamegosztáson alapuló fejlesztési és gazdaságpolitika előkészítéséhez. Előfeltétele ez annak, hogy általánosan növeljük Jugoszlávia gazdasági hatékonyságát, hogy sor kerüljön a szükséges szerkezeti változásokra és a hosszú távú gazdaságzilárdítási program következő szakaszainak megvalósítására. Ha ezt az időszakot csak az új ügyviteli körülményekhez való alkalmazkodásra használjuk fel, akkor 1985 után, vagy valamivel később még szembeötlőbb lesz a fejlett országoktól való lemaradásunk, s ezáltal az aktív hozzáállást igénylő problémák és változások még összetettebbek lesznek.

6. Az adminisztratív gazdálkodási módszerek és a külső beavatkozások kiiktatásával, ill. korlátozásával nyilvánvalóvá válik, hogy a társult-munka-alapszervezetektől és azok társulásaitól kezdve egészen a gazdasági kamarákig, a társult bankokig és a különböző gazdasági és azzal kapcsolatos közvetítő intézményekig — de a községekben, a tartományokban, a köztársaságokban és a szövetségben is — milyen nagy mértékben megnövekedett az adminisztratív apparátus, s az olyan munka- és ügy-

viteli körülmények között, amelyeket az állami szervek egész sorának a döntőbíráskodása jellemez, könnyen hatalmába kerítette a gazdaságot. A nagyszámú és befolyásos adminisztratív apparátusnak nem az volt az egyetlen következménye, hogy az ilyen körülmények között túlméretezett szolgálatok költségeivel terhelte a gazdaságot. Ennek az apparátusnak a méretei tükrözik, hogy miként terjeszkedtek a társult munkában és a társadalom egészében a bürokratikus törekvések. Ennek az apparátusnak a csökkentése, termelői és egyéb produktív szférába való áthelyezése nagy gazdasági és társadalmi feladat.

Ugyanez vonatkozik a társadalmi-politikai közösségek és társadalmi-politikai szervezetek szerveire is. Azonkívül, hogy a foglalkoztatottak számát a hosszú távú gazdaságstabilizációs program következményeinek megfelelően csökkentik, s másként viszonyulnak a gazdasághoz, mint eddig, feltétlenül meg kell változtatni az említett szervek tevékenységét is, figyelmüket a gazdasági folyamatok vizsgálatára, elmélyült követésére és elemzésére kell irányítaniuk, hogy felhasználhassák a tudományos kutatások, tervezés stb. eredményeit. Elsődleges feladatukká az válik, hogy eleget tegyenek a küldött-testületek igényeinek. Az öngazgatás sürgető problémáinak a megoldása és a gazdasági változások a társadalmi-politikai szervezeteket is a társult munkában végbemenő folyamatok rendszeres figyelemmel kísérésére és ismeretére készíti, valamint beavatkozásra minden olyan kritikus ponton, ahol eszmei bizonytalanság, tévelygés és a társadalmi elferdülések ütnek fel a fejüket.

Fenntartás nélkül elmondható, hogy állami és politikai szervezetünk extenzív jellegű. Számos párhuzamosság tapasztalható tevékenységében, munkamódszere és döntéshozatala nem alapul jól szervezett informaticán, az öngazgatás és a tényleges gazdasági helyzet rendszeres követésén, s úgy tűnik, elsősorban csak az állami szervek és azok szolgálatainak az információi érdeklik. Nincs megfelelő kapcsolata a különböző intézményekkel, egyetemekkel és kutatási területekkel, s a tudományos kutatással foglalkozó szakembereket sem mozgósítja kellőképpen a legjelentősebb gazdasági és társadalmi-politikai problémák megoldására. Társadalmi stratégiánk folyamatos ellenőrzése és kiépítése megköveteli, hogy a szubjektív erők folyamatos kapcsolatot tartsanak fenn mindazokkal az intézményekkel, amelyek tudományos és közéleti tevékenységükkel aktívan kiveszik részüket társadalmi valóságunk tanulmányozásából.

A társadalmi ügyvitel minden indokolatlan elmélet, amely meghaladja a gazdaság erejét, a munkatermelékenység jelenlegi jövedelemszintjének a teherbíráshoz kell idomítani és fel kell számolni az összes társadalmi tényező — kezdve a társultmunka-szervezetektől a szövetségig — bürokratizmusát. Az adminisztratív apparátust minimálisra csökkenteni, le kell küzdeni a társadalom elbürokratizálására irányuló törekvéseket és az ösztönös kispolgári erőket, mert ezek magukban hordozzák a társadalmi erők szembeállítását, amelyek ha első pillantásra nem is, de folyamatos jelenlétükkel és hatásukkal nagy akadályt gördíthetnek stabilizációs programunk elé.

7. A stabilizációs program megvalósítása során napirendre kell hogy kerüljenek a káderügyek is. Ha az új ügyviteli körülményekhez való alkalmazkodás során nyilvánvalóvá válik, hogy a meglévő ügyviteli szerv, a munkástanács, vagy szakvezetőség képtelen megtenni az előkészületeket és eredményes munkát biztosítani, feltétlenül új munkástanácsot és ügyviteli szervet kell választani, illetve a szakszolgálatot fel kell készíteni mindazokra a feladatokra, amelyekkel szembeülni fog.

Már magának a gazdaságszillárdítási programnak a végrehajtása is megfelelő alkalom lehet a dolgozói közösségeken és az igazgatási szerveken belüli differenciálódásra. Nagy próbatétele lesz ez az öngazgatásnak, amely alkalmat szolgáltat számos kádernek, hogy öngazgatóként és dolgozóként továbbfejlessze magát. Egy-egy meghatározott időszakot követően a munka és az ügyviteli eredmények alapján kell felülvizsgálni, hogy az illető igazgatási szervek vagy szakcsoportok folytathatják-e munkájukat. Évről évre a zárszámadás, az ügyviteli vállalkozások eredményessége és a beruházások alapján kell értékelni tevékenységüket.

A veszteséges gazdálkodás elégséges alap a szakkaderek képességeinek felülvizsgálására. Előrehaladásunknak az a feltétele, hogy lehetővé kell tenni a tehetségesebb szakemberek megfelelő helyre kerülését. Mivel a társultmunka-szervezetekben az öngazgatási és ügyviteli szervek a felelőség hordozói, ezért megválasztásukra és eredményességük ellenőrzésére a megvalósított gazdasági eredmények alapján kerülhet csak sor. A társadalmi-politikai közösségek és a társadalmi-politikai szervezetek káderpolitikai jogait megfelelő keretek közé kell szorítani, hogy az a társult munkáról szóló törvényben megfogalmazott hatáskörben maradjon. A vezető tisztségek betöltésének egyik legfontosabb elve az legyen, hogy a jelölt milyen eredményeket mutatott fel eddig, hogyan járul hozzá a stabilizációs program megvalósításához és az illető társultmunka-szervezet fejlődéséhez. A leválthatóság, a felelőség és a munka nyilvánosságának elvét ki kell terjeszteni mindenkire, teljes támogatásban kell részesíteni az önálló és bátor kezdeményezéseket, a kockázatvállalást, ami nélkül aligha képzelhető el eredményes gazdasági ügyvitel. A pillanatnyi eredménytelenséget és veszteségeket meg kell különböztetni a veszteséges gazdálkodástól, a rossz szervezés kedvezőtlen következményeitől, a társadalmi munka és eszközök gazdaságtalan kihasználásától. Politikai rendszerünk intézményeitől következetesen elvárjuk, hogy felelősségteljesen viszonnyuljanak a hosszú távú gazdaságszillárdítási program megvalósításához. Az említett intézményekben dolgozó káderek a maguk területén ugyanolyan felelősséggel tartoznak az említett program megvalósításáért, mint a társult munkában és az állami szervekben dolgozók, tehát a felelőséget, a munka nyilvánosságát és a leválthatóságot illetően ugyanazok a társadalmi követelmények érvényesek rájuk is.

8. Az öngazgatás fejlődésének és az eredményes gazdasági fejlődésnek egyik legfontosabb feltétele, hogy mind a társadalmi, mind a gazdasági szervek és szervezetek tiszteletben tartásák a munka és az ügyvitel törvényszerűségeit. Egészen más a munkában való önállóság, a kezdeménye-

zés és a gazdasági kockázatvállalás, mint az öngazgatási erkölcs és a törvényes kötelezettségek megsértése. Az említett szféra hibái a viszonyok normatív szabályozásának eltúlozásából, adminisztratív korlátozásából, sőt a társadalmi tulajdonhoz való felelőtlen viszonyból, a jövedelem csoporttulajdonosi kategóriaként való kezeléséből és a vele való magántulajdonosi visszaélésekből adódnak. Mindezek ellen megalkuvás nélkül harcot kell folytatnunk.

9. A tervezett változásokkal járó szociális problémákat és következményeket nem hagyhatjuk megoldhatatlanul. Minden gazdasági és társadalmi tényezőnek szembesülnie kell ezek megoldásával. Egyszerre kell értelmeznünk minden egyes probléma gazdasági és szociális vonatkozásait, s a foganatosított intézkedéseket össze kell egyeztetni minden egyes probléma gazdasági és szociális vonatkozásaival. Az emberek létfontosságú problémáit senki sem kezelheti egyoldalúan, bürokratikus közönyösséggel. A gazdasági szemlélet kifejezésre jutása és tényleges valóra váltása érdekében nem feledkezhetünk meg a dolgozók és családtagjaik szociális problémáiról és különböző gondjairól. Különbözőképpen kell viszonyulni a dolgozók egyes csoportjaihoz, mégpedig személyi jövedelmük nagyságától függően, hogy gazdasági lehetőségeikhez ménten vehessék ki részüket a gazdaságzilárdításból, a segítséggel járó szolidaritásból, a legrosszabb helyzetben levők helyzetének javításából, a sokgyermekes családok megsegítéséből, a gyermekvédelmi intézmények kiadásainak fedezéséből és a családi gondok enyhítéséből. Mindezek rendkívül fontos mozzanatai körültekintően és alaposan előkészített akciónknak. Csak közös erővel és szolidaritással, fizikai és szellemi erőnk teljes bevetésével érhetünk el eredményt nagy társadalmi vállalkozásunk során, s csak ez teheti lehetővé, hogy új távlatok nyíljanak anyagi felemelkedésünk előtt, hogy továbbfejlődjenek szocialista öngazgatási viszonyaink és egész közösségünk.

*

Hosszú távú gazdaságzilárdítási programunk alapelvei és határozatai szabályozzák az általános társadalmi-politikai irányvételt, a fennálló társadalmi-gazdasági viszonyokban, a fejlesztési és gazdaságpolitikánkban végbemenő legfontosabb változásokat.

A hosszú távú gazdaságzilárdítási program alapelveivel összhangban egyes dokumentumaink külön részletezik a gazdasági rendszernek a gazdaságzilárdítás követelményeihez, a fejlesztési politika stratégiájához és alapjaihoz, a szociálpolitikához, a regionális fejlődéshez és a legfontosabb gazdasági ágak fejlesztéséhez (az energetikához, a technológiai fejlődéshez, a mezőgazdasághoz, a közlekedéshez, a kisiparhoz) való alkalmazkodásának kérdéseit, és megfelelő gazdasági és egyéb intézkedéseket helyeznek kilátásba a hosszú távú gazdaságzilárdítási program eredményes megvalósítása érdekében.

A fejlesztési politikánk stratégiája és alapelvei című dokumentum meghatározza az anyagi fejlődés általános keretét, beleértve a lehetséges

mennyiségi vetületet is, amely alapul szolgálhat egy-egy időszak fejlesztési irányvételének a konkrét kidolgozásához és a gazdaságpolitikai intézkedések ellenőrzéséhez.

Mindezek a dokumentumok elégséges alapot szolgáltatnak a gazdaság-szilárdítási program törvének kidolgozásához, a társultmunka-szervezetek és a társadalmi-politikai közösségek terveinek előkészítéséhez, valamint a gazdaságpolitika bizonyos területeinek a még részletesebb kidolgozásához.

Ezért a hosszú távú gazdaság-szilárdítási program alapelvei és határozatai, valamint a Szövetségi Végrehajtó Tanács által a hosszú távú gazdaság-szilárdítási program megvalósítására kidolgozott terv kellő tekintést nyújt Programunk eszmei alapjába, megvalósításának egyes szakaszaiba, illetve az egyes intézkedések jellegébe és sorrendjébe.

Garai László fordítása

NEMZETKÖZI SZEMLE

Bódis Gábor

MADRID: AZ EURÓPAI DIALÓGUS MEGERŐSÍTÉSE

Az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet 1975. augusztus 1-jén elfogadott záróokmánya, az úgynevezett Helsinkii Záróokmány a többi között kimondja: a résztvevő államok kinyilvánítják eltökéltségüket, hogy folytatják az Értekezlet által megkezdett többoldalú folyamatot és e cél érdekében megszervezik képviselőik találkozóit. Ezeket beható eszmecsereét folytatnak, mind a Záróokmány rendelkezéseinek megvalósításáról és az Értekezlet által meghatározott feladatok végrehajtásáról, mind az Értekezleten megvitatott kérdésekkel összefüggésben a kölcsönös kapcsolatok javításáról, az európai biztonság megszilárdításáról és az együttműködés fejlesztéséről, továbbá az enyhülés folyamatának jövőbeli továbbfejlesztéséről. Az első ilyen utókonferenciára Belgrádban került sor, 1977-ben. A Belgrádi Találkozóra azonban már alaposan rányomta a bélyegét a két szuperhatalom közötti feszültség, amelynek egyik megnyilvánulása volt a Carter-kormányzat által kezdeményezett emberi jogi, jobban mondva polgárjogi propagandahadjárat.

A Szovjetunió ezt belügyeibe való beavatkozásnak minősítette. Ellenértben tehát a Helsinkiben elfogadott elvekkel a két nagyhatalom kölcsönös viszálykodása arénájává próbálta lefokozni a Belgrádi Találkozót. Az amerikaiak az értekezletet szinte bírósági tárgyalássá akarták átváltoztatni, ahol a Szovjetuniót ültették volna a vádlottak padjára. Ezért Moszkva sokáig visszautasította a helsinkii ajánlások eddigi végrehajtásának felülvizsgálását, és minden kísérlete arra irányult, hogy a kínos találkozóznak minél hamarább véget vessenek. Hozzá kell fűzni, hogy a két katonai-politikai tömbben nem minden tagország értett egyet a két vezető hatalom ilyen viselkedésével, de külpolitikájuk korlátozottsága miatt nem járulhattak hathatósan hozzá az építő jellegű eszmecsere kialakulásához.

Már a belgrádi összejövetelen is tevékenykedtek olyan felelősségteljes erők, amelyek jóvoltából sikerült megőrizni Helsinkii szellemét. Az el nem kötelezett és semleges országok közös akciókkal és kezdeményezésekkel

hárították el, ahol csak lehetett, az európai biztonsági és együttműködési folyamat megszakadását. Ennek köszönhetően a Belgrádi Találkozó mégis teljesítette alapvető feladatát: biztosította a folyamatosságot és az enyhülési politika elmélyítését célzó további találkozókra jelölt ki. Az igen rövid záródokumentumban a többi között az áll, hogy a résztvevő államok véleménycseréje hasznos hozzájárulást jelent az európai biztonság és együttműködés céljához, habár nézetkülönbségek jutottak kifejezésre a Helsinkii Záróokmány végrehajtását illetően és számos javaslatról nem született egyetértés. A Belgrádi Találkozó végén a 33 európai ország (Albánia nem vett részt), az Amerikai Egyesült Államok és Kanada képviselői megállapodtak abban, hogy a következő utókonferenciát 1980-ban, Madridban tartják.

Belgrádtól Madridig a nemzetközi viszonyok még tovább romlottak, a 70-es években csúcsonyuló enyhülési politika mindinkább háttérbe szorult és ismét hidegháborús jelek kezdtek mutatkozni a nagyhatalmi kapcsolatokban, ami természetesen kihatással volt az európai helyzetre is.

1980. november 11-én, késő este kezdődött meg a Madridi Találkozó, miután a tárgyalóteremben pontosan éjfél előtt megállították az órát. A napirendi vita ugyanis azzal fenyegetett, hogy az értekezlet már a kezdet kezdetén kudarcba fullad. Ha tehát figyelembe vesszük, milyen körülmények között indult be Madridban az európai dialógus, és ha nem feledkezünk meg az egyre fagyosabbá váló nemzetközi légkörről, akkor nem nehéz feleletet kapni arra a kérdésre, hogy miért tartott az értekezlet csaknem 3 évig.

A Biztonsági és Együttműködési Értekezlet madridi szakasza tehát semmiképp sem nevezhető az európai eszmecsere könnyű fejezetének. Az elfogadott okmány nézetkülönbségekkel teletűzdelt hosszan tartó vita eredménye. Végül is azonban felülkerekedett a politikai realizmus és a felelősségérzet az iránt, hogy egy esetleges kudarc beláthatatlan következményekkel járhat a fagypontra süllyedt nemzetközi viszonyokra. A záródokumentum a nemzetközi körülmények által megszabott kompromisszumos lehetőségek kihasználását jelenti. Mégis mint ilyen kiindulópontja lehet az összeurópai folyamat sikeres megvalósításának, ezenkívül serkentheti a Helsinkii Záróokmány végrehajtását és utat nyithat a szélesebb körű enyhülési politika újbóli kibontakozásának. Mindenesetre a madridi megállapodás azon ritka reménykeltő jelek sorába tartozik, amelyek élénkebb színeket visznek a komor nemzetközi politikai színképbe. A madridi találkozót egész ideje alatt a tömbök közötti viszály kísérte nyomon. A tömbök, sajnos, még mindig korunk valósága, de semmiképp sem engedhető meg, hogy ezek adják meg az európai értekezlet alaphangját és a konferenciát saját érdekeiknek rendeljék alá. A biztonsági és együttműködési folyamatnak, amelyben a szuverén és független országok egyenrangú partnerként vesznek részt, a „katonai tömbökön kívül kell maradnia”. Madridban ezt az elvet gyakran megsértették, de mindent mérlegre téve a pozitív eredményeket nem szorították háttérbe ezek a hiányosságok. Leszögezhető, hogy az utókonferencia éppen a szám-

talán akadály sikeres leküzdése miatt bebizonyította a helsinki folyamat életképességét.

Külön jelentősége van annak a ténynek, hogy nem sértették meg a konszenzus, az általános egyetértés elvét (Málta esete) hiszen ez biztosítja a részt vevő államok egyenrangúságát.

A madridi „forgatókönyv”

1980. szeptember 9-én kezdődött meg az előkészítő üléselés, méghozzá a Szovjetunió decemberi afganisztáni intervenciója által kiváltott igen feszült, sőt kínos légkörben. Az ülésnek ugyan csupán procedurális jellege volt, csak a napirendet kellett volna meghatározni, illetve a munkacsoportokat megalakítani, mégis a tömbök közötti éles vita fórumává vált.

November 11-én egy diplomáciai húzással, az óra megállításával mégis sikerült megkezdeni a konferenciát. Az elfogadott napirend a többi között előírta a Helsinki Záróokmány végrehajtásának átfogó elemzését. Ennek kapcsán a nyugati országok heteken át élesen bírálták a Szovjetuniót és szövetségeseit, míg Moszkva, amely a leszerelési tárgyalásokat szorgalmazta, azt állította, hogy a szemben álló tömb államai beavatkoznak belügyeibe és Afganisztán ügyét, illetve az emberi jogi kérdéseket ürügyként használják fel arra, hogy megkerüljék az enyhülésről való érdemi véleménycserét.

Decemberben születtek meg az első javaslatok, amelyekből végül is majdnem 80 lett. Közöttük öt különböző indítvány volt egy európai leszerelési konferencia megtartására. A kezdeményezők: a Szovjetunió, Finnország, Románia, Lengyelország és Franciaország. Ez utóbbiak javaslata szolgált később tárgyalási alapul.

1981 januárjában őrségváltás volt a washingtoni Fehér Házban: Jimmy Cartert Ronald Reagan követte. Az amerikai politikai színtér jobboldalán elhelyezkedő politikus hatalomra kerülésének Madridban is voltak következményei. A két szuperhatalom álláspontjai ugyanis mindinkább távolodtak egymástól mind a leszerelési konferenciát, mind pedig az emberi jogok kérdését illetően.

Márciusban Moszkva jelentős engedményt tett: kész az úgynevezett kölcsönös bizalmi intézkedések övezetét kiterjeszteni egészen az Uralig, de csak abban az esetben, ha a Nyugat is kellőképpen válaszol erre. Ez meg is történt, hiszen a NATO a katonai ellenőrzés övezetébe hajlandó volt az Atlanti térség északi részét is bekapcsolni.

1981 májusában a Nyugat újabb offenzívába kezdett az emberi jogok állítólagos sorozatos megsértése miatt a Szovjetunióban és a vele szövetséges országokban. Ennek ellenére sikerült megállapodásra jutni a záróokmány azon részéről, amely a terrorizmus elleni nemzetközi összefogásra vonatkozik.

Júniusban tovább mérgesedett a légkör, mert az európai összképbe egy újabb bizonytalansági tényező került: Lengyelország, ahol megkez-

dődtek a munkásmegmozdulások. Sokáig ez maradt az első számú téma Madridban is, és csak a lengyelországi helyzet viszonylagos megnyugvása tette lehetővé az értekezlet sikeres befejezését.

Időközben, 1981 novemberében, Genfben megkezdődtek az amerikai—szovjet tárgyalások az európai középhatósugarú rakéták számának csökkentéséről. Ez idő tájt ez volt a nagyhatalmak közötti dialógus egyetlen színhelye, míg Madridban a munkát szinte teljesen megbénította a lengyel kérdés, amely december 13-án a hadiállapot bevezetésével csúcsodott ki.

1982 februárjában a nyugati országok külügyminiszterei Madridba utaztak, hogy nagyobb nyomatókot adjanak a Szovjetunió és Lengyelország elleni heves bírálatuknak. A következmény: az értekezletet 8 hónapra megszakították.

November végén érdemi tárgyalások nem folyhattak Leonid Brezsnyev szovjet párt- és államvezető halála miatt.

1983 márciusában az európai semleges és el nem kötelezett országok beteresztették harmadik és egyéb utolsó javaslatukat a záródokumentum tervezetére. A nyugati országok megállapodási alapnak elfogadták a semlegesek és el nem kötelezettek indítványát, de számos függelék, kiegészítést követeltek. Jurij Andropov, az SZKP főtitkára viszont bejelentette, hogy kész változtatás nélkül jóváhagyni a javaslatot, amennyiben ugyanezt a Nyugat is megteszi.

Felippe Gonzales spanyol kormányfő júniusban kompromisszumos megoldást ajánlott fel, miután a semleges és el nem kötelezett országok elvégezték az utolsó simításokat a záródokumentumon.

Ezt követően a 34 résztvevő állam jóváhagyta az okmányt, Málta azonban nem, azt követelte, hogy foglalják bele a dokumentumba egy, a földközi-tengeri térség biztonságával foglalkozó külön értekezlet megtartásának szükségességét. Málta akadékoskodása miatt a konferencia még hét hónappal elhúzódott, mígnem szeptember 6-án késő este, amikor már a külügyminiszterek Madridba érkeztek a háromnapos záróülésre, a máltai képviselő sem tett kifogást a záróokmányra és ezzel megszületett a várva várt konszenzus, az általános egyetértés.

„Az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet egyik lényegbevágó tétele, hogy minden résztvevő államnak joga van, bármilyen kis ország is, beleszólnia egy közös elfogadásra szánt dokumentum megvalósításába. Egy ilyen fajta jog első ízben érvényesül Európában, a különböző kisebb vagy nagyobb országok évszázados dominanciája után. Minden állam tehát, ha meg akarja védeni alapvető érdekeit, hatással lehet a megállapodásra. Mi már többször, Helsinkiben, majd Belgrádban, most pedig Madridban is érvényesítettük ezt a jogunkat.” (Alexander Trígona, Málta külügyminisztere)

A miniszteri záróülés

A szeptember 7—9-éig tartó háromnapos miniszteri értekezleten, amelyen a 35 résztvevő állam diplomáciájának vezetői kifejtették hazájuk állásfoglalását az európai biztonság és együttműködés távlatairól, minden felszólaló kivétel nélkül kiegyensúlyozottnak minősítette a záródokumentumot, amely a megfelelő alapul szolgálhat az enyhülési folyamat újáélesztéséhez. A másik általános egyetértést kiváltó tény az európai el nem kötelezett és semleges országok rendkívül pozitív szerepe volt, amely lehetővé tette, hogy a konferencia ne szakadjon meg, hanem a tömbök közötti konfrontálódás ellenére is folytassa munkáját.

„Ez a dokumentum egy nagyon nehéz időben született meg, amikor a nemzetközi kapcsolatok igencsak megromlottak. Ez csak azt bizonyítja, hogy minden súlyos probléma ellenére lehetséges a dialógus és egy olyan dokumentum kidolgozása, amely mindenki által elfogadható. A Madridi Nyilatkozat előkészítéséből minden ország kivette a részét, de ez elsősorban az el nem kötelezett és semleges országokra vonatkozik, beleértve Jugoszláviát is. Nekik köszönhető, hogy a konferencia néhány kritikus időszakában nem robbantak ki válságok, hanem végül is sikerült egyetértésre jutni. A semleges és el nem kötelezett országok pozitív szerepét minden felszólaló megemlítette.”¹ (Jozef Wijach lengyel küldöttségvezető)

A madridi befejezés sem múlhatott el a nemzetközi viszonyok kiéleződése nélkül.

„A madridi értekezlet sikeres kiemenetelére a tömbök közötti újabb feszültség vetett árnyékot. A nemzetközi kapcsolatok újabb kiéleződésének hidegháborús jellege van. A dél-koreai utasszállító repülőgéppel történt tragikus eseményt nemcsak az áldozatok feletti sajnálkozás kifejezésére használták fel, hanem hidegháborús léghő szítására is. Ennek a Madridra esett árnyéknak azonban mielőbb el kell tűnnie az európai biztonsági és együttműködési folyamat fölül. Úgy vélem, hogy ezt az epizódot áthidalhatjuk, hogy azután minél előbb a lényeges problémák, mint például az eurorakéták kérdése felé fordulhatunk.” (Lazar Mojszov, szövetségi külügyi titkár)

Tény, hogy a dél-koreai utasszállító repülőgép és 259 utasának tragédiája rányomta a bélyegét a Madridi Találkozó zárószakaszára. A NATO országok külügyminiszterei a három nap során szinte versengtek, hogy ki tudja minél több váddal illetni a Szovjetuniót. George Shultz amerikai külügyminiszter például egy egész bűnlajstromot sorolt fel: szerinte Moszkva sorozatosan megsérti a Helsinkii Záróokmányt, korlátozza az emberi jogokat és az SS—20-as rakéták telepítésével megbontja az európai nukleáris erőegyensúlyt. Andrej Gromiko szovjet külügyminiszter a nyugati vádakot azzal vetette el, hogy a Szovjetuniónak mint szuverén államnak joga van megvédeni határainak sérthetetlenségét és ezt, ha szükség mutatkozik rá, a jövőben is megteszi. A szovjet diplomácia vezetője szerint az amerikai eurorakéták felszerelése a fegyverkezési hajszja újabb, beláthatatlan következményekkel járó szakaszát nyitja meg.

A madridi felszólalásokból két lényeges dolgot emelnénk ki: egyrészt a dél-koreai repülő tragédiája mozgásba lendítette a nyugati propaganda-gépezetet, és ha ideiglenesen is, de politikai lépéselőnyhöz juttatta Washington a Moszkvával való tárgyalásokon. Másrészt a felszín alatt a figyelem középpontjában mégiscsak az európai kontinens jelenlegi égető problémája, a középhatótávolságú rakéták kérdése került. Kétségtelen, hogy a Genfben folyó szovjet—amerikai tárgyalások alakulása meghatározza majd az általános európai politikai légkört is. Ezért az európai biztonsági és együttműködési folyamat taglalásakor elengedhetetlen kitérni az eurorakéták ügyére.

A NATO 1979-es kettős döntése alapján 1983. december 31-én megkezdik a 108 Pershing II és 464 szárnyasrakéta Nyugat-Európába való telepítését, ezzel egyidejűleg pedig tárgyalásokat ajánlanak fel a Szovjetunióknak a középhatósugarú nukleáris rakétarendszerekről. Tekintettel a határidőre az 1983-as év a nemzetközi szinten szinte az eurorakéták esztendejének is nevezhető. Az erre vonatkozó nyugati és keleti „leszerelési” kezdeményezések már-már mindennaposak. Felbolydultak viszont a békemozgalmak és mind Nyugaton, mind pedig Keleten az emberek tízezrei, sőt százazrei tüntetnek az ellen, hogy az esztelen fegyverkezési hajsza névtelen áldozataivá váljanak. Mindinkább erősödik az a tudat, hogy a világ jövőjéért vállalt felelősséget nem lehet csak a nagyhatalmakra korlátozni, hanem ki kell szélesíteni. A madridi ajánlások közül az első és egyben legfontosabb éppen a katonai biztonság szélesebb alapokra való helyezését irányozza elő.

A madridi ajánlások

A spanyol fővárosban elfogadott Záródokumentum olyan konferenciamenetrendet dolgozott ki, amelyből kiviláglik, hogy a 35 résztvevő állam milyen témára fekteti a legnagyobb hangsúlyt.

1983 októberében előkészítő tanácskozás lesz Helsinkiben az európai bizalom és biztonság fokozásának intézkedéseivel, illetve a kontinens leszerelésével foglalkozó konferencia előtt, amelyre 1984 januárjában kerül sor, Stockholmban.

A rövidebb és érthetőbb nevén európai leszerelési értekezlet egyúttal a madridi megállapodások egyik sarkalatos tétele, hiszen most történik meg először, hogy Európa katonai-politikai problémáinak megvitatását széles körű alapokra helyezik, azaz a tárgyalásokban minden európai ország részt vehet. Tehát nem csak a szembenálló katonai tömbök dialógusáról van szó.

„Szembe kell néznünk azzal a ténnyel, hogy a két szuperhatalom viszonya az utóbbi néhány évben állandóan romlott. Ennek következményeként fokozódott a fegyverkezési hajsza. Ilyen körülmények között nagyon jelentősek azok a lépések, amelyek szavatolhatják a biztonságosabb életet az embereknek. Meg kell őket győzni arról, hogy a véletlen

hibák nem válhatnak ki háborút, és hogy az olyan események, mint a koreai repülőgép lelövése a Szovjetunió felett, nem ismétlődhet meg. A legnagyobb katonai feszültség Európában van, és ezért sürgősek itt a kölcsönös bizalmi intézkedések.” (Lennart Bodström, Svédország külügyminisztere)

1984 márciusában, Athénban, szakértői szinten tanácskozás kezdődik a vitás kérdések békés úton történő megoldásáról. Októberben, Velencében gyűlnek össze az európai országok képviselői, a földközi-tengeri térség országainak együttműködésével foglalkozó szemináriumon. Novemberben Budapest a helyszín, ahol megteszik az előkészületeket az úgynevezett Kulturális Fórum megszervezésére. Az európai népek kulturális együttműködésének bővítését célzó fórumot egyébként 1985 októberére tervezik, szintén a magyar fővárosban.

1985. április—május, Ottawa-konferencia az alapvető szabadságjogokról és 1986. április — tanácskozás Bennben az emberek közötti kapcsolatfelvételek megkönnyítéséről. Az említett két értekezlet igen hosszan tartó és éles vita tárgya volt Madridban. Természetesen azért, mert a tömbök közötti viszony egyik bizonytalansági tényezőjéről van szó. A Carter-kormányzat óta a nyugati stratégia egyik alappillére ugyanis az úgynevezett polgárjogi kérdések felvetése. A keleti tömb országaiban megsértik az alapvető emberi jogokat, korlátozzák polgáraik mozgásszabadságát, üldözik az úgynevezett másképpen gondolkodókat és a Helsinkii Záróokmányba foglaltak végrehajtásának ellenőrzésére megalakult csoportok tagjait — állítják Nyugaton. Ezért szorgalmazták az olyan értekezletek megtartását, amelyek ezekkel a problémákkal foglalkoznak. A Varsói Szerződés tagállamai a vádak visszautasítása mellett ellenezték a polgárjogi fórumokat, de végül is hajlandónak bizonyultak a kompromisszumra, méghozzá azért, mert a NATO-országok ennek „ellensúlyozására” belementek a leszerelési konferencia megtartásába.

Visszatérve a konferencia-menetrendhez: 1985 augusztusában valószínűleg a lehető legmagasabb szinten megünneplik a Helsinkii Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet Záróokmánya aláírásának 10. évfordulóját.

1986. november 4-én kellene megkezdődnie a sorrendben harmadik utókonferenciának, melynek színhelye — Belgrád és Madrid után — Bécs lesz.

Jegyzet

¹ Az európai el nem kötelezett és semleges országok:

Jugoszlávia — 255 804 km², 21 560 000 lakos. Az el nem kötelezett mozgalom alapító tagja.

Ciprus — 9251 km², 640 000 lakos. Az első csúcsertekezlet óta (1961) tagja az elnemkötelezettség mozgalomának.

Málta — 316 km², 304 000 lakos. 1976-ban vették fel teljes jogú tagnak a mozgalomba.

Ausztria — 83 849 km², 7 513 000 lakos. 1955 óta semleges külpolitikát folytat.

Finnország — 337 009 km², 4 729 000 lakos. 1948 óta semleges külpolitikát folytat.

Lichtenstein — 157 km², 22 000 lakos. A nemzetközi kapcsolatokban a semleges Svájc képviseli.

Monaco — 149 km², 24 000 lakos. 1865 óta a Franciaországgal kötött megállapodás garantálja semlegességét.

Svájc — 41 288 km², 6 350 000 lakos. Az 1813-as bécsi kongresszuson úgynevezett „örökös semlegességet” nyert el.

Svédország — 449 964 km², 8 218 000 lakos. 1918 óta folytat semleges külpolitikát.

Fáy Gábor

A RÖPPENTYŰTŐL A HALÁLSUGÁRIG

FÖLDI HATALMAK CSILLAGHÁBORÚJA

A világűr kutatásnak kezdettől fogva katonai jellege volt. A rakétákat — a történelemben először — a kínaiak használták hadi célra, s csak jóval később váltak ünnepségek ékesítő aktusává. A korszerű rakétatechnika alapjainak lefektetésével a XX. század előestéjén, 1896-tól kezdenek foglalkozni. Ciolkovszkij volt az első, sokan őt tartják az űrhajózás atyjának. Tulajdonképpen a rakétamozgás elemzésével foglalkozott, ennek a tudománynak az alapköveit rakta le. Vele párhuzamosan és teljesen külön Robert Goddard is végzett elméleti és gyakorlati kutatásokat a rakétákkal. 1917 után, miután az Egyesült Államok az első világháborúban hadba lépett, katonai rakéták kikísérletezését kezdte el. Az ő nevéhez fűződik a modern korszak első rakétakilövése is 1926-ban. Tőle, is teljesen függetlenül Németországban is foglalkoznak a rakétaelmélet lefektetésével, amelyre a hadsereg egyes vezetői azonnal felfigyelnek. Tíz évvel később Peennemündeiben megalakul az első katonai rakétakísérleti telep, ahol sorban készülnek el a pusztítónál pusztítóbb lövedékek prototípusai, innen irányultak később — sorozatgyártásuk után — a brit szigetek felé.

A második világháború alatt felélénkültek a rakétákkal kapcsolatos kutatások, de igazi hémérföldes léptekkel a fejlődés csak a háború után indult meg. Kezdetben a két nagyhatalom — a Szovjetunió és az Egyesült Államok — összpontosították a háborúban zsákmányolt szakembereket és hasznosította tudásukat. Természetesen mind a két nagyhatalomnak voltak saját jól képzett szakemberei is, és a fejlődéshez minden bizonnyal ők is nagymértékben hozzájárultak.

Beköszönt az űrkorszak

Az űrkorszak látványosan 1957-ben kezdődött a Szputnyik—1 felbocsátásával. Az előkészületek a korszak megnyitója előtt azonban sok-

kal korábban kezdődtek, mondhatni még Ciolkovszkijjal. Tudományos hírmagyarázók szerint az űrkorszak kezdete előtt a szovjet űrkutató megalkotásában és fejlesztésében három nemzedék vett részt: Ciolkovszkij, később Cangyer, végül Koroljov. Ciolkovszkij fogalmazta meg az űrkutató és az űrhajózás alapelveit, Cangyer volt az első a tervezőmérnökök között, aki 1930—31-ben megépítette és kipróbálta az első sugárhajtóművet. A II. világháború előtti időszakban kezdődik Koroljov tevékenysége, aki a háború előtti kutatások eredményéből kiindulva, majd a háborúban zsákmányolt német rakétákból szerzett tapasztalatok alapján megteremtette azt a hatalmas ipari bázist, amely lehetővé tette az űrkorszak kibontakozását.

A korai kutatások a Szovjetunióban az interkontinentális rakéták megalkotásával folytatódtak. Ezek a rakéták olyan berendezések, melyeknek robbanófeje az elégségi pont vége után ballisztikus pályán mozog tovább a célig. Csak egy lépés volt már, a robbanófej kicserélése műholddal és az égésvégi sebesség megfelelő irányának a meghatározása, hogy a katonai jellegű, nagy hatótávolságú interkontinentális ballisztikus lövedék űrrakétává váljon.

A végrehajtott fejlesztés — a megtett apró lépés — eredményeképpen a szovjetek már az űrkorszak hivatalos kezdete előtt és 1957—58 folyamán tonnányi tömegek pályára juttatására voltak képesek. Az első Sziputyik tömege 84 kg volt, a másodiké — egy hónappal később — már elérte az 508 kilót, míg az 1958 májusában indított műhold súlya meghaladta már az 1320 kilót is.

Az amerikai űrkutató is történelmi hagyományokon alapul, Goddard kísérleteivel kezdődött a század húszas éveiben. A németországi kutatókkal párhuzamosan Amerikában Kármán Tódor vezetésével rakétafejlesztési munka folyt, és ennek eredményeképpen 1944-ben már magaslégi körüli rakétakísérletek kezdődtek középhatótávolságú ballisztikus rakétákkal. Később a légi haderő, a haditengerészet és a szárazföldi haderő egymással versengő programjai miatt sorozatos kudarcok és a szovjetek után öt hónappal később került pályára a 14 kilós Explorer—1 jelzésű, első amerikai mesterséges hold. Miután 1958-ban megalakult a NASA — az Amerikai Világűrkutató Hivatal — és a világűrkutató központosult, a következő négy évben a főcél a megfelelő hordozórakéták tervezése és gyártása volt, valamint a világűrben tartósan működőképes, onnan építésben visszanyerhető műholdak kifejlesztése. Az amerikaiak több űrközpontot és az egész Földre kiterjedő, megbízható megfigyelő és követőrendszert hoztak létre, amely lehetővé tette a mesterséges égitestekről származó információk folyamatos összegyűjtését, majd központi feldolgozását.

A gyakorlati és a katonai célú műholdak rendszeres felbocsátása évről évre növekedett: 1958-ban 5, 1959-ben 11, 1960-ban 17, 1961-ben 28, 1962-ben 48 volt stb. A hadsereg ugyanis hamar rájött arra, hogy a világűr rendkívül alkalmas katonai jellegű műholdak ténykedésére. Habár ezek a műholdak rendkívül könnyűek voltak, alapos technológiai felkészülést igényeltek. A világűrkutatást kísérő ipar gyors fellendülését az

iparágba kapcsolódó szakemberek ezrei tették lehetővé; ezek a különféle műszerek és berendezések méreteinek csökkentését, teljesítőképességük óriási fokozását tűzték ki főcélul. A világűrből elsőrangú fényképeket lehetett készíteni, s ezeken a képeken még a 30 centiméteres nagyságú tárgyakat is meg lehetett különböztetni. És amikor ezek a fényképek különböző fénytartomány érzékelésével készültek, előbukkantak a képeken az elrejtett berendezések körvonalai a levágott, de leveles gallyak alól, vagy az álcázott színűre festett pusztító fegyverek. Óriási megdöbbenést keltett a katonai műholdak révén készített felvételek első nyilvánosságra hozatala a kubai válság kirobbanásakor, amikor az újságok hasábjain megjelentek az elrejtett rakétákról és egyéb katonai berendezésekről készült infravörös színtartományban készült felvételek.

A katonai műholdak különféle feladatok ellátására készültek. Természetesen katonai célokra nemcsak a katonai jellegű műholdak alkalmasak, mert a békés célúnak hitt geodéziai műholdak, vagy a tengeri navigációt megkönnyítő világűri berendezések is felhasználhatók hadászati célokra. Bár itt a hadsereg képviselői csak közvetve jutnak hozzá a katonai programokhoz.

Versenyfutás a Holdig

Kezdetben a katonai műholdak felderítési célból indultak. Egyik csoportjuk a földfelszín rendszere fényképezésével és a felvételek összehasonlításával a támadóeszközök támaszpontjaira, katonai objektumokra és csapatmozgásokra vonatkozó adatokat gyűjtött, új létesítmények építését figyelte. Más műholdcsoport a föld alatti létesítményeknek a környezettől eltérő hőszugárzása révén nyújtott áruló nyomokat észlelte és továbbította a méréseket a felküldő ország katonai adatokat értékelő csoportjának. Megint más műholdak a katonai és egyéb támadóeszközök elindításának korai felismerésére vannak berendezve. Vannak olyan műholdak is, amelyek az atomrobbantások felderítésére szolgálnak, másik az ellenfél rádióelektronikai rendszerének felkutatására, a rádiólokátor-frekvenciák bemérésére alkalmasak.

Habár az űrkorszak első mesterséges holdját a szovjetek indították a világűrbe, kezdeti lemaradásukat az amerikaiak gyorsan behozták. A hatvanas években ugyanis a világűrkutatás verseny volt, a két nagyhatalom látványokban gazdag versenye. Az amerikaiak jobban értékelték a látványos vállalkozások szervezéséhez, így a szovjetek kezdeti sikerei árnyékba borultak az amerikai űrhajósoknak a Hold felszínére való leereszkedésével. Pedig valójában nem ez volt a helyzet. A szovjet és az amerikai űrkutatás jellege és minősége különbözött egymástól. A szovjetek gyorsan belátták, hogy bár hordozórakéták terén előnyük van az amerikaiakkal szemben, lemaradnak a precíziós műszerek gyártása terén. Ezért a hatvanas években megkezdték az önműködő berendezések kikísérletezését és gyakorlati próbáját. A Kozmosz típusú műhold első péld-

dánya 1962-ben indult, 1970-ig 370 műholdat bocsátottak a világűrbe, a Földhöz közeli és távolabbi pályákra. Ezek a kísérletek tették lehetővé a Hold túlsó oldalának önműködő űrhajóból való lefényképezését, a Hold felszínére való sima leszállást, az önműködő talajvizsgálatok végrehajtását stb. Az automatikát és a berendezések tökéletesítését gyorsan elcsatították a szovjetek.

A világűrkutatás eredményeit természetesen a katonai gépezet is igénybe vette, mind a Szovjetunióban, mind az Egyesült Államokban. A katonai műholdak működésében kezdetben az volt a legnagyobb probléma, hogy meg kellett szerezni az elkészített fölvételeket. A földi kiértékelő állomás különben nem tudta hasznosítani a katonai műholdak munkáját. A szakemberek egyik megoldása az volt, hogy a műholdat feladata teljesítése után visszazállították a Földre. Ehhez a módszerhez csak akkor lehetett folyamodni, amikor a műhold csak alacsonyan keringett és élet-tartama emiatt nem volt hosszú, csupán néhány nap. Egy másik eljárás az volt, amikor a fotóberendezést és a fölvételeket tartalmazó tartályt a műholdról önműködően leválasztották és lefékezve a föld felé irányították. A visszatérő terhet külön erre a célra szerkesztett repülőgépek még a levegőben, leereszkedés közben kapták el és helyezték biztonságba.

Amikor a televíziózás tökéletesedett, megint más módszerhez folyamodtak a szakemberek. A műholdon nagy felbontó képességű televíziós rendszereket alkalmaztak, előfordultak 10 000-szeres felbontások is. Az ilyen televíziós fölvételek lehetővé teszik a legapróbb földi tárgyak felismerését is a világűrből. Ilyen és ezekre az eredményekre vonatkozó adatok azonban ritkán kerülnek a nyilvánosság elé, de kiszivárgó hírek szerint a műholdak már látják azt is, hogy az utcai járókelő szíjjelnyitott újságjából milyen felcímű írást olvas. Ha még nem létezik ilyen felbontó képességű televíziós felvételezőgép, az még nem jelenti azt, hogy a jövő héten már nem fog a világűrben keringeni. A műszaki fejlődés az világűrkutatásban ugyanis hatalmas léptekkel halad.

A katonai mesterséges holdak sokasodásával a világűrben — számuk már több százra becsülhető — napirendre került és a műholdak feladatává vált az ellenfél hasonló eszközeinek felderítése, esetleges hatástalanítása, illetve megsemmisítése is. Az űrkutatásnak ebben a szakaszában odajutottunk, hogy az emberiség lassan megindíthatja a csillagháborút, szerencsére még nem a Föld felszínén, hanem az űrben. Ugyanis a katonai műholdak számának megnövekedésével a szakemberek kidolgozták a kozmikus védelem tervezetét, amely magában foglalja a katonai műholdak, űrhajók, űrállomások esetleges megsemmisítését, illetve hatástalanítását. Ennek a védelemnek a feladata az esetleges űreszköz felderítése, pályaelemeinek meghatározása, a leküzdést végrehajtó ellenhold elindítása. A világűrben ezt a műholdat az űreszközzel találkozó pályára vezénylik és itt az űrrandevúhoz hasonló művelettel összeütköztetik. A leküzdést végrehajtó hagyományos vagy atom robbanótöltetű űreszköz ekkor saját magával együtt az ellenséges műholdat is elpusztítja. De ele-

gendő lehet, ha a két test nem is ütközik össze, de az ellenhold robbanással az ellenséges eszköz felderítő rendszerét vagy irányító berendezését hatástalanítja.

Atombomba a világűrből

A Hold meghódítása és a tudományos műszerek felbocsátása a világűrbe békés célú. A meteorológiai és a távközlési műholdak is a hétköznapi szemlélőt büszkeséggel töltik el, hogy tanúja lehet az űreszközök úttörésének, az ismeretlen megismerésének.

Az óvatosság azonban sohasem árt. Mert ha csak egy kicsit is átgondoljuk az illető vállalkozást, észre vehetjük a meglapuló katonai érdekeket. Tény az, hogy a nagyhatalmak érdekelve vannak a világűr meghódításában. De kérdés az is, hogy egy-egy sikeres vállalkozás nem rejtegeti-e az atomháború csiráját? Köztudott, hogy mind az Egyesült Államokban, mind a Szovjetunióban olyan hadi gépezettel rendelkeznek a katonai körök, hogy a tömegpusztító fegyverek tucatját képesek a világűrbe felbocsátani. Vajon egy-egy vállalkozás mögött, egyik-másik elektronikai újdonsággal felszerelt műholdban mincenek-e olyan berendezések, amelyek éppen ilyen atomháború kirobbanását teszik lehetővé?

Az emberiség hamar rájött a világűri térség érzékeny voltára, ezért 1967-ben az Egyesült Nemzetek Szervezetében a tagállamok zöme alá is írta a világűr békés célú felhasználásáról szóló egyezményt. Ennek az okmánynak a negyedik szakasza kimondja:

„Az országok, a szerződés aláírói kötelezik magukat, hogy a Föld körüli térségbe nem bocsátanak fel nukleáris fegyvert, vagy más tömegpusztító eszközt. Kötelezik magukat a továbbiakban, hogy tömegpusztító fegyvert nem helyeznek el egyetlen égitest felszínén sem a világűrben.”

Az aláírt nemzetközi megegyezés ellenére azonban senki sem garantálhatja, hogy az űrben már, vagy még nem kering olyan felszerelés, amely az emberéletet veszélyezteti.

Hogy mire lehet alapozni a fönti feltevést? Az űrhajósok — az Egyesült Államokban és a Szovjetunióban — kevés kivétellel hivatásos katonák. Az Egyesült Államok területéről felbocsátott űreszközök katonai jellegűek, a szovjet műholdak zömének is a műszaki adatait titok fedi. Habár az űrkutatók polgári célkitűzéseit tudósok, akadémikusok fektették le, ezeknek a célkitűzéseknek a valóra váltását katonai személyek teszik lehetővé.

1965-ben a szovjet sajtó is beismerte, hogy a Vörös téri katonai díszszemlén látott háromlépcsős rakétákra szerelt műholdak nem mások, mint orbitális robbanó töltetek, amelyek bármikor eljuttathatók a világűrbe. A hír különben csak válasz volt azokra a Polaris típusú rakétákra, amelyekkel az amerikai tengeralattjárókat látták el. Ezek a rakéták pusztító tevékenységet válthatnak ki a világ minden táján.

Mindezek után gyanús lehet előttünk minden műhold. 1968-ban az

amerikai sajtó világgá röpítette azt a hírt, hogy a szovjetek a Kozmosz 185, 198 és 209 jelzésű műholdakkal tulajdonképpen egy újfajta fegyverrel való kísérletezést kezdtek a világűrben. A hírszerzők meg is állapították, hogy olyan műholdakról van szó, amelyeknek pályáját földi parancsra meg lehet változtatni. Ha a műholdak megfelelő töltettel vannak ellátva, akkor ezek földi parancsra pályájuk megváltoztatásával levezethetők a Föld felszínére. A továbbiakban tiszta matematika annak a pontnak a meghatározása, ahonnan ez a műhold a leghatásosabban felrobbantható.

1978. június 24-én az észak-amerikai közvélemény hangulatát igen csak felkavarta az a hír, hogy Kanada lakatlan területére lezuhant a Kozmosz 954 jelzésű műhold, amely olyan nukleáris reaktort is tartalmazott fedélzetén, amelynek működését ötven kilogramm 235-ös urán biztosította. A szakembereket a hír azért izgatta fel, mert elképzelhetetlen volt számukra az, hogy egy műholdat több száz kilovattos teljesítményű energiaforrással látnak el. Korábban általános gyakorlat volt, hogy a kém-műholdakra napkollektort szerelnek fel, ennek energiatermelése körülbelül egy kilowatt és elegendő a fényképezőgép és egyéb műszer működtetéséhez. A lezuhant műhold részecskéinek gondos összegyűjtése után rekonstruálták a Kozmosz 954 jelzésű műholdat és megállapították, hogy az körülbelül öt méter hosszú, szivar alakú test volt. Ez a külalak eléggé szokatlan egy hivatalosan tengerhajózást segítő műhold számára, ahogyan a szovjetek a műholdat bejelentették és jellemezték.

A véletlen közrejátszása folytán azonban az Egyesült Államok egyik műholdtervező irodájában olyan úgynevezett „gyilkos” műholdon dolgoztak a mérnökök, amelynek külalakja megegyezett ezzel a szovjet műholdéval. A műholdnak lézersugárral kellett volna elpusztítania a világűr hasonló berendezéseit, ezért nevezték el a szakemberek ezt a műhold-típust gyilkos műholdnak. Szakkörökben már régóta tudott, hogy a deutérium-fluorid lézer óriási energiamentyiséget emészt fel a vörösön inneni sugárnyaláb kilövése alkalimával, és mindezek után a katonai szakemberek le is szögezték, hogy a szovjetek már évek óta kísérleteznek ilyen úrfegyvenrel. Egy-egy gyilkos műhold által kibocsátott lézer sugárnyaláb több mint ezer kilométeres távolságból képes eltalálni célját, amelynek átmérője legfeljebb egy méter.

Nyílt kérdés marad, hogy a Kozmosz 954 világűri pusztító fegyver volt-e vagy nem, de ha az volt, akkor az nem a tengereken cirkáló hajókat veszélyeztette, hanem azokat a műholdakat, amelyeknek a segítségével a hadihajók közlekednek, vagy a hadihajókon felszerelt pusztító lövedékeket irányítják céljuk felé.

A legújabb csodafegyver: a lézer

Talár a lézer már több mint két évtizede ismert találmány, az utóbbi időben egyre gyakrabban emlegetik a sajtó hasábjain. Megnövekedett

népszerűségét Ronald Reagan amerikai elnöknek köszönheti, aki a közelmúltban egy beszédében kijelentette, hogy a lézersugár lesz a jövő fegyvere. Ő talán csak hangosan mondta ki azt, amiről a beavatottak már évek óta tudni vélik az igazságot, amelyen a tudósok, mérnökök és a katonai szakértők százai dolgoznak világszerte.

Az amerikai elnök kijelentése után a lézersugár a fegyverkezési versenyben részvevő találmányok új szimbólumává vált, habár szerepe a fegyverkezésben és a fegyvergyártásban már évek óta roppant fontos. Az is igaz, hogy a lézersugár körül még sok a homály, nehéz meghúzni a vonalat a valóság és a kívánság, a lehetőség és a képzelet között. A lézert sokan az ellenséges atomtámadás elhárítójának tekintik, amellyel varázsvessző módján meg lehet semmisíteni a fenyegető megatonnákat.

Érdekes megemlíteni a lézersugár feltalálását. Erre nincs példa a tudomány és a technika világában. Habár lényegében rendkívül egyszerű alkotás, a lézersugárnak nincs párja vagy hasonlója a természetben, mert az ember teremtetten meg fizikatudása alapján.

Születéséhez Einstein is hozzájárult, még 1917-ben. Mégis több évtizednek kellett elmúlnia megteremtéséig, 1960. május 15-éig. Ezen a napon Ted Maiman fizikus, egy amerikai repülőgépgyár laboratóriumában először alkotta meg a koherensen felerősített anyagrézecskek elképzeltetlen tisztaságú és szabályos sugárnyalábját. A lézersugár, mint valamilyen világosan fénylő fonal szabályosan húzódik a térben, tekintet nélkül arra, hogy a tér levegővel telt, vagy légüres. Egymással párhuzamosan terjedő fénysugárra is hasonlít, olyan nyalábra, amelyben a fotonok valóságos katonákként, azonos lépésben menetelnek. A fényforrás fotonjai — mint ismeretes — minden irányban terjednek, különböző frekvencián. A lézernek viszont éppen ebben van az ereje, hogy a különféle frekvenciájú energiahullámokat azonossá alakítja.

A világon talán már alig van ember, aki ne hallott volna a lézerről, vagy ne látta volna képét könyvben, vagy a televízió képernyőjén. De színházi előadásokon a művészek is játszadoznak vele, könnyűzenei hangversenyeken fényeffektusnak is használják, szemeszek műtenek segítségével, a belgyógyászok munkáját könnyíti, műszereszek fúrnak lézerrel rubinkristályokba hajszálvékonyaságú lyukakat. A csillagászatban távolságot mérnek vele égitestek között.

Ritka az a felfedezés, amelyet ilyen sokoldalúan használnának fel. A lézerhez talán egy másik találmány hasonlítható a legjobban — a tranzisztor —, amely viszont az utóbbi években annyi változtatáson esett át, amíg nem lett az, ami most: mikroprocesszor.

Mind ezek után teljesen természetes, hogy a lézer a hadászatban is fontos szerepet játszik és még nagyobb szerep vár rá. A hírek szerint az Egyesült Államok hadipara 3,5 milliárd dollárt akar fordítani 1985-ig a lézer további stratégiai és taktikai felhasználásának kutatására. Az óriási befektetés máris hozza az eredményeket. A napokban hozták nyilvánosságra, hogy egy távközlési laboratóriumban elkészült egy félvezető távközlő lézer prototípusa, amelyből 119 kilométeres hosszú lézersugáron

420 millió kódegységet sugároztak másodpercenként. Ennyi kódegységre lehet lefordítani egy tízkötetes enciklopédiát és a lekódolt anyagot egy másodperc alatt lehet — egyelőre még körülbelül 100 kilométerre — sugározni. A műholdak esetében ez azt jelenti, hogy a keringő világűri berendezés által készített fényképet fel lehet bontani sokmillió apró pontra, és megfelelő időben egy megfelelő számítógéphez juttatni az adatokat, amely néhány másodperc alatt elővarázsol egy rendkívül kitűnő minőségű képet arról a területről, amely fölött a műhold elhaladt.

A hadászatban a lézersugarakat jelenleg két tudott területen használják. Az egyik a célbavezetés. Ez a berendezés elvben hasonlít a radarhoz, mert a műholdak által kibocsátott és visszaverődött nagy energiájú lézersugarakat érzékeny vevőkészülékkel felfogják és így minden üreszköz, vagy a Föld felszínén tartózkodó célpont letapogatható milliméteres pontossággal. A lézersugárnak köszönhetően a támadórakéták pontosan telibe találhatják még a Föld felszínén mozgásban lévő páncélost, vagy a levegőben nagy sebességgel haladó repülőgépet. A másik terület a romboló lézer igénybevétele, a célpontnak az elpusztítása nagy energiájú sugárnyalábbal. Főleg a rakétaelhárítási rendszerben használták eddig, lövedékeket robbantottak fel segítségével még repülés közben, de bevethető ez a fegyver helikopterek és repülőgépek ellen is. Ezek a berendezések már olyan hatalmas energiájú lézersugárnyalábot is elő tudnak állítani, hogy a Föld felszínéről a világűrben keringő műholdakat is megsemmisíthetik — ha nem is teljesen, de irányításképtelenné tehetik, „megvakíthatják”, és így felderítő feladatát nem láthatja el. Elegendő ugyanis megrombálni antennarendszerét, és a műhold máris képtelen a távirányított jelzések vételére, tehát keringése szabálytalanná válik, végül lejjebb zuhan, a levegő sűrűbb rétegeibe érve pedig elég. Egyszóval közvetve is meg lehet semmisíteni. A műhold legérzékenyebb része az antennaberendezés, valamint az elektro-optikai műszerek közül a lencse, mert ha a látókörbe nem sikerül befognia a célpontot, használhatatlanná válik. A Kozmosz 954 lezuhanása után az amerikai laboratóriumokban olyan lézersugarakkal kezdtek kísérletezni, amelyek lencsék szétrobbanására voltak képesek. Az amerikai fényképezőgép-gyárak hónapokig állították elő a szovjet szaklapok leírása alapján a lencséket, amelyeket a kísérleti laboratóriumokban utána porrá lőttek — sugárral. A lézerháború már fél évtizeddel ezelőtt megkezdődött, minden hadüzenet nélkül, anélkül, hogy az érintett felek bejelentették volna eddigi veszteségeiket.

A fantasztikum világából: az energetikai pajzs és a halálsugár

A tudományos-fantasztikus filmekben gyakran bemutatott hadászati vívmány az energetikai pajzs, amely véd az ellenséges lövedékektől, repülőgépektől. Ez a pajzs átlátszó, de mégis semmilyen anyagrészecske nem haladhat át rajta. Az energetikai pajzs azonban már nem tartozik a fantasztikum világába, sok szakember foglalkozik vele és elméletben

már kivitelezhető, gyakorlatban pedig csak idő kérdése, amikor. Nincs már messze az idő, amikor városokat, ipari körzeteket éppen ilyen pajzsokkal fogna védeni az ellenséges támadásoktól.

Érdekes elemezni, hogyan jöttek a katonai szakértők arra az ötletre, hogy a fantasztikum világába tartozó, a csillagháborúkban elképzelt pajzsokkal védjék az ipar legérzékenyebb létesítményeit.

A ballisztikus és az interkontinentális rakéták születése után azonnal megkezdődött az antiballisztikus rendszerek kiépítése Keleten és Nyugaton egyaránt. Ezek a rendszerek voltak hivatottak védelmezni a nagyobb városokat és a vitális ipari létesítményeket. Az interkontinentális raktéták után így felépült az Egyesült Államokban és a Szovjetunióban is egy-egy antiballisztikus védelmi rendszer. A Szovjetunió területén Moszkva és Leningrád körül működik egy-egy. A katonai szakértőket a másik oldalon aggodalommal töltötte el az a körülmény, hogy ezek a rendszerek jelentős mértékben csökkentik a támadó rakéták hatását. Beavatottak szerint Moszkva környékén 32 működőképes kilövőhelyet állítottak fel 320 kilométeres hatótávolságú atomtöltetű rakétával. A másik oldalon szintén létezik védelmi gyűrű, de nem városok és ipari létesítmények körül, hanem az ellenrakéták a rakétakilövő sorompókat védelmezik, ezek körül vannak felállítva.

Az újabb rakétatípusok kikísérletezésével egyre jobban csökkent az az idő, amely a rakéta felfedése és megsemmisíthetősége között múlik el. Általános az a felfogás, hogy a rakétának a kilövés után 15—30 perccel célba kell találnia, mert különben elveszett, az ellenfél felfedi és idejében hatástalaníthatja, még repülés közben a levegőben. Ezért létesültek a világűrben a műholdrendszerek, valóságos hálózatok, amelyben a műholdak érzékeny lencsei előtt semmilyen rakétakilövés sem marad észrevétlen. A védelemnek a műholdhálózat azonban csak egy része, mert a műholdak — még — képtelenek megsemmisíteni a repülő lövedéket. Ezért kellett kutatni egy megbízhatóbb védelmi gyűrű, pajzs után.

1975-ben Brezsnyev akkori elnök a SALT-tárgyalások kapcsán kijelentette, hogy „korlátozni kell az új fegyverek fejlesztését, amelyek borzasztóbbak lehetnek még annál is, amilyet az emberi elme eddig kigondolt”. A katonai analitikusok azonnal megkezdték ennek a kijelentésnek az értelmezését és arra a megállapításra jutottak, hogy ez az elképzelhetően borzalmas fegyver nem lehet más, mint egy nagy energiájú lézerfegyver, vagy nagy energiával rendelkező sugárnyaláb-legyező. Annál is inkább, mert a kém-műholdak megfigyelése szerint a Szovjetunió egy vidékén skaláris interferométerek épültek fel. A légkörben a berendezések fölött az amerikai műholdak gyanúsan nagy mennyiségű molekuláris hidrogént és tríciumot is észleltek. Szempalatinszk környékén pedig 18 méteres átmérőjű gömböket fényképeztek le. Az amerikai szakemberek ezeknek az adatoknak alapján megállapították, hogy a szovjetek irányítható energiával kísérleteznek, az ellenfél támadó rakétáinak megsemmisítése céljából. Ha az irányítható energiasugár nem legyezőszerűen terjed, hanem egy nyalábban, akkor az nem más, mint az a bizonyos „halálsugár”,

amely mindent elpusztít, ami csak útjába kerül, legyen az földi jármű vagy a levegőben közlekedő rakéta.

Az irányított energia tehát már nem tartozik a fantasztikum világába, mert a nukleáris gyorsítók által termelt irányított energianyalámban a részecskék a fény terjedési sebességére gyorsulnak. Folyamatos, legyezőszerű működés esetén a sugárnyalámban az atomok és a levegő molekulái ionizálódnak és túltöltöttekké válnak. Bármilyen sugárnyalámba kerül, azonnal elpárolog. Ilyen sugárnyalábnak energiával való ellátására szolgálnak az amerikai műholdak által is észlelt interferométerek.

A védelmi pajzs tehát megszületett, de egy műszaki újdonság azonban csak addig működőképes, míg az ellenfél meg nem szerkeszti azt az újabb fegyvert, amely hatástalaníthatja a műszaki újdonságot, a jelen esetben áttörheti a pajzsot. Bűvös kör ez, amelyből kitörni nem lehet, mindaddig, míg nem születik egy kölcsönös bizalmon alapuló megállapodás a nagyhatalmak között. Ilyen megállapodás születése azonban — a jelekből ítélve — még igen messze van, a távoli jövő titka. Addig is csak abban reménykedhetünk, hogy a földi lények csillagháborújában nem leszünk mi is szenvedő alanyok. A csillagok háborújában, a fantasztikum világában olvasott vagy a filmvásznon látott fegyverek és egyéb pusztító eszközök maradjanak továbbra is a mozivásznon, vagy a regényírók műveinek lapjain.

KÖNYVSZEMLE

SOMOGYI SÁNDOR: A MEZŐGAZDASÁGI ÜGYVITELSZERVEZÉS

A felsőoktatási és kutatási intézmények közösségének szervezésében 1983. május 12-én került sor dr. Somogyi Sándornak, a Szabadkai Közgazdasági Kar tanárának A mezőgazdasági ügyvitelszervezés című könyve bemutatására. A könyvszemlét a Szabadkai Informatikai és Szervezési Kutatóintézet épületében tartották meg, bevezetőt dr. Milan Dunderov mondott.

A könyv elsősorban a Közgazdasági Kar harmadéves hallgatói számára készült, pontosabban azon egyetemisták számára, akik a mezőgazdasági és élelmiszeripari szakon mezőgazdasági termelészervezést tanulnak.

Az eddig megjelent tanulmányoktól eltérően, amelyekben jobbra a termelés „mérnöki-technikai szervezésén” van a hangsúly, dr. Somogyi Sándor könyvében szerepet játszanak az egyéb ügyviteli funkciók is.

A könyv, mely a szerző rendszeres és folyamatos kutatómunkájának eredményeként látott napvilágot, két új minőségi jegyet visel magán: egyfelől legfontosabb ügyviteli funkciókkal, másfelől pedig a „mérnöki-technikai szervezés” tanulmányozásával foglalkozik. A könyv nagy előrehaladást jelent a mezőgazdasági ügyvitelszerzés területén, s az érdeklődést nemcsak az egyetemistában kelti fel, hanem mindazok

sikerrel forgathatják, akiket érdekel a mezőgazdaság.

A kiadvány a következő fejezetekre oszlik: Bevezetés; Az agrár-
ipar rendszerelmzése; A társas-
munka szervezetének ügyviteli funk-
ciói; Termelési funkció; A termelési
függvények elméletének alkalmazása
a mezőgazdaságban; Az egyes mező-
gazdasági ágazatok szervezése.

A Bevezetést követően a szerző a tudományág tárgykörének meghatározásával, az ügyvitelszervezés definiálásával és az ügyvitelszervezés történelmi fejlődésének bemutatásával és az agrár-
ipar elemzésével foglalkozik. A szerző átfogó képet nyújt az agrár-
ipar alapvető jellegzetességeiről, céljairól, ráfordításairól, irányításáról, alkalmazva a rendszerelmélet módszertanát.

Dr. Somogyi nagy teret szentel munkájában az ügyviteli funkcióknak mint: a beszerzés, az értékesítés, a pénzügy, a számvetés, a fejlesztés-
elemzés-tervezés, a káder-
problémák és az általános (közös)
ügyek szolgálata.

Dr. Somogyi szerint az egyik lehetséges megközelítési mód, ami az ügyviteli funkciók tanulmányozását illeti. „A kutatás célja határozza meg a sorrendet” — írja a szerző. Az egyes ügyviteli funkciókkal külön-külön foglalkozik, egyértelműen

meghatározva feladataikat és szervezési modelljeiket.

A termelési funkció tanulmányozásán belül szól a „mérnöki-technikai-szervezési” összetevőkről, külön figyelmet szentelve a mezőgazdasági termelés szervezései sajátosságainak, a koncentráció és a specializáció kérdésének, valamint a mezőgazdasági termelés belterjességének. A termelési függvények mezőgazdasági alkalmazásainak módszertanát szükséges részletességgel dolgozza fel. Kitér az átlaghozam, a határhozam és az elaszticitás problémájára. Bemutatja a különböző típusú függvényeket és gyakorlati alkalmazásukat.

Az utolsó fejezet részletesen foglalkozik a mezőgazdasági ágazatok szervezési problémáival és sajátosságaival. Megkülönböztetett figyelt

met szentel az automatikus adatfeldolgozás bevezetésének és az automatikus információrendszer kiépítésének a mezőgazdaságban, hangsúlyozva ennek jelentőségét a további előrehaladás és fejlődés szempontjából. A szerző nagy érdeme a szimulációs és más matematikai modellek alkalmazási lehetőségeinek bemutatása a mezőgazdaság területén.

A könyvbemutatóon többen is hangsúlyozták, hogy a mezőgazdasági ügyvitelszervezés jelentős hozzájárulás a szervezéstan kutatásához, különösen pedig a mezőgazdaság szervezési problémáinak megoldásához. A könyv újdonságot képvisel mind a kutatás tárgykörét, mind pedig az adott problematika megközelítési módját illetően.

Novković Nebojša

NEMZETI KISEBBSÉGI TÁRGYÚ ESETTANULMÁNY

Dr. Šandor Mesaroš: Položaj Mađara u Vojvodini 1918—1919. godine
Kiadó: az Újvidéki Bölcsészkar Történelemtudományi Intézete, Újvidék,
1981. Recenzensek: dr. Vuko Vinaver és dr. Branko Gligorijević.

Mészáros Sándor esettanulmányában (az 1981-es megjelenési évet viselő kiadvány valójában csak 1982-ben került az olvasók kezébe) igen nehéz feladatot tűzött maga elé: egy aránylag rövid időszakban, alig egy évtizedben, jellemezni és elemezni a vajdasági lakosság magyar nemzetiségű részének helyzetét és politikai magatartását, a magatartására ható tényezőket és a bekövetkezett változásokat. A nehézségek nyilvánvalóan megmutatkoznak már a Bevezető rész második felében (19—28. o.), amikor a szerző az első világháború két utolsó évében végbemenő politikai küzdelmeket vázolja a mai Vajdaság akkori magyar nemzetiségű lakosságának figyelembevételével. A nehézségek nem a tárgyismeret hiá-

nyában jelentkeznek, hiszen a szerző Radnički pokret u Bačkoj 1890—1918 (Munkásmozgalom Bácskában 1890—1918.) címmel megírt, elismerésben részesült könyve minden kételyt eloszlat e tekintetben.

A nehézségek a vizsgálat tárgyának lényegéből adódnak. Hogyan és mennyire lehetséges egy többnemzetiségű területen és országban — amikor a tömegmegmozdulásokban elsősorban az osztályjelleg jut kifejezésre — a lakosság egy adott nemzetiséghez tartozó részét vizsgálni? Ezt a szerző jó érzékkel úgy oldja meg, hogy az osztálymegmozdulásoknak elsőbbséget tulajdonítva tárgyalja a magyar lakosság, illetve a többségében és jelentősebb részében magyar nemzetiségű lakosok által lakott települések eseményeit. Alap-

jában véve azonban ez vonatkozik a politikai küzdelmek olyan formáira is, amikor a hivatalos körök, az állami szervek, valamint a legálisan elismert és működő politikai pártok kerülnek a történések homlokterébe. A magyar nemzetiségű lakosság ugyanis a tőkés állam első évtizedében itt is erősen osztott volt osztálytagozottsága révén, noha tudjuk, hogy a nemzeti polgári politikai pártok célja, magatartása világosan differenciálható nemzeti szempontból is. Ezek a pártok minél szélesebb társadalmi rétegeket igyekeztek maguk köré felsorakoztatni, váltakozó sikerrel. Tudomásom szerint ez a legkevésbé éppen a mai Vajdaság területén sikerült a Magyar Pártnak — meggyőződésem szerint polgári beállítottsága miatt —, mert a magyar nemzetiségű lakosság már osztályszempontból erősen differenciálódott.

Maga az időtartam nem jelenthet nagyobb nehézséget, mert a tőkés Jugoszláviának, majd a Szerb—Horvát—Szlovén Királyságnak ama szakaszát öleli fel, amelyet — legalábbis a politológusok — a látszólagos parlamentarizmus időszakával jelölnek. Ezenkívül a szerző könyvében bejelentette, hogy a Jugoszláv Királyság későbbi szakaszának kutatási eredményeit egy újabb esettanulmányban szándékozik közzétenni. A területi meghatározás viszont már némi gondot okozott a kutatónak, hisz különböző vármelegyek voltak, az első világháború után meg közigazgatási egységeket hoztak létre mai tartományunk területén, s így valójában csak a népfelszabadító háború és a szocialista forradalom fegyveres szakasza idején alakultak ki Vajdaság mai területének a határai.

A szerző kutatási eredményeit, melyeket egy igen gazdag levéltári és korabeli sajtóforrásból merített, azzal, hogy a témájára vonatkozó

tudományos irodalomra is támaszkodott, hat fejezetben tárgyalja. Ezt megelőzően egy-két szerzői ív bevezető tanulmányt iktat könyvébe, amelyben a mai Vajdaság történelmi áttekintését nyújtja, különös tekintettel a terület magyar népességének alakulására és társadalmi helyzetére. A hangsúlyt ebben a bevezető részben — indokoltan — a terület munkásmozgalmának kialakulására és a háborúellenes mozgalom kibontakozására helyezi.

Az első fejezetben Mészáros Sándor a magyar nemzetiségű lakosság társadalmi-politikai helyzetét a trianoni békeszerződés aláírásáig (1920. június 4.) tárgyalja. Ebben a fejezetben nagy figyelmet érdemel a szerző két témája: az akkori idők nemzetiségi politikájának jellemzése és a jogfosztott lakosság ellenállásának bemutatása, valamint a magyar nemzetiségű lakosság gazdasági és társadalmi-politikai helyzetének elemzése az új hatósági rendszer közepette.

A második fejezet a magyar nemzetiségű lakosság gazdasági helyzetének visszazonításával foglalkozik. Ezt elsősorban a magyar lakosság szociális rétegződésének utólagos felvázolásával igyekszik bemutatni Mészáros, ám a hiányos adatok miatt csak részben sikerül neki. Ezt a folyamatot egyébként a szerző az ország fokozatos gazdasági konszolidációja, valamint a nem szláv és a baloldali érzelmű agrárproletárokat és szegényparasztokat mellőző agrárreform körülményei között, és a húszas évek gazdasági helyzetének figyelembevételével tárgyalja. Valószínűleg indokolt lenne a nem szláv agrárproletárok és a falusi szegénység helyzetének érezhető megromlásával is foglalkozni a számukra munkalehetőséget nyújtó nagybirtokrendszer megnyitbálása következtében. Ez ugyanis elsősorban a magyar nemzetiségű agrárproletariátust

és a falusi szegénységet érintette, a figyelmet viszont csak az alakulófélben levő kommunista párt és vajdasági szervezetei hívták fel rá. Részben ezzel magyarázható a magyar nemzetiségű agrárproletariátus radikalizálódása, a Magyar Párt elszigeteltsége és a JKP erőteljes befolyása a magyar nemzetiségű agrárproletariátus legfejlettebb részére (falusi napszámosok, téglavető, munkások, kubikusok stb.). Az akkori helyzet felmérését illetően figyelemre méltó Svetozar Markovićnak, a tartományi pártvezetőség szervező titkárának (legálisan a Földmunkások Országos Szövetségének alkalmazotta) 1939-ben külön kiadványként megjelentetett átfogó tanulmánya a vajdasági mezőgazdasági munkások helyzetéről és a Narodni glasban közölt két cikke a vajdasági földreformról (Svetozar Marković Toza: Izabrani spisi. Muzej socijalističke revolucije Vojvodine, Novi Sad, 1974., 128—277.).

A szerző megbízható adatok tömegével mutatja be azt az ellentmondásokkal, botladozásokkal és nehézségekkel teli folyamatot, amely a hatóságok erőszakos fellépése ellenére is a JSZM(k)P, illetve a JKP megalakulásához vezetett Vajdaságban 1919—1921, majd pedig a hírhedt Államvédelmi Törvény bevezetését követően tovább szította a forradalmi hangulatot. Mészáros külön tárgyalja a Szociáldemokrata Párt és a szakszervezetek tevékenységét.

Könyve negyedik fejezetében Mészáros a Magyar Párt tevékenységét elemzi. Bemutatja a Magyar Párt szervezetét, belső viszonyait, elemzi nemzeti és gazdasági programját, majd együttműködését 1927—1928-ban a Radikális Párttal. A szerző szembeszáll néhány, a szakirodalomban meghonosodott előítéllettel a Magyar Pártot illetően. Szerintünk a Magyar Párt mégsem volt az

egész magyar nemzetiségű lakosság politikai pártja. Erre utalnak a parlamenti választások eredményei is, amelyeket a szerző részletesen elemez, de a Magyar Párt politikai programja is, részben az írott program is, de még inkább a párt aktivistái által terjesztett. Erre utal az a jugoszláviai magyar nemzeti kisebbség helyzetéről szóló jelentés (Amende, dr. Ewald: Die Nationalitäten in den Staaten Europas, Sammlung von Lageberichten des Europäischen Nationalitäten-Kongresses. W. Braumüller, Bécs—Lipcse, 1931, 339—381., 561—562. oldal), amelyet kutatásaink során nem az egész akkor már betiltott Magyar Párt vezető személyiségei állítottak össze, hanem a dr. Deák Leó körül csoportosult jobbszárny. A Magyar Párt megítéléséhez nem elegendő dr. Várady Imre elnök hasonló gondolkodású munkatársainak a személye. Ez az élete végéig polgári beállítottságú és nagytekintélyű politikus — ahogy Mészáros joggal rámutatott — már az első világháború előtt mint radikális polgári politikus kereste a megbékélést és együttműködést más nemzetiségekkel, elsősorban a szerb nemzetiségű lakosság politikai szervezeteivel. Dr. Várady Imre magatartása tiszteletre méltó volt a két háború között is, amikor ügyvédként vállalta a bíróságok előtt a perbe fogott kommunisták védelmét. Ismert az agg politikus antifasiszta magatartása a német megszállás alatt levő Bánátban, majd háború utáni népfrontpolitika melletti kiállása. Am a Magyar Párt elnöke ellenére létezett a dr. Deák Leó csoport is, amely a háborús bűnösök listájára került és a népbíróság a legszigorúbb ítéletet mondta ki rá. Különben hogy milyen nehézségbe ütközött volna az egész magyar nemzetiségű lakosságot felölelő politikai program megszerkesztése, erről élesen tanúskodik dr.

Steinfeld Sándor három folytatásban leközölt cikke a Hídban (megjelent a Forum Híd-cikkek válogatását tartalmazó kötetben).

A szerző a két utolsó fejezetben a jugoszláviai magyar lakosság kulturális életével foglalkozik, adatbőrszerű részletességgel, valamint a magyar—jugoszláv áliamközi kapcsolatokkal 1918—1929 között, belföldi és külföldi, részben bizalmas jellegű irattári adatokra támaszkodva, amelyek ma már a tudományos kutatók számára hozzáférhetők. A könyv a feltárt kutatási eredmények összefoglalójával zárul (rövid magyar és német nyelvű utalással a szerbhorvát nyelvű összefoglaló fejtegetéseire). Ezenkívül a felhasznált irodalomjegyzék mellett, névmutatót és a könyvben szereplő helységek jegyzékét is közli.

Mészáros Sándor könyve újabb kori történelemtudományunk hézag-

pótló esettanulmánya. A források bősége és az adatok sokasága megkönnyíti az átfogó, szintetizáló, elemző történetírást, különösen azok számára, akik képtelenek megbirkózni azzal a terjedelmes magyar nyelvű levéltári anyaggal és nagyszámú korabeli újságcikkkel, amelyeket dr. Mészáros elemzően beiktatott történelemtudományi művébe. A szerző következő kötete a már megjelent tartalmat valószínűleg sok vonatkozásban ki fogja egészíteni a további fejlemények megvilágításában. A magyar nyelvű olvasóknak nyereség lesz, hogy a szerző a szerbhorvát nyelvű, elsősorban a tudományos nyilvánosságának szánt könyvét átdolgozva, tudományosságán nem csorbítva, magyar nyelven nyújtja majd át a kiadónak, figyelembe véve a szélesebb olvasóközönség érdeklődését és igényét.

Rehák László

EGY SAJÁTOS SZOCIOLÓGIATÖRTÉNET

Uvod u istoriju sociologije I—II. kötet, 1032. oldal. Szerkesztette Harry Elmer Barnes, fordította: Vasilija Đukanović és dr. Dušan Milanković, hazai előszó: dr. Marija Bogdanović, kiadó: Beogradski izdavačko-grafički zavod, Belgrád, 1982.

A tekintélyes fővárosi kiadó egy igen vegyes tartalmú, a Misao i dileme (Gondolat és dilemmák) c. sorozatában jelentette meg a chicagói egyetem kiadóvállalata által 1948-ban közreadott kétkötetes könyvet, melynek előszavát a szerző 1947. augusztus 1-jén írta. Így a hazai előszó magyarázata után sem világos, hogy miért döntött a kiadó pont ennek a szociológiatörténetnek a kiadása mellett. Nem kétséges, hogy nehéz feladat egy tudományág történetét megírni, s hogy egy szerző ezt aligha valósíthatja meg kifogástalanul. Ha ugyanis az illető szakterület ismerője megkísérlé ellenőrizni

a maga nézeteit vagy tudása esetleges hézagait szándékozik pótolni a könyvből, akkor rendszerint szembeötlenek az ilyen természetű munkák fogyatékososságai: a felületes elemzés, bizonyos alkotók hiányos ismerete, a tárgyalt alkotók kapcsolatának és egymásra hatásának hiánya stb. Ennek elkerülése végett az amerikai szerző felkérte a múlt század és a XX. század jelentősebb szociológusainak ismerőit, hogy ki-ki írja meg az általa szerkesztett könyvbe adott szerzőre vonatkozó fejezetet, vagy fejezetrészletet, illetve, hogy bocsássa rendelkezésére tanulmányát vagy kéziratát, amelyet azután a

szerkesztő átdolgozva beiktatott könyvébe.

A hazai előszó írója, valamint a könyvismertetőik arra utalnak, hogy mai szociológusaink is forgatták H. E. Barnes könyvét mint átfogó szociológiatörténeti művet. Dr. Marija Bogdanović fel is sorolja a H. E. Barnes munkája előtt angol nyelven megjelent három legfontosabb hasonló jellegű művet: 1928-ban Pitirim A. Sorokin (*The Contemporary Sociological Theories*), H. E. Barnes-nek és H. Beckernek az először 1938-ban megjelentetett 3 kötetes könyvét (*Social Thought from Lore to Science*), valamint George Gurvich és W. Noore 1945-ben közreadott (*Twentieth Century Sociology*) című munkáját. Mivel az amerikai társadalomtudomány tárgyilagossá megnyitkozását ugyancsak gátolta az 1948-as év antikomunista szelleme, így érthető, hogy H. E. Barnes sem Marxot, sem a marxista szociológusokat, de még csak a marxizmus befolyása alá kerülőket sem tárgyalja, noha előző, 1938-ban megjelent könyvében, Marxnak akkora jelentőséget tulajdonít a társadalomtudományokban, mint Galileinek a természettudományokban.

Most, amikor Marx halálának 100 évfordulójára emlékezünk, s amikor számtalan helyen, még eszmei ellenségei is azt állítják, hogy Marx megkerülhetetlen, ez a fordítás már valóban anakronisztikus. Bármennyire helytálló is azonban a Marx megkerülhetetlenségére vonatkozó megállapítás, akadnak azért olyanok is, akik másként vélekednek. Egy ilyen kivétel a most közreadott H. E. Barnes kétkötetes könyve. A kiadói szándék bizonyára csak a szakköröket tartotta szem előtt, hisz a két kötet olyan tekintélyes összegbe (2300 dinár) kerül, hogy az átlagolvasó aligha vásárolja meg. Ez az 1948-ban megjelent munka egyébként több szempontból is vitatható, hisz azóta

már szép számmal hagyták el a sajtót az összefoglaló szociológiatörténeti kiadványok. A hazai előszó írója 12 angol—amerikai, francia és nyugatnémet kiadvány bibliográfiáját közli (6. o.), amelyek 1962 és 1978 között jelentek meg.

Igaza van Marija Bogdanovićnak, hogy szintetizáló hazai szociológiatörténeti munkánk kevés van. A monográfiáktól eltekintve mindössze 3—4 műről beszélhetünk. Először is szólni kell Veljko Korać 1963-ban (majd 1968 és 1976-ban) megjelent *Marks i savremena sociologija* (Marx és a mai szociológia) c. könyvéről, majd Jože Goričar 1969-ben egyidejűleg szerbhorvát és szlovén nyelven kiadott művéről, amely a polgári szociológiai elméletet tárgyalja. Ezenkívül a Miroslav Pečujlić szerkesztette szociológia tankönyv (*Osnovi nauke o društvu*, 1976.), valamint Predrag Vranicki *A marxizmus története* című háromkötetes munkája is részletesen foglalkozik az utóbbi száz év szociológiájának fejlődési folyamatával. Megjegyzendő, hogy a magyar nyelvű kiadványok is forgató érdeklődők rendelkezésére áll Jan Szczipánski: *A szociológia története. A szociológia problematikájának és módszerének fejlődése* (az 1969. évi III. lengyel kiadás 1973. évi magyar fordítása) és Kulcsár Kálmán két könyve: *A szociológiai gondolkodás fejlődése* (1966), valamint *A társadalom és a szociológia* (1972).

Nos, akárhogy is szemléljük H. E. Barnes kétkötetes könyvének a fordítását, 35 évvel a megjelenése után, még ha egyetértünk is Marija Bogdanović megállapításával (16. o.), hogy fogyatékoságai ellenére is úttörő vállalkozás volt a szociológiatörténetben, s ennél fogva ma sem hanyagolható el informatív szerepe, mégis meg kell jegezni, hogy függetlenül a világnézeti hozzáállástól, átgázolt rajta az idő. A mai olvasó

számára inkább kórdokumentum. Dokumentum egy kóros korról, amelyet a hidegháború kommunista-ellenes légköre jellemezett, amikor a polgári pozitívista állásponttól, tudományos tárgyilagossággal, Marx és a marxisták megkerülésével igyekeztek vázolni a szociológia kialakulását és történetét — nem sok sikerrel.

A kétkötetes szociológiatörténet szerzője, illetve kisebb részben szerkesztője mint említettük már 1938-ban megjelentetett egy háromkötetes munkát H. Beckerrel együtt. A **szociális gondolat a tanítástól a tudományig** címmel. Ez előtanulmányul szolgálhat a szociológia fejlődésének történelmi bemutatásához. De ugyanakkor ez a munka alaposan befolyásolta is a szerzőt, hogy a szociológia fejlődése vizsgálatában elhanyagolja a szociológiai kutatás és tárgyalás módszerét, s a mondani-valót, érdeklődési területét, ill. a szociológia képviselőit, a társadalmi viszonyok fejlesztése és reformálása érdekében tett javaslataink szerint válassza meg és mutassa be. Ez meg lehetőséget ad az amerikai szociológiai közelítéstől, amelyet elsősorban a meglévő helyzet felmérése, s csak ezzel kapcsolatban a változások aprólékos mérése és kutatási eljárásának kidolgozása és alkalmazása jellemez. A szerző ebben az alapvető hozzáállásában előnyben részesíti a szociális dinamikát a szociális statikával szemben, amelyet többnyire Auguste Comte újításának tartanak, holott ő is tanítómesterétől, Saint-Simontól vette át. Itt jegyezzük meg azt is, hogy H. E. Barnes, legalábbis ebben a kétkötetes munkájában, a szociológia A. Comte által képviselt és elindított konzervatív vonalát képviseli, amelynek alapvető feladata a meglévő polgári társadalom reformálása és javítása. A szerző szemet huny afelett, hogy Saint-Simon kifejezetten tagadta a

meglévő polgári társadalmi rendet és egy gyökerestül új társadalmi rendért szállt sákra a maga utópisztikus elképzelései alapján, továbbá figyelmen kívül hagyja azt a tényt, hogy azt a vonulatot képviselik a szociológiában Marx és Engels, s általában a marxista szociológusok a szociológia külön tudományágként való kialakulása óta. Véleményünk szerint ez szab alapvető korlátokat annak, hogy H. E. Barnes több tudományos tárgyilagossággal, átfogó és mélyreható elemzés alapján tárgyalja és mutassa be a szociológia kialakulását és fejlődését.

A szerző kiindulópontja az volt, hogy csak azokat a szociológusokat mutatja be, akik átfogó szociológiai szemlélet- és gondolatrendszert alakítottak ki. Ezt az alapvető elgondolást azután más kiegészítő szempontokkal módosította, s így a két bevezető fejezet után a hátralevő 45 fejezetben egy-egy központba helyezett szociológust tárgyal, olyanokat, akiknek nem is volt szándékában valamiféle saját szociológiai rendszert alkotni. Ezek a szerzők rendszerint neves szociológusok voltak, vagy legalábbis jelentőset alkottak a szociológia terén, esetleg mint egyetemi oktatók vagy szakegyesületi tagok töltöttek be fontos szerepet. A hazai előszó arra is figyelmeztet, hogy Barnes nyilván eredeti szándékától vezérelve 1966-ban egy jelentősen tömörített változatban is megjelentette munkáját, a 47 fejezetet 27 fejezetbe tömörítve.

Könyve első részében (két fejezet), részben mert a szociológiát nagymértékben elképzelések és társadalomreformálási javaslatok szempontjából fogja fel, részben mert helyesen (121. o.) abból az igazságból indul ki, hogy a szociológia nem egy ember véletlen felfedezése, de még csak egyetlen század tenméke sem, hosszan visszanyúl az ókori társadalomfilozófia kialakulásához, majd

a későbbi korok társadalomszemléletének bemutatása alapján, elsősorban az emberről kialakított nézeteket, valamint a társadalomról és társadalmi intézményekről vallott felfogásokat tárgyalva a második részben áttér a szociológia megalapozóira, 6 szerzőnek szentelve egy-egy fejezetet. A szerző a megalapozók közé sorolja A. Comte-ot és H. Spencert, ami a polgári szociológiában szokásos ma is, de az V. fejezetet Lewis Henry Morgannak szenteli, ami vitatható, hisz Morgan, noha a család ősi megjelenési formáival foglalkozott, elsősorban néprajztudós és régész volt. Morganon kívül, aki az evolucionizmust módszerként alkalmazta még egy amerikait tárgyal Spencer követőjeként: William Graham Sumner. Lester Frank Wardnak (amerikai szociológus, 1841—1913 között, kétkötetes főműve A Dynamic Sociology címmel 1883-ban jelent meg) és Ludwig Gumplowicznak (1838—1909), az osztrák jogelméleti tanárnak a szociológia megalapozói közé való beiktatása ugyancsak vitatható.

A szerző a kiválasztott szociológusokat nyelvterület szerint csoportosította és kis kivétellel, külön fejezetet szentelt minden tárgyalt szociológusnak. A szociológusok sorát Pitirim A. Sorokinnal (46. fejezet) és Marijano (H. Gornejoval (47. fejezet) zárja. Gumplowiczot a szerző előlépteti a szociológia megalapozói közé, igaz, nem mulasztja el kimutatni biologizmusát és reakciós, nemzetelnymó, militarista fajelméletét,

Jászi Oszkárrol viszont tudomást sem vesz, pedig nem volt marxista, és ő is az Egyesült Amerikai Államokban fejezte be életútját. Nem említi meg ezenkívül Mary Parker Follettet (1868—1933) és Elton Mayot, az „emberi viszonyok” tanának megalapítóit Amerikában, vagy Georges Gurvitchot és Georges Fridemannt Franciaországból, akik már a két háború között is jelentős alkotók voltak a polgári szociológiában, vagy pl. a háború után feltűnt németeket, René Königet és Ralf Dahrendorfot.

Amikor a tőkés Jugoszláviában 1933-ban, a Geca Kon kiadásában és dr. Mihajlo Ilić szerkesztésében megjelenő közjogi sorozatban közreadták Pitirim Sorokin kétkötetes, Amerikában megjelent *Sociologija, Savremeni pravci i teorije* (Szociológia, időszzerű irányzatok és elméletek) c. könyvét, az akkor bátor és haladó kiadói és szellemi vállalkozás volt. A most közreadott H. E. Barnes-könyv megjelenetése viszont egy megkésett vállalkozás. Informatív értéke ugyan kétségtelen, ám az utolsó három évtized történései a polgári szociológiában, különösen pedig a marxista ihletésű szociológiában, valamint a módszertani haladás olyan jelentős tartalmat képviselnek, aminek legalább informatív ismerete nélkül nehezen igazodik el az érdeklődő. Ehhez pedig H. E. Barnes munkájából már vajmi keveset meríthet.

Rehák László

KORNAI JÁNOS: A HIÁNY

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1982.

A könyv címe ismert jelenségcsoportra utal. Valamennyien találkozunk vele mint fogyasztók: ismételtén „hiánycikkek” zavarják az ellátást. Emellett termelőként is állandóan hiányokat tapasztalunk: nem ritka a fennakadás az anyagok, félkész termékek, alkatrészek utánpótlásában. Mindinkább a termelés növekedésének fékezőjévé válik a hiány.

Sok gyakorlati szakember és elméleti közgazdász úgy véli: a hiány esetében sokféle különálló jelenségről van szó, s noha a tünetek hasonlítanak, a kiváltó ok minden esetben más-más. Ezzel szemben Kornai János *A hiány* című könyvében kifejtett gondolatmenet szerint valamilyeni felsorolt jelenség egy töről fakad. A szerző azt helyezi előtérbe, ami a sokféle hiányjelenségben közös.

Noha a hiány fontosságára régiesen felfigyeltek a közgazdászok, s ezernyi könyvben, tanulmányban tárgyalják, Kornai János alkotása egyike az első könyveknek, amelyek összefoglalóan áttekintik a hiány közgazdasági problémáit. Széles körű átfogó elemzést tartalmaz; végighalad a közgazdaságtan szinte minden főbb fejezetén, ugyanis a hiány összefügg, akár mint ok, akár mint következmény, a gazdasági élet minden lényeges folyamatával. A termelésből indul ki, majd áttér a forgalmi folyamatokra, a piacra, s végül a háztartási fogyasztásra. Áttekinti a gazdálkodás pillanatnyi, rövid és hosszú távú alkalmazkodását. Elsősorban a mikroökonómiai leírásra összpontosítja a figyelmet, emellett azonban néhány fejezetben makroökonómiai elemzést is végez. Tárgyalja a keresletet, a kínálatot, az árakat, a személyi jövedelmet, a

foglalkoztatást, a pénz szerepét, de mindezt *csak a hiány szemszögéből*.

A szerző igyekszik a köznapi tapasztalatból kiindulni, s a közvetlen elemzés szintjéről próbál eljutni a szélesebb, általánosabb elméleti megállapításokig.

A könyv első része, mely elvonatkoztat az áraktól és a hozzájuk kapcsolódó többi tényezőtől, hozzájárul a „mennyiségi” alkalmazkodás természetének jobb megértéséhez, ugyanis a második rész rendeltetése a *nyereséget, az árat, a személyi jövedelmet és a pénzt* bevonni az elemzés körébe.

Miközben a mű fő témája a hiány leíró-magyarázó elméletének kidolgozása, melléktémájának a gazdasági rendszerelmélet módszertanának továbbfejlesztését tekinthetjük. Ezt a törekvést szolgálják azok a fejtegetések, amelyek a gazdasági rendszerek normál állapotával, a rendszerekre jellemző normákkal és túrési határokkal foglalkoznak.

A könyv témája tehát két nagy problémahalmaz egymást fedő, közös része: „a hiány általános közgazdaságtana” és „a szocializmus közgazdaságtana”.

Vizsgálata a *szocialista* gazdasági rendszerekre összpontosul. A könyvet a magyarországi tapasztalatok alapján írta, azonban többre törekszik annál, minthogy kizárólag Magyarországra vonatkozó kutatást végezzen.

A különböző fejezetek, sőt esetleg egy-egy fejezeten belül az egyes alfejezetek eltérnek egymástól az általánosítás fokában. A szerző néhány helyen *minden* gazdaságra vonatkozó, teljesen általános elemzést végez, másról a *kelet-európai szocialista* gazdaság absztrakt modellje lebeg szemünk előtt, némely helyen viszont

kizárólag magyarországi tapasztalataikra támaszkodik.

„A tőkés gazdaság egyik alapproblémája a teljes foglalkoztatás biztosítása. Az 1929-es nagy válság idején ez a kérdés a végtetekig kiéleződött, ezért kellett elkerülhetetlenül a munkanélküliség, az erőforrások kihasználatlansága felé fordulnia a kapitalizmussal foglalkozó közgazdászok figyelmének. Bármekkora is itt egyes kiemelkedő tudósok — Keynes, s már előtte is a svéd iskola, valamint Kalecki — érdeme, a témát a társadalmi problémák nyomása terelte a figyelem előterébe. Noha a második világháborút követő években sokaknak úgy tűnt, hogy a kapitalizmus végképp túljutott ezen a gondon, azóta ismét napirendre került, s ezzel együtt újra csak a kapitalizmust elemző közgazdaságtudomány egyik központi témájává vált. A szocialista gazdaság problémája éppen ellenkező előjellű. *Alulfoglalkoztatás* helyett *túlújított-ság*, a kereslet viszonylag túl alacsony szintje helyett annak viszonylag túl magas szintje, munkanélküliség helyett munkaerőhiány és így tovább.” — írja Kornai János a bevezetésben.

A gondolatmenet a jelenségek leírásával folytatódik. A vizsgálatok mélyebb rétege: magyarázó elmélet kidolgozása. Hogyan függnek össze egymással a külön-külön leírt hiányjelenségek? Véletlenül tűnnek fel egymás mellett, vagy elválaszthatatlanul összetartoznak? Alkalmi jelenségek ezek, vagy a véletlen ingadozások mögött törvényszerűségek hú-

zódnak meg? Kornai János célja meghatározni: mi az, ami a mindenkori *gazdaságpolitika* következménye, s mi az, ami a *szocialista gazdasági rendszerből*, illetve annak különböző konkrét változataiból ered, és végül, melyek azok a jelenségek, amelyek *minden* rendszerben megtalálhatók. Az okozati elemzés fokozatosan bontakozik ki az olvasó előtt.

A hiány *okainak* feltárása azonban nem kizárólagos célja a könyvnek. Kornai János választ keres arra is, hogyan hat a *hiány* a rendszerre? Hogyan működik a gazdaság a krónikus hiány jelenlétében?

Az elemzésekből számos gyakorlati gazdaságpolitikai következtetés adódik. A könyv azonban nem tartalmaz konkrét javaslatokat arra, hogy mit kell változtatni akár a gazdaságpolitikában, akár a gazdasági intézményekben. Minél mélyebbre hatolunk a könyv által tárgyalt témába, annál inkább felszínre kerül, mennyire nehéz és milyen gyökerező problémákkal állunk szemben.

Kornai János könyve konstruktív hozzájárulás lehet a gazdaság fejlesztéséhez, ugyanis alaposan kidolgozza a jelenlegi állapot „anatómiáját”, megvilágítja a hiányjelenségek mélyebb okait és összefüggéseit. Természetesen, a helyzet körültekinthető és felelősségteljes elemzésére, az okozati összefüggések mélyebb megvilágítására irányuló törekvés is elősegítheti a problémák gyakorlati megoldását.

Seregély Tünde

AZ ÖNGYILKOSSÁG PSZICHÉS HÁTTERÉRŐL

Bíró Miklós: Samoubistvo — psihologija i psihopatologija, Nolit, Belgrád, 1983.

A Nolit Pszichológiai Könyvtárának ezt a kötetét az idén megtartott, az öngyilkosság megelőzésének szentelt első jugoszláviai kongresszuson mutatták be. Az öngyilkosságokkal foglalkozó hazai szakemberek körében rendkívüli érdeklődést keltett, mivel a szerző az öngyilkosságok megelőzésével foglalkozó országos egyeztető bizottság tagja és e terület eredeti kutatójaként tartják számon.

A monográfia újabb bizonyság arra, hogy a pszichológia rendkívül hasznos hozzájárulásokkal tud szolgálni a különböző tudományoknak. A szerző ugyanis pszichológus; könyvében közelebb hozza a pszichológusokhoz a suicidológiát (öngyilkosságokkal foglalkozó tudomány — a fond. megj.), a suicidológiát pedig új megállapításokkal gazdagította, ezen a területen eddig nem alkalmazott pszichológiai módszerek bevezetésével.

A pszichológus-, orvos- és szociológusképzésben, valamint a suicidológia iránt érdeklődő más profilú szakemberek képzésében ez a könyv minden bizonnyal részévé válik a kötelező szakirodalomnak, mert úgy is értelmezhető, mint bevezetés a kommunális klinikai pszichológia gyakorlatába.

Alig kétszáz oldalas könyvében a szerzőnek sikerült egybegyűjtenie az öngyilkosokra jellemző viselkedés pszichológiájának és pszichopatológiájának értékes repertóriumát. A könyv három részre tagolódik: 1. az öngyilkosság elméleti aspektusai; 2. az öngyilkossági kockázati tényezők a pszichológiai predikció szempontjából és 3. az öngyilkosság megelőzésének kommunális-pszichológiai és pszichiátriai szempontjai.

A szerző már a bevezetőben óvintí az olvasót attól, hogy választ várjon arra a kérdésre, miért szánják rá magukat az emberek az öngyilkosságra. Szerinte a monográfia feladata mindenekelőtt az, hogy megvilágítsa a pszichológus szerepét az öngyilkosság megértésében és megelőzésében — ezzel párhuzamosan a pszichológia és a suicidológia kölcsönös összefüggéseit. Bíró az Újvidéki Orvostudományi Egyetem suicidológiai kutató csoportjának tagjaként veti fel a kérdést: mi a pszichológus feladata a suicidológiában. Véleménye szerint a pszichológus hivatott foglalkozni az öngyilkosságok elméletével és gyakorlatával, előrejelzésével és megelőzésével egyaránt! Ezt természetesen nem állítja kizárólagosan, de erre következtethetünk könyve jellegéből és e témakört érintő korábbi munkáiból.

*

A suicidológia elméleti aspektusainak tárgyalásakor a szerző áttekintést ad az öngyilkosság eredetével kapcsolatos nézetekről, az antik görögöktől a modern szerzőkig, mint amilyenek Shneidman, Breed, Wilson és mások, a tárgyalt anyag és az ezt érintő külföldi szakirodalom irigylésre méltó ismeretével, anélkül, hogy azt kritikátlanul átvénné. Bíró elméleti állásfoglalására jellemző, hogy a suicidális viselkedés egy fajta elméleti modelljét fogadja el, mivel úgy tartja — és joggal —, hogy a modern etiopatogenetikai modellek rendszerint még a hipotetikus konstrukciók, vagy ami még ennél is rosszabb: tapasztalati úton még nem hitelesített spekulációk szférájából valók. Megállapítja, hogy sem ma,

sem a jövőben nem várhatjuk, hogy az öngyilkosságok pszichodinamikájával kapcsolatosan egységes elmélet alakuljon ki, mert minden suicidális aktus egyedülálló, minden vele kapcsolatos következtetés retrográd, maga az öngyilkosság pedig *egy folyamat következménye és nem maga a folyamat*. Konkrétan: azok a folyamatok, melyek öngyilkossághoz vezetnek, a legkülönfélébbek (még egymásnak ellentmondóak is) lehetnek; az egyetlen közös vonás esetleg maga az öngyilkosság.

Rendkívül eredeti Bírónak az a megállapítása, hogy a suicidális viselkedésmoделlek többségét deduktív úton konstruálták: valamely pszichológiai vagy pszichiátriai elméletből (Freud, Jung, Adler stb.) kiindulva a következtetéseket úgyszólván rákényszerítik a konkrét esetre. Éppen ezért minden személyiségelemélet több-kevesebb sikerrel magyarázza az önmegsemmisítést, mind-egyikben van némi igazság is, de tény, hogy a suicidológia (tehát a pszichológia is) a suicidális dinamika megértésében még csak a kezdet kezdetén áll.

A szerző azoknak az elméleteknek szavaz legtöbb bizalmat, melyek induktív úton jöttek létre. Ilyen Shneidman és Stengel elmélete, mely szerint az öngyilkosság nagyszámú, ún. öngyilkossági veszélytényező kölcsönhatásának a következménye. Jóllehet az öngyilkosságok kutatásának különféle módszereit sorolja fel, a szerző az esetek többségében Shneidman és Farberow ún. pszichikai autopszia módszere mellé zárkózik fel. Tudatában van e módszer fogyatékságainak, de a többihez viszonyítva ezt találja legmegfelelőbbnek.

Bíró egyetért Stengel felosztásával, aki az öngyilkosságokat megkíséreltekre és végrehajtottakra osztja fel, de csak miután empirikusan maga is meggyőződött e felosztás

helyességéről. Kétszáz öngyilkosság és kétszáz öngyilkossági kísérlet adatainak elemzésével állapította meg, hogy a két populáció mennyiségileg és minőségileg különbözik egymástól. Bíró eredetisége éppen abban van, hogy empirikus úton fejtette ki Stengel téziséét, bebizonyítva, hogy e két entitás, jóllehet egyes változók tekintetében megegyezik, de nagyon sok tekintetben eltér egymástól.

Mindazon suicidogén változók komplex számbavétele, melyek jelen vannak azoknál a személyeknél, akik öngyilkosságot kíséreltek meg vagy hajtottak végre, arra mutat, hogy az öngyilkos cselekedetet néha még a végrehajtott öngyilkosságok (tehát nemcsak az öngyilkossági kísérletek) esetében sem azzal a szándékkal viszik végbe, hogy véget vessenek életüknek, hanem hogy helyreállítsanak bizonyos megbomlott viszonyokat — vagyis az életben maradásra irányulnak, nem pedig a halálra, mint eddig feltételezték. Ez konkrétan azt jelenti, hogy egyes végrehajtott öngyilkosságok az öngyilkossági kísérletek jellemzőit hordozzák magukban: nem azért emelnek kezét önmagukra, hogy meghaljanak, hanem hogy a környezetre hatást gyakoroljanak, a jobb, megváltozott élet reményében.

Szerzőnk kutatásai alapján megállapítható, hogy az öngyilkosságok tanulmányozásában a pozitivista megközelítés az egyetlen olyan módszer, mely új, az eddigieknél jobb eredményeket adhat, mely nemcsak a suicidológiát viheti előre, hanem meg is tisztíthatja azt a különböző „álbölcselkedők” zagyaságaitól.

Egy másik empirikus kutatásban Bírónak sikerült statisztikai úton differenciálnia az öngyilkossági kísérletek három válfaját. Ezek bemutatása azonban meghaladja ezen írás kereteit. Tény az, hogy Bíró a suicidológiát olyan módszerekkel egészítette ki, melyeket előtte nem

alkalmaztak. Elsőként alkalmazta például a faktoranalízist, a multiplex regressziós analízist és a megkülönböztető funkcionális analízist az empirikus úton kapott adatok feldolgozásában. E több változós statisztikai eljárások alkalmazásának köszönhetően meggyőző erejűvé teszi az öngyilkosságok kutatásában a multidimenzionális megközelítést (amit nálunk eddig csak spekulatív definíáltak), és nálunk elsőként jut el empirikus úton az ún. suicidogén tényezőkhöz, melyek jelen vannak az öngyilkosságok legnagyobb hányadánál. Faktoranalízis útján, a 29 változóból nyolc tényezőt (vagy dimenziót) emelt ki. Ezek: az öregség, valamely krónikus szervi megbetegedés, közeli személy elvesztése, a depresszió, az alkoholizmus, a pszichiátriai hereditás, a magány és az „apell”-funkció jelentése az öngyilkosságra hajlamos személy pszichodinamikájában.

A kapott eredményekből származó következtetések levonásában Bíró néha túlságosan is kritikus, mintha attól tartana, hogy esetleg elmarasztalja valaki. Pedig minden következtetése új távlatokat nyit a további kutatások előtt, új „terra incognita”-kat tár fel — attól tart talán, hogy állításainak egyike-másika később nem igazolódik be? Ez azonban nem jellemző rá. Az öngyilkossági kockázati tényezőkre ő nem az öngyilkosságot kiváltó „okként” tekint, hanem provokatív patológiai tényezők sajátos konstellációjaként, amelyek, mint mondja, „az öngyilkosságba katapultálják a személyiséget”.

*

Bíró munkájában legnagyobb jelentőségű az a hozzájárulása, amivel az öngyilkosság predikációját gazdagította. Empirikus kutatásai során sikerült egy új pszichológiai mérő-

instrumentumot konstruálnia — az öngyilkossági veszély becslési skáláját.

A könyv irodalomjegyzéke nyilvánvalóvá teszi, hogy e becslési skála kidolgozását hosszan tartó, elmélyült munka előzte meg (az irodalomjegyzék 206 szakirodalmi hivatkozást tartalmaz). A könyv lapjain a szerző részletesen tájékoztat mindazokról a projektív technikákról, személyiségleltárokról és skálákról, melyeket az öngyilkossági veszély becslésére használnak, azok előnyeivel és hátrányaival együtt. Ugyanezt teszi a saját becslési skálájával is. Függetlenül azoktól a fenntartásoktól, melyeket ő maga támaszt a becslési skálával szemben, biztos állíthatom — és ez nem csupán az én véleményem —, hogy ez a skála rendkívül megbízhatónak bizonyult, nemcsak Dél-Bánskában (ahol tulajdonképpen készült), hanem Észak-Bánskában és Hasonló véleménnyel vannak róla egyes belgrádi és szerbiai kollegák is. A következő lépésnek a standardizálásnak kellene lennie a többi köztársaságunk területére vonatkozóan. Különösen impozáns a módszer részletes ismertetése, valamint azoknak az eredményeknek a bemutatása, melyhez a becslési skála validitásának megállapítása során, faktoranalízis és a változók megkülönböztető funkcionális analízise útján jutottak.

*

A könyv harmadik részében, melynek témája a suicidális viselkedés megelőzése, Bíró úgyszólván több újdonsággal szolgál. Ez mindezekelőtt az öngyilkosság által veszélyeztetett személyekkel szembeni magatartására vonatkozik.

E fejezet bevezetésében a szerző bemutatja azokat a szichoterápiai technikákat, melyeket a suicidiensek individuális kezelésében alkalmaznak. Beszél a dinamikus pszichote-

rápiáról, Rogers indirektív pszichoterápiái eljárásáról, Frankl logoterápiájáról s Benn transzakcionális analíziséről. Sorba véve őket, arra a megállapításra jut, hogy — minden erényük ellenére — közös hiányosságuk alkalmazhatóságuk korlátozott volta: csak azokon lehet általuk segíteni, akik valamelyik egészségügyi intézményben jelentkeznek. Kevés az alkalmazásukra képesített szakember, ezek lehetőségei is korlátozottak, így a krízishelyzetben lévő személyek nagy hányada, mely távol esik az ilyen intézményektől, illetve azokhoz nem kíván fordulni, eleve magára van hagyva.

Ebből a helyzetből, mely a Nyugatra jellemző, de amely csakhamar nekünk is gondot okozhat, a kiutat Bíró a krízis-intervenció intézményszerűsítésében látja. A pszichiátriai és a klinikai-pszichológiai szolgálat reformjéért száll síkra, az ún. kommunális pszichiátria vagy kommunális klinikai pszichológia álláspontjairól. A mi társadalmi rendszerünkre vonatkoztatva talán a mentális egészségügy a helyi közösségben elnevezés volna a legtalálóbb.

Ennek a kommunális mentálhigiénés konceptusnak érénye, hogy a lelkibetegségek megközelítésének teljesen új szervezetét tartalmazza. Jóllehet nálunk is mind több szó esik róla, mindeddig keveset tettünk alkalmazásáért. Lényege, hogy a pácienseket ne rendelőkben, illetve kórházi intézményekben kezeljék, hanem a kommunális mentálhigiénés tevékenység az általános és a szociális megelőzésre irányuljon — a terepen. A beavatkozás nem a *szükséghelyzetben-levő emberre*, hanem a *veszélyeztetett-populációra* irányul. A hangsúly azon van, hogy minél nagyobb számú embert felőlelni, hogy a betegeket természetes környezetükben gyógyítsák, mintegy „falak nélküli kórházban”. A segítségnyújtás ugyanabban a milióban történik,

melyben a zavar keletkezett, a súlypont pedig a gyógyításról a megelőzésre tevődik át. E célból a kommunális mentálhigiéné nagyszámú nem hivatásos-önkéntes munkatársat alkalmaz, akiket meghatározott módon válogatnak és képeznek ki.

Bemutat a szerző néhány ilyen krízis-intervenció, ún. „tele-apell” szolgálatot is, melyek Angliában, Írországban, Németországban működnek, és amelyek közül egyesek tevékenységével közvetlenül is megismerkedett. Meggyőző adatokat olvashatunk e szolgálatok eredményességéről; a Szamaritánusok szervezetének például Angliában, a krízis-intervenció telefonszolgálatnak köszönhetően jelentős szerepe van abban, hogy az öngyilkossági arány 13-ról 7-re csökkent. (Öngyilkossági arány: a 100 000 lakosra eső öngyilkosságok száma — a ford. megj.) A szerző elképzelése szerint hasonló, de a mi viszonyainknak megfelelő szolgálatot szervezhetne nálunk a Vöröskereszt. Az ötlet jó és hasznos, de a megvalósítása valószínűleg még várát magára.

„A laikusok” közreműködése a kommunális mentálhigiénés pszichiátriai és pszichológiai szakszolgálatban nálunk minden bizonnyal „rázós” téma, elsősorban a különféle profilú szakemberek konzervatív felfogása miatt, mely szerint nélkülik semmi érdemleges dolgot nem lehet véghezvinni. Bíró véleménye szerint a nem hivatásosok a hivatásosoknál sok tekintetben előnyösebb helyzetben vannak. Bizonyos szakmai körökben erről már nálunk is volt szó, de a szavakon túl semmi sem történt. (Tele-apell szolgálat nálunk Belgrádban és Újvidéken működik.) A kommunális mentálhigiéniai szolgálat bevezetése mindenképpen előrehaladást jelentene egészségügyi téren, megtakarítást a gazdaságnak, nem is szólva arról a segítségéről, amit a rászorulóknak nyújtana.

Befejezésül hadd ajánljuk ezt a könyvet minden pszichológusnak, orvosnak, de még a laikusoknak is, mivel mindannyiuk számára van mondanivalója. Klinikai pszichológiánk számára ez a monográfia eredeti és értékes szakkönyv —

egyike a legértékesebbeknek, melyeket a Nolit a Pszichológiai könyvtár sorozatban megjelentetett.

Ivan Pančić

Szőllősy Vágó László fordítása

létünk

— társadalmi, tudományos, kulturális folyóirat. — Alapító: Vajdaság Dolgozó Népe Szocialista Szövetségének Tartományi Választmánya. — Kiadja a Forum Lap- és Könyvkiadó és Nyomdaipari Munkaszervezet, 21000 Novi Sad, Vojvoda Mišić utca 1. — Szerkesztőség: 24000 Subotica, Trg slobode 1/2., Tel.: 024/26-819. — Szerkesztőségi fogadóórák: mindennap 10-től 12 óráig. — Megjelenik kéthavonta. — Előfizethető a 65700-603-6142-es folyószámlára; előfizetéskor kérjük feltüntetni a LÉTÜNK nevét. — Előfizetési díj belföldön egy évre 140 dinár, egyes szám ára 25, kettős szám ára 40 dinár, külföldre egy évre 280 dinár; diákok és egyetemisták csoportos előfizetése egy évre 100 dinár. — Készült a Forum Nyomdájában Újvidéken

MUNKATÁRSAINK

Lektor: Tumbász Erzsébet

A szerbhorvát nyelvű szövegeket magyarra fordították: Nagy József, Mák Ferenc, Garai László, dr. Szöllősy Vágó László

Német nyelvű összefoglalók: Szenes György

Angol nyelvű összefoglalók: Emih Arnikó, Azucki Livia

Korrektorok: Dudás Ida, Kecskés Mária

SZÁMUNK SZERZŐI

dr. Móra András,

a közgazdaságtudományok doktora, a Vajdasági Társult Bank igazgatója, Újvidék

Esad Ahmetagić,

a közgazdaságtudományok magisztere, a Szabadkai Közgazdasági Kar tanársegéde

dr. Blaženka Despot,

a filozófia tudományok doktora, a zágrábi Állatorvosi Kar tanára

Klein Rudolf,

az építészeti tudományok magisztere, az Integral munkatársa, Szabadka

dr. Krekó Béla,

a matematikai tudományok doktora, Budapest

dr. Szórád György,

a közgazdasági tudományok doktora, a Szabadkai Informatikai és Szervezési Intézet igazgatója

Kovač Žnideršič Ružica

a szociológia magisztere, a Szabadkai Közgazdasági Kar tanársegéde

Sándor Géza,

a Szabadkai Pedagógiai Intézet munkatársa

dr. Nenad Mišćević,

a filozófia tudományok doktora, Zágráb

Horányi Özséb,

Budapest

Faragó Kornélia,

tanár, a Jugoszláv Lexikográfiai Intézet munkatársa

Sebők Zoltán,

egyetemista, Kanizsa

Bódis Gábor,

újságíró, az Újvidéki Televízió külpolitikai szerkesztője

Fáy Gábor,

újságíró, a Dolgozók munkatársa, Újvidék

Novković Nebojša,

okleveles mérnök, a Szabadkai Informatikai és Szervezési Intézet tanársegéde

dr. Rebák László,

a társadalomtudományok doktora, a Szabadkai Közgazdasági Kar tanára

Seregély Tünde,

okleveles közgazdász, a Szabadkai Informatikai és Szervezési Intézet tanársegéde

Ivan Pančić,

pszichológus, Szabadka

